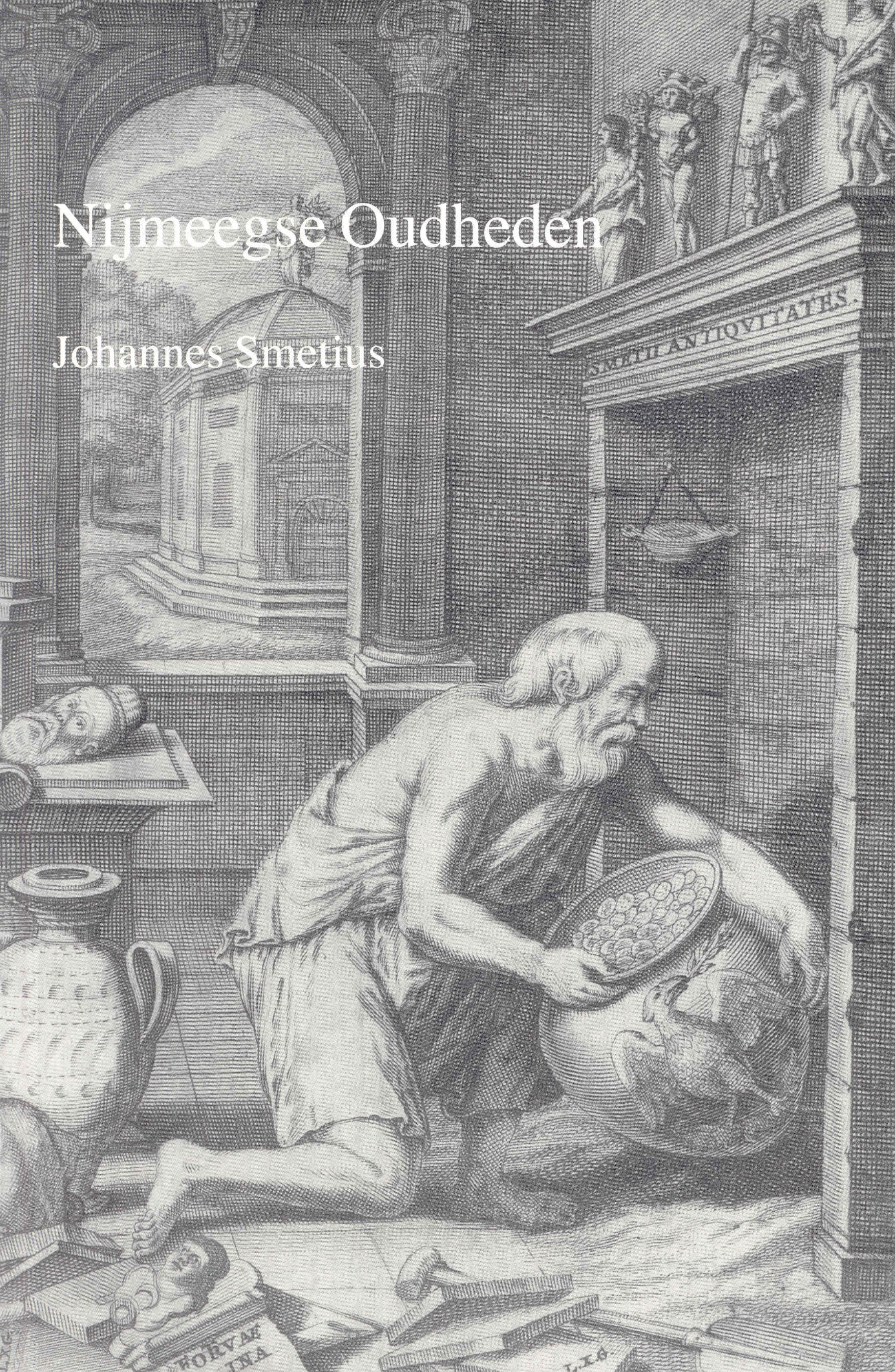
Nijmeegse Oudheden

Johannes Smetius

21 februari 2015

Dit is de versie die in 2004 in boekvorm verschenen is.

Op www.stilus.nl/smetius/index-an.htm staat de link naar dit bestand.

Op dezelfde webpagina staan ook aanvullingen op de vertaling,
links naar de Latijnse tekst, probleem-passages, recensies.

Leo Nellissen

Johannes Smetius

Nijmeegse Oudheden

parentibus meis

Johannes Smetius

Nijmeegse Oudheden

Antiquitates Neomagenses

vertaling door
Leo Nellissen

Stilus
2004

Uitgeverij Stilus, www.stilus.nl

Bestellingen via website
ISBN 90-808719-1-5
NUR 682

Nijmeegse Oudheden

ofwel

uiteenzetting van zeer zeldzame oude voorwerpen die vader en zoon Johannes Smetius met toewijding in de oude stad van de Bataven bijeengebracht hebben.
Hierin worden ringen, gemmen, amuletten, sleutels, schrijfstiften, belletjes, kledingspelden, olielampen, altaren, blokken marmer, meetinstrumenten, gewichten, standbeelden, beeldjes, flessen, vaatwerk en andere overblijfselen van de Ouden met uitleg gepresenteerd. Ook worden verscheidene tot nu toe onbekende Romeinse munten voor het voetlicht gebracht.

Nijmegen
Drukkerij Reinier Smetius
1678

Marcus Tullius Cicero
Redevoering 9, 'Tegen Verres'
over Gajus Heius Mamertinus

Heius had in zijn huis een zeer eerbiedwaardige, eeuwenoude huiskapel, die hem was overgeleverd door zijn voorouders, met daarin de prachtigste beelden enzovoorts.[1]

Iedere keer dat een van ons in Messina kwam, ging hij deze beelden bekijken; je kon op elk moment van de dag binnenkomen. Zijn huis was een sieraad, voor de eigenaar en voor de stad.[2]

Aan de edelachtbare en hoogverheven Raadsleden van de eerste en voornaamste stad van de Bataven ofwel Nijmegen, de vrije Rijksstad, stralend door koninklijke waardigheid, wijdt Johannes Smetius, de zoon, gaarne en met reden zijn *Oudheden*

Het is een oude gewoonte, dat schrijvers hun boeken wijden aan mannen die bekend staan om hun kwaliteiten. Om deze sinds de vroegste geschiedenis aanvaarde gewoonte te handhaven, kon ik niet anders dan volgens de klassieke richtlijn van de Ouden mijn - of moet ik zeggen, uw? - *Oudheden* aan u, geachte Raadsleden, te wijden. De alleroudste stad van alle steden in deze streken is Nijmegen, in vroeger tijd de door het verdrag met de Romeinen beroemde stad van de Bataven, over wier onmetelijke macht heel de wereld al bijna ontelbare eeuwen met verbazing spreekt. In de tijden direct volgend op de geboorte van Christus heeft de stad zelf in de schoot van haar eigen aarde oneindig veel overblijfselen van zeer hoge ouderdom verborgen. Zowel binnen de stadsgrens als in het gebied dat rondom de stad ligt, worden dagelijks resten en ruïnes ontdekt. De oever is hier volledig bezaaid met ruïnes en de rivier geeft sinds mensenheugenis tot aan de dag van vandaag enorm veel voorwerpen van de oude Romeinen prijs, die zo uitzonderlijk zorgvuldig bewerkt zijn dat een schatting van hun waarde evenzeer afhankelijk is van prijs van de arbeid als van het voortreffelijke materiaal. Maar - dit sprak mijn Vader eens in het openbaar ten overstaan van de raadsleden - het deed pijn in het hart te zien dat men dagelijks slordig omging met de overblijfselen uit de oudheid, die na zeventien eeuwen doorlopende vernieling nog aanwezig waren; het gewone volk, dat er geen verstand van heeft en dat eigenlijk alleen oog heeft voor het materiaal, bewerkte die overblijfselen en gebruikte ze op een andere manier. Geïnteresseerden zonder kennis van zaken hadden her en der overblijfselen in bezit of brachten ze naar elders, buiten de stad en het gebied van de Bataven. Het deed pijn in het hart te zien dat vaderstad en volk beroofd werden van hun karakteristieke, schitterende eigendom. Hij begon dus serieus onderzoek te doen naar overblijfselen en de exemplaren die opgravers te koop aanboden op eigen kosten - vaak voor een fors bedrag, als ze dat waard leken - op te kopen.[3] En die overgebleven kleinoden van vroeger tijd zijn dan na de dood van mijn gelukzalige Vader allemaal op mij overgegaan. Vervolgens hebben ze niet zelden nieuwe aanvullingen opgenomen en ze zijn, elk op hun eigen plaats, heel mooi uitgestald tot eerbewijs voor de studeerkamer. Er bleken dozen gevuld met alle soorten oude huisraad en een ongelooflijke hoeveelheid oude munten te zijn, zodat we hier het bekende gezegde van Juvenalis uit 'Satire' 8 mogen aanhalen: *Toen was heel het huis vol en er lag een geweldige stapel munten.*[4] Maar hemellief, de zeer roerige oorlog die onlangs de Nederlanden bedreigde,[a] verstoorde zo plotseling het bestaan van mijn kabinet dat ik gedwongen was een deel ervan ongeordend over te brengen naar de Noordzeekust en een deel weer toe te vertrouwen aan de ingewanden van de aarde op de oever van de Gallische Rijn, de Waal. Ondertussen wist ik niet of er ooit herstel te verwachten zou mogen zijn uit het

---

a In het rampjaar 1672 namen Franse troepen Nijmegen in; ze bleven tot 1674 in de stad.

graf van deze uitzichtloze situatie, maar was ik redelijk op de hoogte hoe de zaken van de mensen ervoor staan in een staat die in onzekerheid verkeert. Toch richtte ik in de vanaf die tijd zeer onrustige en rampzalige periode mijn geest en mijn hand tijdens verloren uurtjes op deze oppervlakkige verhandeling. Dit om te voorkomen dat de verre toekomst onwetend zou zijn hoeveel overblijfselen van zeer hoge ouderdom gedurende de afgelopen kleine zestig jaar in en rondom de stad Nijmegen gevonden zijn. Temidden van het gekletter van wapens hield ik me bezig met mijn pen, zoals vroeger Diogenes met zijn ton. Of, zoals Archimedes zijn figuren tekende tijdens de inname van Syracuse,[5] zo groef ik temidden van het geschetter van krijgstrompetten en het gedreun van het geschut de reeds tweemaal begraven oudheden vanuit de duisternis op. Van overal, uit bijna alle afzonderlijke rijken waren zovele doorluchtige gezanten, van wie er velen uit verlangen de oudheden te bezoeken zich meerdere malen verwaardigd hadden zich naar mijn huis te begeven, hierheen gekomen naar de zeer druk bezochte vredesconferentie die heel de wereld tot in de eeuwigheid de Nijmeegse zal noemen, naar de stad Nijmegen. Deze mannen maakten mij met een hernieuwd verzoek, na de herhaaldelijke, vriendelijke aansporingen van mijn vrienden, serieus enthousiast om te schrijven en ze trokken me uiteindelijk naar het openbare toneel om de verzamelde oudheden over te dragen aan het nageslacht. Tot nu toe verloren gegane overblijfselen van de oude Bataven of de oude Romeinen bleven verborgen binnen getraliede muren van privé-woningen, maar nu, terwijl de stad zich met het omliggende gebied verheugt in een diepe rust, verbreken zij hun boeien en gaan ze onder mijn leiding naar u, geachte Raadsleden. Die oudheden breng ik vol eerbied naar uw stadhuis en daar leg ik bescheiden dit boek neer. Ergens anders is het niet op zijn plaats, want in uw land is de kiem gelegd, heeft het het levenslicht gezien en is het gegroeid; dit boek bevat overblijfselen die van grote betekenis zijn voor de uitzonderlijke roem van de stad Nijmegen en de onsterfelijke glorie van de eerste en voornaamste stad van de Bataven, die eens het enige en daardoor gemeenschappelijke toneel was voor het edele volk. Neem het dus in alle vriendelijkheid aan en geef het een plaats in de bibliotheek. Als dit gebeurt, ben ik zeer dankbaar. Houd, edelachtbare Raadsleden, het algemene belang van het vaderland in het oog. Verheug u dat u midden in de vergadering van de goden staat, die in uw stad hun beraadslagingen houden met als enige oogmerk heel de wereld te laten genieten van een lange periode van vrede. Begeef u onder het zo grote aantal onderhandelaars en schenk tegen het einde uw bijval als de vrede te land en ter zee getekend is in de oude stad van de Bataven, als het ware het gemeenschappelijke schouwtoneel.

Nijmegen, 26 januari 1678

Johannes Smetius' voorwoord aan de lezer[a]

Omdat het van oudsher de gewoonte is dat lezers wachten in de hal: welnu, lezer, wie bent u? *Als iemand, door liefde voor deze woorden gegrepen, hen toch ook zal lezen*[6] wil ik voorkomen dat uw kennis tekort schiet: Nijmegen, eens de voornaamste stad van de Bataven, tegenwoordig van de Gelrenaren, is grafmonument en opslagruimte van oude voorwerpen[b] en de Romeinen hebben deze stad regelmatig bezocht toen hun bondgenootschap met de Bataven nog van kracht was en zij hebben ontelbare overblijfselen van elke soort daar achtergelaten. Deze overblijfselen tonen zich na zoveel eeuwen nog altijd in een eindeloze rij aan de opgravers: ruïnes van oude bouwwerken, fundamenten, vloeren, riolen, stenen, blokken marmer, inscripties, lampen, ringen, gemmen, kledingspelden, spijkers, schalen, handvatten, sleutels, beeldjes, bakstenen, van letters voorziene tegels, sokkels van zuilen, potten, kruiken, vaatwerk, munten en andere voorwerpen uit het oude verfijnde huisraad van de Romeinen. Wat voor een ontelbare kleinoden van de alleroudste leeftijd heeft mijn gelukzalige Vader toen hij onder de stervelingen verkeerde, niet bijeengezocht voor veel geld, met grote moeite en in een lange periode. Hij *ontblootte de oude schatten in de aarde, een onbekend gewicht aan goud en zilver*, zoals Vergilius in boek 1 van zijn 'Aeneïs' schrijft over Sychaeus, de echtgenoot van Dido.[7] Al deze geleerde en kostbare waar heb ik via mijn vader gekregen. Maar ook ik ben gegrepen door een wonderlijk verlangen naar de oudheid en ik ben in de afgelopen jaren niet gestopt met ijverig verzamelen. 2 Ik heb nu dus zoveel in handen als - dit kan ik wel zonder grootspraak zeggen - bijna niemand van mijn leeftijd of stand heeft gehad, hoewel ook veel zaken niet in mijn handen gekomen zijn, omdat ik me met iets anders bezighield. Maar, om met Columella, boek 5, hoofdstuk 1 te spreken, *het is eigen aan een goede jager in een groot bos wild op te sporen en zo veel mogelijk te vangen en er geen schuldgevoel aan over te houden dat hij niet alle dieren gevangen heeft*.[8] Ik heb besloten deze verzameling oudheden in verloren uren op papier te zetten en hen onder te brengen in een systeem dat een opwelling me in mijn vrije tijd aandroeg. Ook al waren er bij de zo verschillende en vaak herhaalde bestudering veel voorwerpen die, zoals Plautus eens grapte, zelf schreeuwen van wie ze zijn,[9] toch waren veel zaken nog ondoorzichtiger dan de diepe Cimmerische[c] duisternis. Hiervoor is er een Oedipus of een zwemmer van Delos[10] nodig[d] want ik kan me niet herinneren dat er een vingerwijzing of een spoor daarvan bestaat bij de oude schrijvers. Deze zaken hebben zeker veel dat niet begrepen wordt en ze vragen meer vrije tijd, hulpmiddelen en verstand dan mij gegeven zijn. Hierdoor moet ik stilzwijgend niet weinig verzegelen, naar voorbeeld van de zeer scherpzinnige schilder Timanthes van wie men zegt dat hij alles waarvan hij dacht dat hij het met een penseel niet kon evenaren, met een doek bedekte.[11] Het is voor mij niet gemakkelijk om te zeggen wat sommige dingen volgens mij betekenen. Een enkele keer schijn ik iets door een waas te zien en in dergelijke gevallen heb ik alleen maar

---

a De onderstreepte getallen in deze vertaling zijn de paginanummers van de Latijnse tekst.

b Deze woorden, *rerum antiquarum conditorium & promptuarium/grafmonument en opslagruimte van oude voorwerpen*, vormen het begin van het eigenlijke werk. Zie pagina 21.

c De Cimmeriërs zijn een mythisch volk dat in voortdurende duisternis leefde.

d Oedipus wist als enige het raadsel van de sfinx op te lossen, waarop de sfinx zich in een bergkloof stortte. Socrates zei eens een (diepzee)duiker nodig te hebben om tot de bodem van een probleem te kunnen doordringen.

gissingen. Ik weet heel goed dat zeer veel dingen aan onze toewijding ontsnappen in zo'n breedvoerig werk als dit. Maar geleerdere mannen is het goed bekend hoe lastig het is nieuwe inzichten toe te voegen aan oude dingen, gezag aan nieuwe, licht aan duistere, vertrouwen aan twijfelachtige. Ja, het is eenvoudig in zeer moeilijke zaken te aarzelen en in de zo grote glans van de bijna begraven oudheid verblind te zijn. Het is mij zeker niet gegeven alles te kennen noch al het verborgene te voorschijn te halen. 3 Ik heb ook veel uitgesteld, deels uit verlangen naar beknoptheid, deels omdat het gebieden betreft waarin ik mij nog niet thuis voel. Om te voorkomen dat tekort wordt gedaan aan de smaakvolle presentatie van het boek of aan de nieuwsgierigheid van de lezer, heb ik van bepaalde zaken afbeeldingen[a] laten tekenen en graveren, zodat de zaken zelf beter in het oog vallen en ze correcter vanuit een afbeelding bestudeerd worden. Het doel van mijn verhandeling heb ik volgens mij bereikt als ik anderen ertoe aanzet de voor mij onduidelijke dingen te onderzoeken. Vertrouwend op mijn nauwkeurigheid zal ik het hoe dan ook op me nemen iets behoorlijk groots te onderzoeken. Toch leggen de zorgen van het ambt[b] dat ik uitoefen, zo'n beslag op me dat er geen tijd is, behalve voor een van de hak op de tak springende verhandeling, geschreven in rustige periodes. Maar het kon wel eens te uitputtend zijn om de nietige bladeren die verborgen gaan onder de boompjes, na te speuren. Liever wil ik daarom de geografen navolgen, die het universum dat wij als de wereld bewandelen, omschrijven met één kaart. Ondertussen zal het voor de geleerde beschermers van oudheden niet moeilijk zijn uit de franje een oordeel te vormen over de inhoud en een mening te ontwikkelen, hoe groot de geheimen ook zijn in deze eerbiedwaardige dingen. Met moeite kan ik me verdedigen tegen ondeskundige en boerse Geten[c] of tegen ongeletterde praatjesmakers die geen interesse hebben in wat ze niet kennen en die gewoonlijk afgeven op wat ze niet kunnen gebruiken. Hoe groot toch het genoegen van de Romeinse oudheid is kunnen de mensen die met de Muzen - lees: de beschaving en de wetenschap - omgang hebben, heel goed weten. Niemand zal zonder kennis van de oudheden de oude schrijvers begrijpen. Bij deze wetenschap past het vóór de geschriften van de Ouden uit de fakkel te dragen. Want door bestudering van de Romeinse overblijfselen gaat er een groot licht schijnen over de literatuur; en het is geen straf je bezig te houden met de bewijzen van de verstreken tijd temidden van de bekoorlijkheden van de bibliotheek en het triomferende Rome te zien. 4 Augustinus, de zeer beroemde bisschop, had geen andere wens. Want de beelden van de goden maken zo'n indruk dat de afbeeldingen van hen voor eeuwig in je geest blijven plakken. Ik weet niet zeker waaraan ik het te danken heb dat de fijne smaak en geleerdheid van de Ouden zich aan mij toevertrouwen; ik spreek niet over het grote nut dat zij bijdragen aan de Republiek der Letteren, vooral de Romeinse munten van zeer hoge ouderdom. Om de waarde van de numismatiek te tonen heb ik daarvoor in dit boek pagina's ingeruimd, vóór de beschrijving van de consul- respectievelijk keizermunten.[d] Maar opdat u over het gebruik van de munten ook van anderen hoort en om te voorkomen dat ik als enige zo schijn te spreken of dat ik gedwongen word de uitdrukking van Symmachus te gebruiken over de ellende van onze tijd: *Ik ben alleen*

---

a Zie afbeelding 2–5, pagina 178-181.
b Smetius is predikant.
c De Geten waren een Thracische stam, nauw verwant aan de Daciërs. In latere tijd veroverden de Germaanse Goten hun gebied, waarna de naam Geten ook werd gebruikt voor de Goten. Smetius doelt waarschijnlijk op de barbaarse Goten.
d Zie pagina 107-108.

over van de kijkers van het oude geld,[12] schuif ik nu twee, drie zwaargewichten als getuigen[13] naar voren: Jan Hemelaers, Claude Chiflet en Ezechiël Spanheim.

Hemelaers, kannunik te Antwerpen, formuleert het in het voorwoord van zijn 'Gouden munten van Karel van Croy, hertog van Aarschot' als volgt:

> Noch de Griekse, noch de Romeinse staat heeft in binnen- en buitenland iets gedaan wat de munten niet aanschouwelijk gemaakt hebben in woord en beeld voor de navolgende generaties op de wereld. Want u zult op munten koningen, consuls, senaatsbesluiten en het Janusheiligdom[a], met gesloten of open deuren, zien. U zult zeker de in een lange rij komende vorsten, vervolgens de veroverde en na opstand weer ingenomen provincies, overwinningsgodinnen en triomftochten zien, nadat het in het belang van alle mensen was dat alles in de Romeinse staat in handen was van één persoon.
>
> Als iemand graag de godsdienst van het voorname volk wil leren kennen dan is hier de vroomheid geschilderd en dan worden hier de riten van alle godsdienstige ceremoniën afgebeeld: welke beelden waren er - ze stralen van deze munten af -, welke wierookvaten, altaren en tempels, hoe bracht men een offer, hoe zagen de tempels eruit en hoe de kromstaf van de vogelwichelaars, welke gewaden droegen de opperpriesters 5 en hoeveel priesterambten waren er, wat betekenden de eeuwfeesten en de daaraan verbonden dierenshows, wat waren de schilden[b] van Mars en wat hield de wijding van op vijanden buitgemaakte wapenrustingen in, welke verschillende soorten begrafenissen waren er en welke eerbewijzen werden er na de dood verleend, wat betekende de vergoddelijking van de vorsten die gewoonlijk op grond van hun eigen deugd of als gevolg van verering door hun opvolgers heilig werden verklaard bij beslissing van die opvolgers.
>
> Als het krijgsbedrijf iemand bevalt dan zijn hier de vaandels van het leger, de eed van trouw van de soldaten, de pretoriaanse garde, de legioenen, de ridderstand, de hulptroepen van de bondgenoten, de inrichting van legerkampen, de verschillende soorten bewapening, de bevelen en toespraken van de keizers.
>
> Als iemand op zoek is naar kenmerken van het einde van een oorlog: op deze munten zijn ook lauwerkransen van een overwinning afgebeeld en coronae civicae, obsidionales, murales en rostratae[c]. Verder triomfbogen en beelden en wapenbuit van overwonnen volken en koningen; tweespannen, vierspannen en wagens met panters, leeuwen en dat soort dieren onder het juk, voorstellingen van rivieren en provincies en beelden van wilde dieren. Ook zijn er tempels, gewijd aan veiligheid voor allen, de voorspoed in die tijd en de onsterfelijke staat.
>
> Kortom, op de onvergankelijke muntstukken worden al het mogelijke positieve over dat machtige en voortreffelijke volk en alle grote daden die het nageslacht niet mag vergeten, bewaard. Meer dan voldoende dus heb ik bewezen dat een voornaam onderdeel van de geschiedenis in munten opgesloten ligt en dat dit onderdeel alléén

---

a In oorlogstijd waren de deuren van de tempel van Janus op het Forum Romanum open, in vredestijd gesloten.

b Lot en behoud van Rome hingen volgens de overlevering af van een uit de hemel gevallen schild, het *ancile*. Om diefstal ervan te voorkomen had koning Numa Pompilius 11 identieke imitaties laten maken. De 12 schilden werden bewaard in de tempel van Mars.

c De *corona civica/burgerkrans* werd uitgereikt voor het redden van een medeburger in de strijd. De generaal die een ingesloten Romeins leger ontzette kreeg de *corona obsidionalis/belegeringskrans*. De *corona muralis/muurkrans* werd gegeven aan de eerste die de muur van een vijandige stad beklom, de *corona rostrata/scheepssnebkrans* wanneer het een vijandig schip betrof.

- ook al zouden de overgebleven werken van zeer belangrijke schrijvers verloren zijn gegaan - kan staan tegenover de vraatzucht van de jaren en de vernielingen van de tijd.[14]

Chiflet, rechtsgeleerde uit Besançon, schrijft midden in hoofdstuk 3 van zijn boek 'Antieke numismatiek' het volgende:

Moge de persoon die gegrepen wordt door interesse in de Romeinse republiek, de grootste en aan veel bewijzen van deugden en ondeugden rijkste republiek op aarde, het geluk hebben naar de kist gebracht te worden van een man die zeer goed op de hoogte is van dit soort munten. 6 Goede goden! Het genot, het voordeel, dat hij zal krijgen uit deze aanblik, terwijl hij dan munten van consuls, van triomferende generaals en van dictators, munten van driemannen, van keizers (christelijke en heidense) ziet, geordend en geplaatst in reeksen op volgorde; terwijl hij gezicht met gezicht vergelijkt; terwijl hij het karakter van iemand uit de gelaatstrekken opmaakt; terwijl hij de goeden van de beteren en de besten van de meest waardelozen splitst en scheidt. Zeker, als ik andermans vreugde mag afmeten aan mijn eigen dan erken ik openhartig dat het plezierigste dat mij ooit is overkomen, is dat ik door de vriendelijkheid van beroemde mannen heb genoten van de aanblik van dat soort munten.

Want deze studie levert groot nut op voor de kennis van de oudheid en de chronologie wordt met meer zekerheid en waarheidsgetrouwer vastgesteld. Steunend op deze hulpmiddelen hebben kenners van de Romeinse republiek die bekend zijn met tastbare voorwerpen, veel zaken beter benoemd dan de mensen in het verleden die onbekend waren met dit deel van de geschiedenis. Want ook de volgorde van de keizerlijke (bij)namen, het aantal consulaten, de bevoegdheden als volkstribuun en de benamingen vader des vaderlands en vader van de senaat kunnen we bij het zo grote gebrek aan bronnen over de Romeinse geschiedenis nergens anders met grotere betrouwbaarheid vinden. En als er iets vermeldenswaardigs of gedenkwaardigs is voorgevallen, dan wordt ons dat overvloedig, met de tijd waarin het gebeurd is, duidelijk gemaakt: dit toont namelijk de keerzijde van bijna iedere munt.

Afgezien nog van de correcte en juiste spelling die beter te herleiden is op grond van de oude munten dan vanuit inscripties en manuscripten.

Zelfs de ambachten (de schilderkunst, het graveren, het beeldhouwen en het maken van bronzen beelden, de metaalbewerking) worden door dit onderdeel van de oudheid zeer geholpen, omdat wat zeer dicht bij de oudheid komt, beschouwd wordt als kunstig en in zijn soort uitmuntend. 7

Tenslotte wordt de oude geschiedenis zelf, onvolmaakt, verbrijzeld, bedorven en in duisternis gehuld door de moeilijke tijden, vaak gedwongen bijstand en licht te vragen van juist de oude munten. Want hoeveel verminkte, corrupte en onbegrepen plaatsen bij de schrijvers worden er niet heden ten dage door de verdienstelijke hulp van de oude munten hersteld en komen als nieuw, helder en duidelijk aan het licht?

Spanheim, raadsman van de doorluchtige keurvorst van de Palts, in deze tijd naar Nijmegen gezonden als afgezant naar het vredescongres van zoveel grote vredesgezanten, besluit zijn 'Eerste verhandeling over de uitmuntendheid en het gebruik van de oude munten' als volgt:

Wat is er genoeglijker voor een man met een grote interesse in de oude geschiedenis dan zich bezig te houden met de eerbiedwaardige heersers over de wereld? Of dan

naar hen te kijken wanneer zij met alle prachtige gewijde attributen hun offers uitvoeren en hun geloften afleggen op het heil van de staat en op de eeuwigheid van het rijk, wanneer ze premies en schenkingen uitdelen aan soldaten en armen, aan de schatkist achterstallige schulden kwijtschelden, wanneer ze voor de graanvoorziening zorgen, circusspelen en eeuwfeesten met verschillende soorten schouwspelen organiseren, wanneer ze tempels, havens, badcomplexen, circussen, theaters, wegen, aquaducten, bogen en andere openbare voorzieningen bouwen en uitbreiden, wanneer ze door hun provincies reizen en die weer onder hun macht brengen, kolonies stichten, algehele vrijheid brengen, wanneer ze op verschillende manier zorg dragen voor gerechtigheid, saamhorigheid, rijkdom, geluk, blijdschap, veiligheid, in één woord, een periode van rust, wanneer ze, voorzien van alle middelen van de vrede, tenslotte alles in het oog houden? Wat is er dan weer aangenamer dan dezelfden te zien wanneer zij opvallen door hun militaire roem of gereed staan voor een veldtocht: bij hun vertrek naar het leger of de soldaten toesprekend vanaf een verhoging. 8 Wanneer ze de eed van trouw afnemen van die soldaten of de tucht herstellen, wanneer ze zich tonen met gevangengenomen koningen en aan hun voeten liggende provincies, wanneer ze koninkrijken toedelen of wanneer ze groots met een overwinningskrans op in een triomfwagen staan, wanneer ze temidden van militaire veldtekens de roem van hun tijd, van de Romeinen uitgieten, wanneer Rome of een ander deel van de wereld hen dankt voor hun komst of wanneer ze na het volbrengen van de periode van sterfelijkheid gekroond zijn met de eretekenen van de goden.

En dan spreek ik nog altijd niet over de geboden variatie: de veelsoortige inhoud van de Griekse en Romeinse munten verschaft bovendien beelden van de goden en de werken van Hercules, de kenmerkende attributen en oorsprong van steden, voorstellingen van rivieren en provincies, afbeeldingen van dieren en planten, categorieën wapens, namen van de legioenen, typen kleding, kransen van elke soort enzovoorts. En wie wordt er dan niet gegrepen door hetzelfde genoegen bij het bekijken van het duidelijke beeld van zoveel wondermooie, op munten verborgen zaken, dat eens op Rhodus bezit nam van Lucianus toen hij stond te kijken naar schilderingen in een zuilengalerij. Hij zei: *Door dit kijken (be)greep ik het beeld terwijl ik uit mijn geheugen de bekende heldenverhalen naar boven haalde.*[15] Persoonlijk begrijp ik niet wat eervolle of aangename ontspanning van de geest inhoudt, als beschouwing van dien aard haar niet oproept.[16]

Deze dingen wilde ik vooraf vertellen, welwillende lezer, om te voorkomen dat afgunst u parten speelt of dat gebrek aan kennis u de ogen sluit, zodat men gelijk een blinde op de drempel moet oordelen over kleuren, terwijl mensen met meer kennis zeer overvloedig gebruik kunnen maken van wat die overblijfselen laten zien aan de geletterde wereld. Maar, het ga u goed en denk aan mij, en verbeter alstublieft, als het uitkomt, voordat u aan het lezen slaat de fouten die achter in het boek genoemd zijn[a]; ze houden u dan niet op bij het lezen.

a Zie pagina 174.

Op de zeer uitgebreide oudheidkundige inboedel van Johannes Smetius, man van hoge geleerdheid en hoge beschaving. Oorkonde van de doorluchtige Constantijn Huygens, Ridder, Heer van Zuylichem, raadsman en secretaris van de Prins van Oranje[a]

O, as van een gestorven rijk, o huisraad hoogbejaard,
Klein Rome voortbestaand op een uitheemse grond;
Brokstukken godheid, schutspatroon, beroete huisgod, naar
Voor 't oog, met niettemin een heil'ge altaarsteen
- Jullie, de voorzaten Sicambriërs, met het aak'lig
Geknoopte haar,[b] voorwerp van spot, maar ook van angst -
En speld, telkens opnieuw misleiding van 't publiek, en ring
Waar goed bij past een steen van flonk'ring velerlei;
Wapens en borstversieringen, asurn, verdrietig toen
En nu, lampscherven, schrijfstiften, snijwerk in been;
Maat van een twaalfde voet zo lang gezocht, door 't dobbelen
Versleten steen, kapotte koop'ren ketelwand;
En jullie, offerkruikjes, kelken klein en groot formaat,
Wijnfles uit Setia, bekers van Spaanse waar;[c]
Jij, talisman van de bespotte god, en sleutel ter
Verzegeling[d], cimbalen stukgegaan, ontstemd;
Versleten munt, dus fraai; kostbaar, want van vergaand metaal;
Jeugdig - zeldzaam genoeg - op grond van ouderdom;
Verzaam'ling kost'lijk door verval, geld koningin omdat 't
Van koningen de naam weergeeft, en ook van vee[e]:
Een schat zijn jullie; ik geef ijdelheid en leeg gedoe
En al wat zee en land herbergt voor jullie prijs.
Maar 't zien verzadigt niet; mocht iemand denken dat ik m'er
Gulzig tegoed aan doe: nee, honger is mijn deel.
Aanraken dan? 't Ontroert me niet: roest aangepakt zegt niets,
Niets aardewerk met toegewijde hand gedraaid.
't Is niet metaal, welk ook, dat trekt; de geest wenst vuriger
De donk're grotten van 't verleden in te gaan,
De schoot van de geschiedenis, verborgen werk'lijkheid,
Verheugd jou, Rome, Rome van weleer, te zien:
Wie van jouw stam beschermgeest was, welk eigen eerbewijs

---

a De vertaling van dit gedicht is genomen uit Bastiaensen, Langereis en Nellissen, *Johannes Smetius. Nijmegen, stad der Bataven*, 1999, d. II, p. 86-88.
b Ontlening aan Martialis, *Spectacula* I.3.9.
c Ontlening aan Martialis, *Epigrammata* XIV.108.2.
d De bespotte god is Vulcanus, om zijn hinken door de andere goden uitgelachen (Homerus, *Ilias* I.599-600); de verbinding van sleutel en verzegeling is een zinspeling op Horatius, *Epodes* I.20.3.
e Het Latijnse woord *geld/pecunia* is op grond van ruilhandel in vroeger tijden verwant met het woord *vee/pecus*.

Ied're god had: dier, wierook, wijn op d' offersteen;
Waarom de rossige Bataaf eigenlijk oren heeft[a];
Waar de Sicambriërs tóen ploegden, en waar nu;
De kleren die hij droeg, met wat voor naald bewerkt, waaraan
Gespeld, waarmee jekker en toga aangesnoerd.
Waar hij de ring liet flitsen zichtbaar aan zijn rechterhand,
Flitsen onschuldig rood, der mannen instrument[b];
Waar 't paard de borstversiering droeg; welk' overledene
De rouwurn stom - grafschrift beschadigd - aan ons toont;
Tot eer van welke godheid méér, van welke minder strekt'
De lamp, te trots voor menselijke dienstbaarheid;
Of 't vlammetje van 't eeuwigbrandend licht louter zichzelf
In stand hield, of van iets onzienlijks teken was;
Of bij de schrijfstift zilver 't oude been verjoeg, maar zelf
Week voor verguld, geschikt voor werk naar Cicero;
Niet onbelangrijk: aan wie was[c], blij met een blijvend schrift,
Zich prijs kon geven als een te bewerken bed;
Waaruit de maat bestaat van 't twaalfde deel van een nu wel
Gevonden voet, welk marmer haar betrouwbaar maakt;
Wanneer de dobbelsteen in hondenworp ongunstig viel,
En wanneer gunstig met een worp van alle zes[d];
Wat Arretijns-Etruskisch aardewerk, Porsenna's kring
Voor feest'lijk tafelen ten dienste, onderscheidt;[e]
Welk' aardsoort goede bekers garandeert, welk bas-relief
Door glans een draaischijf uit Sorrento kennen doet;[f]
Hoe schimmen konden bang zijn voor Priapus levenloos,
De god om wie in leven, heel Subura[g] lacht;
De sleutels: 't exemplaar van wie de voorraadkast beheert;
Stiefmoeders stroeve, 't gulle[h] van een minzaam heer.
Hoe 't te Korinthe buitgemaakte welluidend metaal
Het brons ontmoet dat met de Grote Moeder treurt[i];
Door welke consul en welk jaar een geldstuk waarde krijgt[j],

a Zinspeling op Martialis, *Epigrammata* VI.82.6 waar sprake is van een Bataafs oor, dit is een oor dat niets verstaat.

b De ring gezien als teken van autoriteit, middel tot gezagsuitoefening.

c Bedoeld is (bijen)was voor een schrijftafeltje.

d Ontlening aan Persius, die in *Saturae* III.48-49, spreekt over *damnosa canicula/het schadelijk teefje* (= lage worp) en *dexter senio/de gunstige zes* (= hoge worp).

e Ontlening aan Martialis, *Epigrammata* XIV.98.2.

f Ontlening aan Martialis, *Epigrammata* XIV.102.2.

g Een van de functies van god Priapus was het wacht houden op begraafplaatsen. De Subura was een volksbuurt in Rome met mensen van allerlei slag.

h Huygens gebruikt hier het in de Latijnse literatuur niet voorkomende adjectief *pandulus*, wellicht in verband te brengen met het werkwoord *pandere/openen*.

i Naar Martialis, *Epigrammata* XIV.204, waar sprake is van de koperen cimbalen waarmee in Frygië de priesters van Cybele, de Grote Moeder der goden, haar liefdessmart om Atthis ondersteunden, en naar Vitruvius, *De architectura* V.5.8 die vermeldt dat Mummius, veroveraar en verwoester van Korinthe in 146 vóór Christus, het koper van de theaters naar Rome liet verslepen.

j De vermelding van het jaar als waardebepaling is uit Horatius, *Epodes* II.1.35, waar een vergelijking met het jaarnummer van een goede wijn getroffen wordt.

Wat karteling, wat twee- of vierspan doet op 't beeld;
Voor wie en waar het muntmetaal massief klinkt, wie het door
In 't binnenste verscholen ijzerlaag bedriegt[a];
Hoe dat versleten geld de meesters van de wereld toont,
Hoe de Romeinse burger uit verleden tijd;
Wat d' echtheid uitmaakt van een Othokop; d' afkortingen
Voor een tribuun, het wit voor zoveel jaar in 't ambt;
Waarom bij gunsten de senaat verschil maakt tussen twee:
Heeft wie met zilver komt meer kans dan wie met brons?
Of een soldaat voor beiden met een ring in 't oor méér telt,
Of geldt d' hoeveelheid wapens, de persoonlijkheid?
Mijn lust is én details én het geheel te zien: soms de
Details, soms het geheel, dat heel het voorwerp spreekt.
D' onwetende wordt wijs door 't woord van Smetius, de man
Der Oudheid, wiens behulpzaam licht de twijfels doodt,
Die man te Rome ongezien, maar mocht het huidige
Rome hem zien, 't ontzegd' hem niet het burgerrecht.
Komaan nu, die verbaasd naar al die wond'en keek; ik wens
J' als gast van Smetius een groter wonder toe:
De Heer geeft wat ontbreekt: zo neem ik in perfekte staat
Mee wat je hier kapot of zwaar gehavend ziet.
Ik ga met honger weg, ik ga verzadigd weg; mij vult
Niet het Romeinse goud, maar 't woord van Smetius.

Constanter[b]

Op het oudheidkundig kabinet en het Romeinse huisraad van de eerwaarde en doorluchtige heer Johannes Smetius, verkondiger van het Woord Gods te Nijmegen[c]

Antieke stenen, meubilair uit Rome's ateliers,
En koper met gepaste keizerkop gemunt,
En speld en weegschaal, van achttien-karaats metaal gemaakt,
En jij, zo'n pracht van steen bestemd voor meisjeshand,
En al wat ons Bataafs geslacht aan monumenten rest
Uit laatste bloei en erfenis van zo'n godin[d],

a *Massief klinkt/solidum crepet* is ontleend aan Persius, *Saturae* V.25; Huygens tekst is vanwege de uiterste beknoptheid moeilijk precies te vatten.

b *Constanter/met standvastigheid* is de handtekening van Constantijn Huygens.

c De vertaling van dit gedicht is genomen uit Bastiaensen, Langereis en Nellissen, *Johannes Smetius. Nijmegen, stad der Bataven*, 1999, d. II, p. 91-92.

d De dichter heeft de godin Roma voor ogen mét de stad waarvan zij de personificatie is. De rijkdom van het Rome aan de Tiber leeft in het Rome aan de Waal voort in Smetius' collectie.

Proficiat, dat nu na zoveel jaren Smetius
    Vanuit het duister jullie in zijn daglicht plaatst.
Tot op vandaag lag je verwaarloosd en in duisternis;
    Nu Rome, stad van Mars, straal j' als ruïnenstad.
Bezoekers staan perplex, aan alles hangt verbaasd hun blik;
    Men waant zich in 't genot van de stad Rome zelf.
Uit de ruïnes komt tot vorm een eerbiedwaardig beeld,
    Zelfs as en puin verwekt een sfeer van heiligheid.
De vonk van het ontstaan leeft bijna nog in 't bronzen beeld,
    En toont heel kunstig, lijkt het wel, de goden zelf.
Een goddelijke glans verlicht van wie het ziet de geest
    En dringt diep in het hart: der keizers majesteit.
Van nu af aan, o ring, sier je de vingers van mijn vrouw,
    Met hem gestempeld zijn de brieven die ik stuur.
De gemme houdt, zo is mijn wens, mijn kleding goed bijeen;
    De speld met kromme rug klemt losse plooien vast.
De aarden kruik hangt aan het oor tot het versleten is:
    Graag zien de goden de vertrouwde offerschaal.
Tenslotte blaast van d' hoge burcht Latiums Jupiter
    En dreunen moet voortaan zijn stem in bronzen klok.
Gij allen die uit lust tot zien het vlak der zee bevaart
    En moeizaam roeiend door het west'lijk water stuurt,
Waarom op weg naar Rome in 't verre Rome over zee?
    Rome is nu thuis in Smetius' geleerde hof.

Nicolaas Daniëlszoon Heinsius

Op het kabinet van Johannes Smetius, predikant te Nijmegen[a]

't Is voorbeschikt dat met de naam van Smetius
Oudheid met veel zorg nagespeurd verbonden is.
Dat speuren was het werk van d' eerste Smetius[b]:
Aan hem dankt Rome en het volk van Romulus
Dat zij in deze tijd nog steeds bestaan, van jaar
Tot jaar, en wat aan jaren in de toekomst rest.

Je volgt die Smetius, niet minder Smetius:
Verleden tijd wordt heden; door je goede zorg
Wordt weer ons deel, en toont zich nog origineel,

---

a De vertaling van dit gedicht is genomen uit Bastiaensen, Langereis en Nellissen, *Johannes Smetius. Nijmegen, stad der Bataven*, 1999, d. II, p. 21-22.
b Martinus Smetius, befaamd oudheidkundige uit Brugge, 1525-1578. Geen familie van Johannes Smetius.

Brons, zuilen, munten, en gesteent', en al
Wat in de schoot der aarde schuil ging, daar
Waar Nijmegen het hoofd ten hemel hoog verheft.

Illust're Smetius, wat is je loon, waarmee
Zal ons geslacht je danken? Is 't loon nog zo groot,
't Weegt nauw'lijks op: er blijft voorgoed een groot tekort.

Johannes Isacius Pontanus
Geschiedschrijver van
Zijne Hoogheid de koning van Denemarken en van
de Doorluchtige Staten van Gelre

Op de Romeinse Oudheden, van de zeergeleerde heer Johannes Smetius, predikant te Nijmegen[a]

O, Rome[b], eens der mensheid hoofd en 's werelds meesteres,
Maar nu een jammerlijke schaduw van dat rijk,
Aanzie met vriend'lijk oog de vreemden in het Gelders land,
Aanzie welwillend hier het huis van Smetius.
Je zult hier zien, aan 't grimmig bijten van de tijd ontrukt,
Zoveel gedachtenis van vóór je ondergang.
De goden eens gevierd, hun beeltenis gefabriceerd
Uit brons, uit steen, benaderd met godvrucht'ge schroom.
De urnen spreken van bewaarde resten, van geschrei
Der klaagvrouw dat weerklonk, der doden laatste eer.
Met haar bijtgrage tand verbindt de speld losse kledij:
De dobbelsteen laat zien het kansspel met zijn worp.
Drinkbeker, schaal en kruik van Spoletaanse makelij
Getuigen, roemrijk Rome, van d' oud' ambacht'lijkheid.
Gewichten goed geijkt staan voor een schaal in evenwicht,
En langs de vinger schuift een ring uit vroeger tijd.
Je ziet ook meer dan één aan godendienst gewijde lamp
En exemplaren dienend voor privé-gebruik.
Gezicht en naam van vorst en veldheer toont zich aan ons oog,
En onbekend en afgesleten stempelbeeld.
Waar blijft het eind? Een ord'lijk overzicht onmogelijk:
Zoek ik volledigheid, mijn oog, mijn tong verzaakt.
Kom, Rome, kijk: en zie verbaasd jezelf in groter pracht:
Méér dan jouw Latium vermag het Gelders land.

---

a De vertaling van dit gedicht is genomen uit Bastiaensen, Langereis en Nellissen, *Johannes Smetius. Nijmegen, stad der Bataven*, 1999, d. II, p. 93.
b Het gedicht ziet het antieke Rome bewaard en voortlevend in Smetius' collectie.

Méér dan wat schreven de klassieken, roem van 't nageslacht,
  Zal Smetius' verkondiging je zijn tot eer.

Rochus Adriaanszoon Hoffer

Op de schatkamer van oudheden van Johannes Smetius, een beroemd man, geleerd en deugdzaam

Smetius heeft een opslagplaats,
tot de nok toe gevuld met zeer veel oudheden,
voorwerpen van goud, koper, zilver, glas en klei
die om de bezoekers te verbazen kunstig zijn gemaakt
door het geslacht van Romulus in vroeger eeuwen,
toen het oude Rome op het hoogtepunt van haar macht was.
Zo'n mengelmoes munten, rijp en groen door elkaar,[a]
dat noch Sambucus of Ortelius
noch die andere Smetius of Goltzius,[b]
voortreffelijke oudheden-bezitters van naam,
daaraan konden tippen in hun schatkisten.
Zo zijn de beelden en beeldjes,
de metalen portretten van goden en godinnen,
de koppen van keizers en consuls.
Zo zijn de ringen en de maanvormige sieraden,
banden, potten en kannen,
bekers, schalen, roemers, flessen.
Zo zijn de kistjes en doosjes,
bekers, olieflesjes, lampen en lichtjes,
zalfpotjes en bakjes en doosjes voor wierook.
Zo zijn de offermessen van de priesters,
de altaartjes, de tegels en stukken natuursteen,
de amforen, weegschalen en gewichten.
Zo zijn de kelken en lepels,
de vorken, spiesen en drietanden,
schalen, bokalen, kruiken en lege schotels.
Zo zijn de armbanden, kettingen en armringen,
kettinkjes, amuletten en armbanden,
mandjes, riemen, teugels, sporen en bitten.
Zo zijn de oorlogswapens, sluitingen,
messen, knotsen, slingersteentjes en schilden,
maliënkolders, projectielen en speren

---

a De auteur gebruikt hier het woord *farrago/mengelmoes/allegaartje*. Deze farrago laat hij duidelijk terugkomen in zijn gedicht bij de vermelding van de afzonderlijke onderdelen van Smetius' collectie.
b Johannes Sambucus (1531-1584), Abraham Ortelius (1527-1598), Martinus Smetius (1525-1578) en Hubertus Goltzius (1526-1583).

waarmee men van man tegen man en van op een afstand vecht.
En veel functies van zeer veel oudheden,
waarvan de namen al verloren zijn gegaan,
zijn in onbruik geraakt door de gehate tijd.

Johannes Smetius heeft in Nijmegen
een opslagplaats tot de nok toe gevuld:
voorwerpen van goud, koper, zilver, glas en klei
die om de bezoekers te verbazen kunstig zijn gemaakt
door het geslacht van Romulus in vroeger eeuwen,
toen het oude Rome op het hoogtepunt van haar macht was.
Deze opslagplaats is een magnifiek mirakel, omdat
hij boven in zijn hoofd zijn herinneringen
heeft zitten en in zijn schatkist zijn vondsten:
deze oudheden gaan soms wel en
soms niet vergezeld van een verhaal.
Met als gevolg dat als de onrechtvaardige tijd deze oudheden
helemaal, met naam en al, laat verdwijnen,
of als de bekende Romulus, die de eerste aanzet gaf tot Rome,
opnieuw zijn stad een plaats zou willen geven,
wij dan het tweede Rome hier zouden kunnen stichten,
op grond van het verhaal van Smetius alleen;
wij dan voor Rome oude wapens zouden kunnen smeden,
op grond van het verhaal van Smetius alleen;
wij dan voor Rome nieuwe munten zouden kunnen slaan,
op grond van het verhaal van Smetius alleen.

Joh. Leonh. Weidnerus
lid van het hof

Johannes Smetius' grafmonument en opslagruimte voor oude voorwerpen ofwel de schatkamer van zeer zeldzame en waardevolle oude gebruiksvoorwerpen,

gemaakt van edelgesteente, goud, zilver, brons, ijzer, lood, glas, been, natuursteen en aardewerk, ruim voorzien van grote aantallen beeldschone kleinoden van de Ouden en volgestopt met hoogverheven overblijfselen van Romeinen, Bataven en anderen. Hieronder zijn vele zaken die een licht werpen op de kerk, het leger en de oorlog, de geneeskunst, de ambachten, het huishouden, de kleding, de ringen- en kledingspeldenindustrie, het meet- en weegsysteem, het spel, de fabricage van metalen vaatwerk, het geldwezen enzovoorts.

Ik heb veel verschillende NAALDEN, van brons en van been, recht en gebogen. Ruim honderd zijn naalden van kledingspelden, de andere behoren aan kleermakers, wevers en vrouwen. Hieronder bevinden zich behoorlijk wat haarnaalden of haarspelden die de vrouwen vroeger gebruikten om hun haar vast te zetten of om een scheiding te maken. 18 Daarom worden ze door de Ouden scheidingsspeldjes genoemd. Maar ze waren niet alleen om het haar of de lokken bijeen te houden maar ook om het hoofd te krabben om de jeuk te verdragen. Vaak droegen de vrouwen ter versiering een naald op het hoofd. Apuleius heeft in boek 8: *Een vrouw met een van haar hoofd getrokken haarpin.*[17] Ook Prudentius, in boek 2 van zijn 'Tegen Symmachus', beschouwde de haarspelden als sieraden van de vrouw en rekende hen tot de wereld van de vrouw: *Haarspelden, kroontjes, sjaaltjes, kledingspeld, bruidssluier, krans, diadeem, halsketting.*[18]

BRONZEN BESLAG in verschillende soorten. *Veel* dat gebruikt is bij sloten en grendels. En *niet weinig* waarmee zwaardschedes aan de onderkant versterkt werden: *zeven* zijn aan beide kanten rond, *vier* hebben de vorm van een rond schild, *twee* laten vrouwenhoofden met zilveren ogen zien. Bovendien nog *twee* stukken voor een voorschoot aan een koppelriem[a] en *twee* waarvan het ene bovenop een staf hoort en het ander onderaan een lans.

Bovendien nog *twee* langwerpige stukken brons, min of meer in de vorm van een hart: het *ene* stuk heeft het portret van keizer Lucius Verus en de tekst IMP CAES L AUREL VERUS AUG, het *andere* heeft een figuur met eromheen TR POT III COS II en eronder FORT RED.[b] Binnen deze rondlopende tekst zit midden op het medaillon tussen de letters S C[c] een vrouwenfiguur gekleed in een stola, met naast haar zetel een bol of een wiel. De vrouw houdt in haar rechterhand het roer of de helmstok van een

---

a Uit het Latijnse *pendula ad pulsum/hangend (brons) voor een stoot* heb ik geconcludeerd dat het gaat om bescherming voor de schaamstreek: met metaal beslagen leren riemen aan de koppelriem.

b *Imperator Caesar Lucius Aurelius Verus Augustus/Keizer Caesar Lucius Aurelius Verus Augustus. Tribunicia potestate III consul II/Voor de derde keer bekleed met de macht van volkstribuun, voor de tweede keer consul. Fortuna redux/Fortuna, die zorgt voor de terugkomst.*

c *Senatus Consultu/Volgens besluit van de senaat.*

schip en links een hoorn des overvloeds. *Wanneer* de Ouden *de wisselvalligheid van het Lot willen aangeven*, beelden ze *dat*, volgens Galenus in zijn 'Aansporing', *uit middels een vrouwen*figuur.[19] Ze hebben het Lot zittend afgebeeld naar voorbeeld van Apelles[a]. 19 Toen Apelles het Lot zittend geschilderd had, gaf hij op de vraag naar de reden daarvan het spitsvondige antwoord: Omdat het nooit (vast)staat.[20] Hierbij wordt staan niet tegenover zittend gesteld, maar tegenover vasthoudend. Zo gaf hij de bestendigheid van het Lot aan, maar men beeldde het zittend af om te tonen dat men tot rust was gekomen nadat het Lot goederen had teruggegeven. De naast de zetel geplaatste bol of wiel is het symbool dat de situatie, hoewel vredig, toch snel kan én zal veranderen. Over de wisselvalligheid van het Lot zegt Boëthius in boek 2 van zijn 'Troost van de wijsbegeerte': *Ik draai mijn wiel in vliegende vaart, ik heb er plezier in het hoogste en het minste van plaats te laten wisselen.*[21] Hier zou de bol ook kunnen aangeven dat de keizer per wagen teruggekeerd is naar Rome. Dat de figuur die het Lot uitbeeldt met de rechterhand een roer en met de linker een hoorn des overvloeds vasthoudt, toont Lactantius aan in boek 3, hoofdstuk 29 van zijn 'Goddelijke instellingen' waar hij het volgende zegt: *Ze maken een beeld van het Lot met een hoorn des overvloeds en een helmstok, alsof het Lot rijkdommen verdeelt en de macht over het menselijk bestaan bezit.*[22] De helmstok is het symbool van sturing want men meent dat het Lot het menselijke bestaan stuurt, volgens de bekende uitspraak: *Het Lot, niet het verstand, regelt het leven.*[23] De hoorn des overvloeds is het teken van rijkdom omdat het geloof bestaat dat het Lot met gulle hand goederen uitdeelt. Zie hiervoor Petronius: *Het Lot was aanwezig, rijkelijk voorzien van een overvloedige hoorn.*[24] En Prudentius, 'Tegen Symmachus': *Een rijke hoorn maakt deel uit van de kleding van het Lot.*[25]

Veel AMULETTEN, in alle maten en soorten, waaronder doosjes en kokertjes, en obscene voorwerpen.[b]

Drieëndertig *doosjes*, sommige rond, andere vierkant of hartvormig. Ze hebben opengewerkte of geëmailleerde dekseltjes en zijn versierd met verschillend inlegwerk en obsceniteiten of verguld. 20 Een enkel exemplaar heeft op een hoek een ring waarmee vroeger de Ouden die doosjes om hun hals droegen.

Meer dan twintig *obscene voorwerpen* en talismannen voor kinderen, allemaal van brons of been. *Kinderen hebben bepaalde obscene voorwerpen aan hun nek hangen om door zo'n gunstig teken te voorkomen dat iets hun schade toebrengt,* zoals Varro schrijft in boek 6 van zijn 'De Latijnse taal'.[26] Want de bezorgdheid om kinderen was zo groot, dat (Plutarchus vermeldt dit) baby's een obsceen voorwerp, zoals de talisman die bij kinderen om de nek hing, droegen om het boze oog vol toverkracht af te wenden. Hiervoor werd een ring vastgemaakt aan dat schunnig teken of het werd in het midden doorboord om er makkelijk een riempje of kettinkje, waar het dan aan kon hangen, doorheen te steken. Ik heb dus talismannen met een ring eraan of een gat erdoor, maar allemaal in de vorm van een penis. Sommige hebben aan de ene kant een duidelijk zichtbare penis en aan de andere een penis met een vinger erover. Soms ook wordt een duim, tussen middel- en wijsvinger gedrukt, afgebeeld, zoals Gajus Caligula, volgens Suetonius in boek 4, hoofdstuk 55, *zijn hand, die was samengebald in een obsceen gebaar, voorhield om te kussen.*[27]

---

a Apelles was een van de grootste schilders uit de oudheid.

b Zie pagina 81 en 97 (doosjes) en 78 (obscene voorwerpen). Zie ook pagina 35.

Bij de amuletten moet ik ook mijn *heliotroop-steen* noemen die in een gouden vatting zit met daaraan ook een gouden ringetje. Aan beide kanten van de steen zijn er Griekse letters en tekens ingekrast. Aan één kant staat midden tussen de letters een angstaanjagend monster met ontbloot menselijk bovenlijf; het onderlijf is bekleed met een smalle gordel of lendenschort, het hoofd is de kop van een haan en de voeten lopen uit in kronkelende slangen. In de linkerhand houdt het een gesel, de rechter (aan een gebogen, sikkelvormige arm) heeft het in de zij. 21 Op de ruimte hiertussen is de vreemde naam van het wezen, het holle schrikbeeld van vrouwen en kinderen, te lezen: IAΩ. Het beeld van deze grote godheid scheen oorlogvoerenden de kracht tot een overwinning te schenken. Sommigen laten IAΩ van Jehova komen, Diodorus Siculus zegt in boek 1.42 dat de god van Mozes IAΩ genoemd wordt.[28] Zie Irenaeus, laatste hoofdstuk van boek 2.[29] Vergelijk ook Tertullianus, 'Tegen de Valentinianen', hoofdstuk 14[30] en anderen. Een enkeling meent dat middels een acrostichon de Verlosser bedoeld is: de letter I zou dan op Jezus duiden, de A op de alfa, de eerste Griekse letter en de Ω op de omega, de laatste. Maar de bekende Scaliger schrijft in brief 119 dat niemand die huiveringwekkende talismannen van de Basilidiani[a] begrijpt, behalve de opdrachtgever, en dat het vergeefse moeite is die dingen te begrijpen.[31] Ook bij Juvenalis lezen we dit in 'Satire' 15: *Wie weet niet wat voor een monsters de gekke Egyptenaren vereren?*[32]

Dan zijn er nog heel veel zilveren en bronzen munten, met een raampje eromheen of met een gat bovenin. De Ouden droegen ze vroeger als kostbare halskettingen om hun nek als afweermiddel tegen toverkracht. Hierover een andere keer, bij de munten, uitvoeriger en uitgebreider.[b]

DOBBELSTENEN[c] waren lang geleden erg in trek. Augustus zegt bij Suetonius in hoofdstuk 71: *We hebben iedere dag gespeeld en de dobbelbeker heeft geen rust gehad.*[33] Ook Juvenalis, 'Satire' 8, vers 9, zegt dat de Ouden de hele nacht door speelden: *Als er de hele nacht door met de dobbelsteen gespeeld wordt.*[34] Ik heb één loden, twee bronzen en drie benen of ivoren dobbelstenen waar de ouderdom van bewezen is. Hierop waren slechts cijfers afgebeeld. Ovidius zegt in boek 2 van zijn 'Liefdeskunst': *Wanneer ze zal spelen en met haar hand de ivoren dobbelstenen zal gooien.*[35] 22

Mijn RINGENCOLLECTIE bestaat uit gewone, alledaagse ringen, trouwringen en zegelringen.

De gewone, alledaagse ringen zijn glad en makkelijk te draaien en zijn in gebruik om op de deur te kloppen of om gordijnen, kleden of zeilen aan te hangen; sommige zijn groot en breed. Het zijn er een kleine vijfhonderd. Acht hebben een handgreep. Eén zeer grote ring is van been; hiermee klopten de Ouden op de deur.

Er zijn zeven trouwringen, ook wel huwelijksring genoemd. Enkele daarvan beelden een amphisbaena uit: een slang met aan beide uiteinden een kop. De afzonderlijke koppen worden gevormd door twee lichamen, van een man en een vrouw, zo lijkt het. In het midden aan hun voeten staat een klein kind. Als de ene kop van de amphisbaena

a Volgers van Basilides, gnosticus uit de tweede eeuw.

b Zie pagina 107.

c Zie pagina 97.

zich ergens heen zou spoeden, dan volgt op hetzelfde moment de andere, omdat de koppen om de beurt voorop zullen gaan en zullen volgen. Dit verwijst dus naar de oude zegswijze[36] *waar jij Gajus bent, ben ik Gaja*[a].

De geleerde Gerard Johannes Vossius leert ons in boek 4, hoofdstuk 55 van zijn 'De afgoderij' dat *de amphisbaena zowel vooruit als achteruit beweegt zonder om te draaien, waaraan ze haar naam te danken heeft*[b]. *Immers, omdat ze nu eens naar voren voortgaat, dan weer naar achteren teruggaat, wordt ook de staart als kop beschouwd.*[37] Maar Pieter van den Broek heeft beweerd dat hij in Suratta[c] op 26 juni 1621 een slang heeft gezien met aan beide uiteinden een kop, die de ene maand vooruit kroop, de volgende achteruit.[38] Nicander noemt de slang: aan beide uiteinden een kop hebbend.[39] Aelianus noemt hem: tweekoppig.[40] Lucanus heeft: *En de verschrikkelijke amphisbaena die zich opricht in een dubbele kop.*[41] Galenus volgt hem na in zijn 'Tegengif'.[42] 23 De mensen die een amphisbaena met een dubbele kop of twee koppen afbeelden hebben het dus niet bij het verkeerde eind.

Maar die koppen van een amphisbaena op onze zilveren en gouden trouwringen zijn kunstig gemodelleerd: de omhelzing van een vrouw en een kindje dat in het midden bij de voeten staat, als waren het beelden van Trouw. Want de god Trouw wordt op oude marmeren platen zo afgebeeld, bestaande uit drie figuren: een baardeloze knaap, EER genaamd, als tweede een vrouw, WAARHEID, en als derde figuur staat een kind, LIEFDE, in het midden. Eer handhaaft trouw, waarheid brengt trouw voort, liefde voedt trouw. Alciatus: *EER was rechtopstaand geschilderd, gekleed in een purperen mantel. De WAARHEID, naakt, hield zijn rechterhand vast. En in het midden de kuise LIEFDE, rond wier slapen een roos zich wikkelde, mooier dan Venus' Cupido. Deze figuren beelden de trouw uit, de respectvolle eer houdt hem in stand, de liefde voedt hem en de waarheid brengt hem voort.*[43]

Elke afzonderlijke kop van de amphisbaena op de ringen schijnt dus het beeld te zijn van de eendracht van het huwelijk, vormgegeven naar het voorbeeld van de god Trouw.

Ook onze trouwringen hebben twee ineengeslagen en verstrengelde rechterhanden met de naam TROUW erbij. Geleerden geven aan dat een oud gebruik, dat in de verlovingsring het teken van Trouw (symbool van wederzijds verbond en eendracht) gegraveerd werd, bij de Christenen bewaard is gebleven. Want ineengeslagen rechterhanden laten dit zien omdat door het uitstrekken van handen trouw wordt beloofd; een al bij kinderen zeer bekend fenomeen.

Ringen waarop zegels werden aangebracht worden *zegelringen* genoemd. 24 In zijn 'Vergoddelijkte Aurelianus' gebruikt Vopiscus *van een zegel voorzien*[44] en Ateius Capito (te vinden bij Macrobius) heeft: *De Ouden droegen geen ringen ter versiering maar om iets te kunnen verzegelen.*[45]

De ringen zijn van verschillend materiaal, want sommige zijn van goud, andere van zilver of brons. Er zijn zelfs ijzeren ringen en een enkele is van glas. Ik heb twee gouden, vijftien zilveren (één ervan versierd met een vergulde kop), ongeveer dertig bronzen en tien ijzeren ringen. Bovendien meer dan zestig metalen en glazen delen van ringen.

De gouden ring was oudtijds het bijzondere onderscheidingsteken van de Romeinse

---

a Met deze formule stelde de bruid zich in het huis van haar echtgenoot onder diens macht.

b Ἀμφίς betekent *aan beide kanten*, *βαίνω* betekent *gaan*.

c Surat, gelegen aan westkust van India, was in de 16e en 17e eeuw een belangrijke handelshaven.

ridders en hij onderscheidde de ridderstand van het gewone volk. Het recht een ring te dragen betekende zodoende in bezit te zijn van de status van ridder. Maar later heeft keizer Septimius Severus goedgekeurd dat gouden ringen zonder onderscheid gedragen mochten worden en dat soldaten ze in vredestijd mochten dragen. Dit vermeldt Herodianus[46] *in boek 3 van zijn 'Geschiedenis van de keizers'.*[47]

De ijzeren ring was bij de Romeinen het sieraad dat hoorde bij slaven en gewone soldaten. Toch is dit niet altijd zo geweest: want hier worden in groten getale ijzeren ringen aangetroffen met werkelijk schitterende gemmen die zeer smaakvol bewerkt zijn, zoals de exemplaren in ons bezit. *Ook Gajus Marius droeg tijdens zijn triomftocht over Jugurtha een ijzeren ring om zijn vinger en toen de vergoddelijkte Augustus senatoren bij de rechtbanken indeelde, droeg het merendeel van de rechters een ijzeren ring.*[48] *Het is goed geloof te hechten aan Plinius wanneer hij schrijft dat zelfs in de tijd van zijn grootvader veel beroemde mannen die pretor waren, een hoge leeftijd hebben bereikt terwijl ze een ijzeren ring droegen.*[49] *Plinius vertelt ook dat tot aan zijn eigen tijd de aanstaande bruidegom aan zijn verloofde gewoonlijk een eenvoudige ijzeren ring zonder steen (Tertullianus noemt het een verlovingsring)*[50] *stuurde.*[51] *De meer geletterden noemen dit een gladde ring.* <u>25</u> Dit meldt de geleerde Petrus Scriverius in zijn 'Archief van oudheden'.[52]

Dan bestonden er ook ringen waar een sleutel aan vast was gemaakt. Al onze ringsleutels zijn van brons, twintig stuks, geschikt voor aan een kleine pink. De grote Justus Lipsius meende dat deze ringen met sleutel een tweeledig doel dienden: zegelen en openen. De zeer vermaarde encyclopedische geleerde, schatmeester van de wetenschap over de wereld van de Bataven, Petrus Scriverius, voegde hier het volgende aan toe *(nieuwelingen op dit gebied mogen hem wel danken): Niet alleen verzegelden de Romeinen de brieven die ze over en weer stuurden, maar ook was het bij hen de gewoonte om in huis het huisraad en heel de voorraad levensmiddelen met een ring te verzegelen, om te voorkomen dat er iets door laksheid of diefstal zou verdwijnen. En de verantwoordelijkheid voor deze ring lag in het bijzonder bij de vrouw des huizes. Daarom heeft Flavius Vopiscus tegen het eind van zijn 'Vergoddelijkte Aurelianus': De zegelring gaf hij aan zijn vrouw en dochter alsof het om privé-personen ging.*[53] *En in de juridische encyclopedie staat onder het lemma vermaking en fideicommissen: Omdat er veel kinderen erfgenaam waren, overhandigde de vader op zijn sterfbed de sleutels en de ring aan zijn oudste dochter om erover te waken.*[54] *De Romeinen gebruikten hun zegels niet alleen voor belangrijke zaken, maar ook voor zaken van gering gewicht. Cornelius Tacitus schrijft in boek 2 van zijn 'Jaarboeken': Spotgoedkope levensmiddelen waren verzegeld.*[55] *En Plinius*[56] *zegt in boek 33, hoofdstuk 1 van zijn 'Geschiedenis van de natuur': Wat was dat toch een fijn leven, dat de voorouders in hun rechtschapenheid leidden: niets werd er verzegeld. Nu worden eten en drinken door een ring beschermd tegen roof.*[57] Plautus laat in zijn 'Casina' de vrouw des huizes zeggen: *Verzegel de voorraadkasten en breng de ring terug.*[58] *Marcus Tullius Cicero*[59] *geeft als bewijs dat zijn moeder gewoonlijk zelfs de lege wijnflessen en vaten verzegelde om te voorkomen dat flessen die stiekem leeggedronken waren, voor leeg konden doorgaan.*[60] <u>26</u> Martialis in gedicht 89 van boek 9: *Nu verzegelt mijn ring de fles.*[61]

Duidelijke voorbeelden van deze gewoonte zijn overal te vinden bij de oude schrijvers. De grote Salmasius zegt op pagina 932 van zijn werk over Solinus dat de ringen met een sleutel eraan geen dubbele functie (zegelring en sleutel) hadden, aangezien geen van de ringen voorzien is van een zegel dat geschikt is om te

verzegelen.[62] En daarom is hij van mening dat het alleen sleutels, met een ring, geweest zijn, zoals dat tegenwoordig ook het geval is met onze sleutels, die een langere schacht hebben. Ik wil nadrukkelijk niet mijn mening opdringen in een zaak die vanwege de zeer hoge ouderdom twijfelachtig en omstreden is. Met plezier laat ik deze prille gedachte over aan mensen die hier meer tijd voor hebben of aan wie het in zich heeft hierover mooier en succesvoller te spreken. Het valt niet te ontkennen dat mijn ringsleutels als ringen om de vingers gedragen werden en dat vele ervan alle versiering missen, maar dat andere verschillende, veelsoortige vormen, afbeeldingen en figuurtjes hebben in het metaal waarvan de sleutel gemaakt is. Ook al mis ik - dit geef ik ruiterlijk toe - in de afzonderlijke sleutels met ringen in mijn ringenkistje de gemmen, toch moeten we Abraham Gorlaeus, de grote naspeurder van de oudheid, geloven wanneer hij melding maakt van een bronzen ring met sleutel[a], mét een gem of onyx waarin een scheepsroer is ingekerfd met aan weerskanten een korenaar.[63] Deze afbeelding van landbouw en scheepvaart is het symbool van de daaruit voortvloeiende rijkdom. En inderdaad, deze ring met gem (waaraan een sleutel is bevestigd) is zeer geschikt voor de dubbele functie: verzegelen en openen.

Sommige van mijn ringen missen hun gem, andere niet. De gem is voorzien van een afbeelding of niet. Deze afbeelding is in het materiaal of in de gem van de ring gemaakt. 27 In het begin werden de zegels van de ringen in het metaal waaruit de ringen gemaakt waren, in- of weggesneden, maar met het toenemen van de luxe juist in gemmen, zo beweert Macrobius in hoofdstuk 18 van boek 7.[64]

De voorstelling op de ringen kan bestaan uit *woorden* (op mijn exemplaren lees ik TROUW en LIEF), uit *letters* (ik heb GPL en VTF)[b] of uit *afbeeldingen*. Sommige afbeeldingen zijn met een graveerstift gemaakt en liggen verdiept, andere die met een guts zijn gemaakt, liggen hoger en springen naar voren. Daarom werden gemmen die een figuur tonen, reliëfs genoemd.

In deze eeuw zijn hier veel gemmen van ringen die de Ouden vroeger naast kostbare edelstenen in gebruik hadden, gevonden; meer dan tachtig tel ik er als mijn rechtmatig bezit - nog afgezien van een aantal van glas. Het gaat om agaten, jaspissen, lychnites, robijnen, smaragden, kornalijnen, karneolen, onyxen, sardonyxen, amethisten en diepblauwe stenen, door de sjacheraars in gemmen gewoonlijk lazuurstenen genoemd.

Plinius vermeldt in hoofdstuk 1 van boek 37 dat Nicomachus veel gemmen bezat maar dat hij ze zonder enige systeem bijeen had gebracht.[65] Nijmegen heeft mij veel gemmen geschonken, die allemaal afzonderlijk bijzonder zijn op grond van verschillende versiering, op grond van veelvuldig gebruik om te verzegelen of op grond van de bewonderenswaardige mysteriën van de Egyptenaren.

Op de gemmen van de ringen van de Ouden staan veel verschillende afbeeldingen, niet alleen van de goden (Plinius, boek 2, hoofdstuk 7: *Zij dragen hun goden aan hun vingers*)[66] maar ook van mensen, keizers, koningen, vorsten, voorouders en vrienden. 28 En dan ook nog eens de beelden van dieren, vogels, vissen, paarden en vele andere, levenloze zaken.

Als ik zo af en toe eens mijn juwelenkistje ondersteboven keer, vind ik allerlei verschillende afbeeldingen. Om eindelijk eens wat van de afbeeldingen die in de gemmen van mijn ringen zijn aangebracht, vluchtig te behandelen laat ik dan maar met

---

a Zie afbeelding 40 op pagina 191.

b *GPL/Genius Populi Lugdunensium/De beschermgeest van het volk van Lyon* (Smetius geeft op pagina 28 onder voorbehoud deze betekenis). *VTF/Utere felix/Geluk ermee.*

Jupiter beginnen.

Jupiter is de voornaamste en belangrijkste van de heidense goden.

Juno, Jupiters vrouw, wordt door een leeuwin voortgetrokken, terwijl ze in haar rechterhand een bliksemschicht heeft en links een lans of een staf. Dit is de manier waarop zij door de Carthagers vereerd werd; dit is ook op een munt van Severus te zien.

Apollo staat met een stralenkrans om zijn hoofd in een wagen met een vierspan. Als Zon snelt hij vanzelfsprekend snel door het hele heelal, bestiert hij alles, deelt hij het licht uit aan alle sterren aan de hemel, verlicht alle afzonderlijke dingen in de stoffelijke wereld en geeft hij onafgebroken zijn kracht weg. Het vierspan is gewijd aan de Zon omdat de zon het jaar verdeelt in vier jaargetijden: lente, zomer, herfst en winter. Amphitruo droeg eens bij Plautus een ring met in de gem ervan nagenoeg dezelfde afbeelding: Sosia: *Waar is de drinkschaal nu?* Mercurius: *In een kistje, verzegeld met het zegel van Amphitruo.* Sosia: *Zeg me, wat voor een zegel?* Mercurius: *De opkomende Zon, met een vierspan. Hoezo, wil je me pakken, schurk?*[67] Ook de beroemde Licetus laat in hoofdstuk 114 van zijn 'Hiëroglyfen of oude afbeeldingen van gemmen op ringen' een soortgelijk exemplaar[a] zien.[68] De Zon draagt een laurierkrans en jaagt met een zweep in zijn rechterhand zijn paarden voort op hun tocht en zij trekken de zonnewagen rond de Grote Beer. Hij vermeldt ook dat Plinius Secundus vroeger een zegel met een vierspan gebruikte. Plinius schrijft immers zelf in brief 16 van boek 10 aan keizer Trajanus het volgende: *Heer, ik heb gemeend Callidromus naar u te moeten sturen. Dit heb ik met enige vertraging gedaan, omdat ik een gem zocht met de beeltenis van Pacorus*[b] *in staatsiedracht erop.* 29 *Hij gaf aan dat deze steen hem afhandig was gemaakt. Ik zou de gem van deze man, als zij gevonden zou kunnen worden, tegelijk sturen met een brokje steen waarvan hij zei dat hij het uit een mijn in het Parthenrijk had meegebracht. Het is verzegeld met mijn ring, waarin een vierspan is gegraveerd.*[69] Galenus noemt in boek 17 van 'De functies van de delen van het menselijk lichaam' een kunstenaar uit zijn eigen tijd, door wie Phaëton met het vierspan zo goed in een ring was uitgesneden dat van elk paard bit, mond, tanden en voorbenen keurig konden worden onderscheiden.[70] De paarden en vierspan met Apollo op mijn gem zijn zonder twijfel zeer verfijnde beeldhouwwerkjes.

Hercules met knots en leeuwenhuid. Er staat een tweede figuur bij, die op diens hoofd een krans plaatst.

Mercurius houdt in zijn rechterhand een geldbuidel en heeft over zijn linkerarm een mantel geslagen. Hij draagt een hoed, maar zijn hele borst en lichaam zijn naakt.

Pallas Athene, staande met een helm op, draagt rechts een speer, links een rond schild.

Eenzelfde figuur, maar dan rechts een overwinningsgodin dragend en links het schild en de speer.

Pallashoofd met helm. Bij haar kin zijn het bovenste deel van schild en speer te zien.

Mars, staande met een helm op, met rond schild en speer.

Venus, bijna helemaal naakt, houdt in haar rechterhand een helm, in haar linker een speer. Ze leunt met haar linkerarm op een zuil. Op soortgelijke wijze is ze ook te zien op een munt van keizer Titus Vespasianus met het bijschrift VEN VICTR[c].

---

a Zie afbeelding 38 op pagina 191.

b Koning van het Parthenrijk.

c *Venus victrix/Venus overwinnares.*

Cupido die op een dolfijn zit.

Neptunus. 30

Diana op jacht. Ze heeft rechts een pijl vast, links een boog en aan haar voeten rent een hond.

Victoria, een staand beeld van de gevleugelde overwinningsgodin, met in haar rechterhand een krans en in haar linker een palmtak.

Victoria bestuurt een tweespan.

Het Lot, staande, gekleed in een lang kleed, houdt rechts een scheepsroer vast en links een hoorn des overvloeds. Op de achtergrond staat een figuur die hoog boven het hoofd van het Lot een krans houdt.

Roma, gehelmd en zittend, heeft in haar rechterhand een twijg.

Genius stuurt met een drietand een dolfijn.

Genius vlecht twijgen in een boom.

Een staande figuur met op het hoofd een krans met stadstorens, bijna geheel naakt afgezien van de schaamstreek, heeft rechts een offerschaal vast en links een hoorn des overvloeds met de letters GPL. Deze letters betekenen, als ik het goed gelezen heb en ik me niet vergis, Genius Populi Lugdunensium, de beschermgeest van het volk van Lyon.

Een staande man met een hondje en een speer, geflankeerd door een slang die zich draaiend en kronkelend opricht.

Een vrouw bidt met uitgestrekte armen tot de zon. Naast haar staat een vaas met bloemen.

Een man die in zijn rechterhand een slang vasthoudt.

Twee staande figuren. *Een*, een naakte man, strekt zijn rechterhand omhoog en heeft zijn linker op een schild gelegd. *Nummer twee* is een vrouw in een lang kleed met een hoorn des overvloeds in haar linkerhand.

Een staande vrouw met een helm op. Ze heft haar rechterhand omhoog en met haar linker houdt ze een rond schild vast.

Een lopende naakte man. In zijn ene hand heeft hij een herdersstaf, in zijn andere een eikel.

Een staande vrouw in een lang kleed. Rechts draagt ze een kleine overwinningsgodin, links een speer. 31

Een naakte man, die met zijn rug tegen een zuil staat.

Een figuur met een hoorn des overvloeds.

Twee figuren zitten op een dolfijn en laten zich spelend over zee vervoeren.

Een paardenverzorger drijft twee paarden voort met een zweep.

Een ruiter zet het paard waarop hij zit, aan tot een vliegende galop.

Hoofd van een baardeloze knaap.

Hoofd van een oude man met baard.

Hoofd met muts.

Hoofd met helm.

Hoofd met hoed.

Vogeltjes die op sokkels zitten en omkijken.

Een adelaar op een altaar grijpt het offerdier met zijn snavel.

Een adelaar strekt zijn vleugels boven een altaar uit om te gaan vliegen.

Een adelaar vliegt hoog in de lucht en houdt Jupiters bliksem vast in zijn klauwen.

Leeuw met korenaar.

Een jachthond grijpt een haas.

Drie grazende paarden.
Wolvin.
Een onbekend dier ligt onder een boom.
Dolfijn.
Dolfijn, met op zijn rug een gevleugelde Cupido met pijl en boog.
Twee dolfijnen die in het water zwemmen; op hun rug zitten twee figuren met elkaar te spelen.
Een dolfijn met ruiter. De kop van de dolfijn is gedraaid, het lijf is gekromd en gebogen, de staart steekt recht naar boven, in de vorm van een vork of maan.
Een Hermeszuil, een ratel en een schaaltje.
Een rode appel, in de volksmond granaatappel geheten. 32
Twee schapen die schuin over het midden, in de vorm van een x, afgebeeld zijn.
Vierspan, met de Zon als menner.
Tweespan, met een overwinningsgodin aan de teugels.
Altaar met adelaar.
Kruis met twee visjes; aan beide kanten van de staander in het midden één visje.
Anker tussen twee vissen.

Ik denk dat ik nu wel genoeg verteld heb over een aantal afbeeldingen op mijn gemmen. Iedere liefhebber van de geleerde oudheid, die zich in de wereld van de Muzen beweegt, weet hoe groot het vakwerk is, dat de Oudheid in een onbeduidend beeldhouwwerk stopte. Er bestaan immers gemmen en, getuige Plinius, hoofdstuk 8 van boek 34, *de verhevenheid van de natuur is samengebracht op een klein oppervlak.*[71] Herhaaldelijk moet je de afbeelding interpreteren en hoewel er onder vele mysteriën zeker nog altijd grote verborgen zijn, zullen we daarom de lezer niet vervelen met een lange verhandeling over het verklaren en stukje bij beetje uitleggen van die mysteriën, maar laten we slechts één of ook een tweede gem (die de orthodoxe godsdienst[a] van de oude christenen dicht benadert) zien. *Als je de wereld wilt leren kennen volstaat voor jou één man.*[72] En zo kan men zich op grond van één kornalijn gemakkelijk een oordeel vormen over de overige gemmen van de Ouden.

De edelachtbare Heinsius (Leiden) had in een brief uit 1651 aan de beroemde Licetus (Padua) gesproken over deze gem (die met kruis en visjes). Licetus wilde er graag over schrijven en al snel greep deze scherpzinnige man in Italië een gelegenheid om te schrijven aan. 33 Hij probeerde in vier verschillende hoofdstukken de gem duidelijk te beschrijven in zijn doorwrochte boek over gemmen op ringen.[73] Terwijl deze buitenlander, vanzelfsprekend toegevend aan zijn karakter, naar eigen goeddunken een afbeelding[b] van mijn kornalijn tekende, liet hij wat weg uit de schets. En omdat hij nu op de drempel zelf, zoals men dat zegt,[74] tekort schoot, kon hij de deur niet openen en de lezer het heiligdom in voeren. Daarom wordt die moeizame uitleg achtergelaten bij zijn bedenker; er volgt een andere op basis van de beschrijving door mijn voortreffelijke Vader. Deze beschrijving beantwoordt nauwkeurig aan de gem. De lezer kan - als hij daar zin in heeft - deze uitleg horen en volgen.

Op 25 december[c] in het jaar des Heren 1627 heb ik van een vrouw die altijd naar

a Smetius schrijft hier *Catholicam religionem*.
b Zie afbeelding 39 op pagina 191.
c Is het toeval dat Smetius hier Kerstdag aangeeft?

tufsteen en Romeinse munten aan het zoeken was, een kornalijn gekocht, die ten westen van Nijmegen op korte afstand van de Waaloever gevonden was. Het onderste deel, waar de gem eens in een ring had gezeten, was het breedst, de top was smaller. In deze gem was een lang kruis gesneden en onder de dwarsbalk bevond zich aan beide kanten van de staande balk een vis met de kop omhoog.

Ik meen in dit beeldhouwwerkje duidelijke resten van het oude Christendom te herkennen.

De betekenis met het kruis is zo duidelijk dat daar geen onderzoek vereist is. Over de visjes zal ik een wat uitgebreidere uitleg geven omdat de betekenis niet voor iedereen even vanzelfsprekend is.

De vis is de naam van onze Heer Jezus Christus. Ik ben er om meerdere redenen van overtuigd dat onze Heer Jezus Christus vroeger bekend stond onder de naam vis en de Christenen onder de naam visjes. Iedereen weet dat de naam Sibylle bij de heidenen zeer beroemd was. Met die naam werden de waarzegsters of vertolkers van het plan Gods aangeduid, alsof God bezit van hen had genomen.

Hoewel de belangrijkste schrijvers wonderlijk genoeg niet overeenstemmen met betrekking tot het aantal van die zieneressen, spreken zij toch allemaal als het ware eensgezind over de orakelspreuken en voorspellingen van hen. 34

De door Tarquinius voor een forse prijs van de Sibylle van Cumae gekochte boeken werden in het Capitolium bewaard, als de geheimen van het Romeinse rijk. Zie Varro, 'Goddelijke zaken' boek 1, gericht aan C. Caesar; Plinius, boek 13, hoofdstuk 13, vergelijk 34, hoofdstuk 5; zie verder Solinus, hoofdstuk 8; Gellius, boek 1, hoofdstuk 19; Lactantius, boek 1, hoofdstuk 6 van 'De valse godsdienst'.[75]

Niet alleen in Rome maar ook in steden in Asia hadden de orakelspreuken van de Sibyllen een bijzondere religieuze betekenis. Want toen na het uitbreken van de bondgenotenoorlog de orakelspreuken van de Sibylle van Cumae tegelijk met het Capitolium in vlammen waren opgegaan,[a] werden er vanuit Rome mensen op uit gestuurd om op Samos, in Troje, in Erythrae, in Asia, op Sicilië en in de koloniën in Italia spreuken van Sibyllen bijeen te zoeken. Tacitus, 'Jaarboeken', boek 4, hoofdstuk 20; Lactantius, hoofdstuk 6 van 'De valse godsdienst'.[76]

In het begin bestond de commissie die verantwoordelijk was voor de uitleg van en de zorg voor de Sibyllijnse boeken, uit twee mannen, later uit tien; door de dictator Sulla zijn het er tenslotte vijftien geworden. Als de staat in zeer groot gevaar verkeerde, werden de Sibyllijnse boeken, als een orakel, geraadpleegd.

Zo groot was het gezag van die spreuken dat men in de volksmond bij de Romeinen het blad van de Sibylle (Juvenalis in 'Satire' 8) en bij de Grieken het door de Sibylle gezegde (Aristophanes in 'De vrede') gebruikte voor iets wat een hoog waarheidsgehalte en een hoge betrouwbaarheid had.[77]

En zo is het gekomen dat de eerbiedwaardige leraren van de christelijke waarheid in hun aansporingen, met name in de aan de heidenen gerichte, vaak ook orakelspreuken van de Sibyllen aanhaalden, om dezelfde heidenen te verslaan met behulp van uitspraken van hun zieners en goden. De ongelovige Celsus heeft dit gedrag de Christenen herhaaldelijk verweten, zoals te lezen is bij Origenes. 35 De bewijzen hiervan komen vaak voor, zelfs in de tweede eeuw na Christus' geboorte; zie Justinus de

---

a Het Capitool is in 83 voor Christus afgebrand. De bondgenotenoorlog duurde van 91 tot 88 voor Christus.

Martelaar tegen Antoninus Pius in zijn 'Verweerschrift, een aansporing tot de heidenen' en in zijn 'Tweede verweerschrift voor de Christenen'. Hierin schrijft hij in heldere formuleringen: *Op ingeving van kwade geesten is de doodstraf opgelegd aan de lezers van de Sibyllijnse spreuken, van Hydaspes*[a] *en van de Profeten, zodat zij door dit gevaar afgehouden werden van lezing van het goede.* En een regel verder: *Niet alleen houden wij ons zonder angst bezig met deze boeken, maar ook geven wij jullie, zoals jullie zien, stof tot nadenken en, zonder dat we daar over twijfelen, iedereen zaken die in de smaak vallen.*[78] Zie ook Theophilus, de zesde bisschop van de Kerk van Antiochië, die in boek 2 van 'Aan Autolycus' uitgebreid de oorsprong van het werk van de Sibylle behandelt.[79] En Clemens van Alexandrië die in zijn werken 'Vermaningsrede' en 'Lappendeken' niet alleen passages uit de Sibylle aanhaalt, maar in 'Lappendeken', boek 6, vermeldt dat de apostel Paulus zijn toehoorders aangespoord heeft om Griekse teksten te lezen en om te leren, hoe de Sibylle één god en de toekomst verkondigt.[80] De Christenen hebben lange tijd veelvuldig gebruik gemaakt van de Sibyllijnse boeken zodat de heidenen in die periode de Christenen met die specifieke naam aanduidden: Sibyllijnen. Dit vermeldt Origenes, een tijdgenoot, tegen het eind van boek 5 van 'Tegen Celsus'.[81]

De belangrijkste orakelspreuk van de Sibyllen is het acrostichon[b], te lezen in wat tegenwoordig boek 8 van de 'Sibyllijnse voorspellingen'[c] is.[82] De eerste letters van de verzen geven aaneengeschakeld de woorden: ʼΙησοῦς χρηστὸς (in plaats van χριστὸς) θεοῦ υἱὸς σωτήρ, Jezus Christus, Gods zoon, Verlosser. Dit was de inhoud of uitleg van de hele tekst, op eendere manier waarop er bij Plautus een acrostichon aan de samenvattingen van de komedies wordt toegevoegd, dat de titel van iedere stuk weergeeft.[d] 36

Ik kan niet - ik geef het toe - instemmen met mensen die dat acrostichon beschouwen als een onvervalst voortbrengsel van de Sibylle en die menen dat Cicero het gekend heeft en het, met de term Sibyllijns, genoemd heeft in het tweede boek van zijn 'Voorspellingskunst'.[83] Zij volgen hierin Constantijn de Grote in zijn 'Preek tot de verzamelde heiligen', te vinden bij Eusebius.[84] Dit kan toch geen bewijs zijn? Cicero schrijft dat de versregels en het gedicht een bedekte boodschap bevatten door de beginletters van het acrostichon dat hij zelf onder ogen heeft gehad, en hij zegt dat er geen man mee aangeduid wordt die als koning beschouwd moet worden. Maar in dit acrostichon van ons gaat het niet over versregels of over een gedicht; de naam Jezus Christus, Verlosser staat duidelijk, aan het begin geschreven, te lezen.

Ik neig meer tot hen die niet ontkennen dat de Sibylle iets voorspeld heeft over Christus, maar die toch menen dat dat acrostichon ten onrechte aan de Sibylle wordt toegeschreven. Bij dezelfde gelegenheid realiseerde de keizer zich dat ook vroeger velen deze mening hadden.

---

a Op naam van Hystaspes, of Hydaspes, zijn in de oudheid orakelspreuken overgeleverd die betrekking hebben op het einde van de tijden in het Zoroastrisme.

b Een acrostichon is een gedicht waarin de eerste letters van de afzonderlijke regels of van de coupletten een woord, naam of zin vormen, bijvoorbeeld het Wilhelmus.

c De *Sibyllijnse voorspellingen* zijn een verzameling in het Grieks gestelde profetieën, geschreven tussen de tweede eeuw voor Christus en de vierde eeuw na Christus. De van oorsprong heidense verzen hebben later joodse en christelijke bewerkingen ondergaan. Deze voorspellingen hebben geen relatie met de Sibyllen.

d Elke komedie van Plautus wordt voorafgegaan door een korte samenvatting in versvorm. De eerste letters van deze versregels vormen de titel van de komedie.

Ik zeg dat het niet waarschijnlijk is dat één Sibylle, een heidense waarzegster, ouder dan de profeten van de Joden, een zo duidelijk voorspelling van het evangelie heeft gegeven, dat geen van de heilige profeten, ook niet een van de anderen uit het volk dat God uit alle heeft uitgekozen en waaraan hij zijn voorspellingen overgaf ('Romeinen', hoofdstuk 3, vers 2, en 'Psalm' 147, vers 19 en 20), de Verlosser duidelijker vooraangekondigd heeft.[85] Dit geheim van de Heilige Schrift, dat eeuwenlang verzwegen ('Romeinen', hoofdstuk 16, vers 25) en verborgen ('Efeziërs', hoofdstuk 3, vers 9, en 'Kolossenzen', hoofdstuk 1, vers 16) is gebleven en dat in tijden van onwetendheid ('Handelingen', hoofdstuk 17, vers 30) geopenbaard is aan hen die God hun eigen weg liet gaan ('Handelingen', hoofdstuk 14, vers 16, en 'Psalm' 81, vers 13), dit was zo uitgesproken, zelfs over het kruis, dat zelfs de Apostelen, ruim drie jaar door Christus onderwezen, dit niet vóór diens verrijzenis zo duidelijk hebben begrepen?[86] Dit is nauwelijks, nau-we-lijks, te geloven. Zie Casaubonus 'Oefeningen', boek 1, nummer 10.[87] 37

Zoals de heidenen vroeger vóór de vleselijke geboorte van de Verlosser de orakelspreuken van de Sibyllen als uitmuntend beschouwden, zo deden veel lege praatjes de ronde onder de bekende naam van de Sibyllen. Tiberius bijvoorbeeld schreef in een brief aan de senaat dat hun voorspellingen die overal circuleerden na uitzending van gezanten in de steden bijeengezocht werden en dat aan priesters de taak opgedragen was om, zo goed en zo kwaad het in hun menselijk vermogen lag, de ware uitspraken te scheiden van de valse. Tacitus, 'Jaarboeken', boek 6, hoofdstuk 12.[88] Er waren dus bij de heidenen veel vervalsingen die een plaats hadden gekregen in de Sibyllijnse boeken. Ook in het begin van de geboorte van de kerk zijn er op naam van Christus zelf, van de apostelen en van heiligen veel leugenverhalen uitgegeven, hetzij door pas-bekeerden, door half-Christenen of door niet-slechte mensen uit een onverstandige, onjuiste ijver, hetzij door heidenen. Niemand hoeft zich dus te verwonderen dat precies ditzelfde gebeurd is in naam van de Sibyllen.

De acht boeken 'Sibyllijnse voorspellingen' die er nu nog zijn, hebben eenzelfde opbouw. Ieder die een beetje verstand heeft en de profetieën nauwkeurig bekeken heeft, moet wel erkennen dat er onder deze voorspellingen onechte en verzonnen zitten, zoals er onvervalste en echte voorspellingen van de Sibyllen bij zijn. Ik herinner me hier dat ik de beroemde Jacques Cappel, eens mijn gewaardeerde collega aan de Universiteit van Sedan, met wie ik toentertijd zeer plezierig omging, geprezen heb, toen hij argumenten bijeengebracht had, op grond waarvan hij beweerde dat dat verzonnen allegaartje ten onrechte aan de Sibylle werd toegeschreven en dat het tijdens het bewind van keizer Marcus Aurelius tot één geheel was samengevoegd. Zie hiervoor hoofdstuk 12 uit boek 1 van 'Borgstelling voor Casaubonus'.[89]

Toch hoeven we ons er niet over te verwonderen dat de oude kerkvaders het gezag van die gedichten gebruikt hebben. 38 Omdat zij zelf het bedrog niet bespeurden en zelfs in ontwapenende en eenvoudige goedgelovigheid niet alleen deze boeken maar ook verscheidene andere van dezelfde snit, zoals van Hermes Trismegistos[a] en van anderen, geraadpleegd hebben en omdat - sterker nog - de heidenen zelf, met Celsus, hun beklag deden dat enkele slechte en beledigende voorspellingen van de Sibylle gemengd waren met door Christenen geschreven teksten, konden zij ze niet weerleggen,

a *Hermes Trismegistos/Driewerf de grootste Hermes* is de gefingeerde auteur van een aantal populaire filosofische en religieuze werkjes.

wat Origenes in boek 7 van 'Tegen Celsus' meldt.[90] Ook konden ze geen oudere en zuiverdere voorbeelden geven. Augustinus spreekt in hoofdstuk 46 van boek 18 van 'De stad van God' over de Sibyllijnse boeken: *Voor ons zijn die geschriften die uit de boeken van onze vijanden komen, voldoende.*[91] Vandaar deze veelvuldige melding van de Sibyllen en dat acrostichon bij de Ouden.

De zeer gevierde Augustinus schrijft in boek 18, hoofdstuk 47 van zijn groots werk 'De stad van God' duidelijk: *Van de voorspellingen van anderen* (dan de Joden) *die er gedaan worden over de genade van God door Jezus Christus, kan men aannemen dat ze verzonnen zijn.*[92] In hoofdstuk 46 brengt hij zelf naar voren dat deze zaken, zogenaamd van tegenstanders, door Christenen verzonnen zijn.[93] In het begin van hoofdstuk 47 geeft hij de volgende woorden: *Als we lezen dat een vreemdeling een voorspelling over Christus heeft gedaan dan kunnen we dat als extraatje vermelden.*[94] En in hoofdstuk 23 van hetzelfde boek schrijft hij dat proconsul Flaccianus hem dat acrostichon onder de naam van de Sibylle van Erythrae heeft laten zien in een Grieks boek, compleet in Latijnse verzen. Het zijn zevenentwintig regels en de beginletters op volgorde laten de volgende woorden zien: 'Ιησοῦς χρηστὸς θεοῦ υἱὸς σωτήρ, in het Latijn: *Jesus Christus Dei Filius Salvator, Jezus Christus, de zoon van God, de Verlosser.*[a] Augustinus voegt hieraan toe, dat als de eerste letters van de vijf Griekse woorden worden samengevoegd er ἰχθὺς, vis, komt te staan. 39 *Met dit woord wordt op mystieke wijze Christus bedoeld omdat hij in de diepte van de sterfelijkheid leefde als in de diepte van de oceanen, namelijk: hij kon leven zonder zonde.*[95]

Nog vóór Augustinus dacht de Afrikaan Optatus, bisschop van Mileve, in het begin van boek 3 van 'Tegen Parmenianus' er al op dezelfde manier over, toen hij de Donatisten als volgt in het nauw dreef: *Zij brengen water uit het oude bekken naar jullie maar ik weet niet of de vis er bij zit. De vis die voor Christus staat waarvan je bij de aartsvaders kunt lezen dat hij in de rivier de Tigris is gevangen door Tobias enzovoorts.*[96] *Hij is de vis die bij het doopsel door inroeping zich met het bronwater vermengt zodat wat water was naar de vis bekken*[b] *genoemd wordt. De woord vis, ἰχθὺς volgens Griekse uitspraak, bevat in één woord door de afzonderlijke letters een aantal heilige termen; in het Latijn: JEZUS CHRISTUS DEI FILIUS SALVATOR, JEZUS CHRISTUS, DE ZOON VAN GOD, DE VERLOSSER.*[97]

Keizer Constantijn de Grote vermeldt, zoals ik net gezegd heb, bij Eusebius, de leerling van Pamphilus, dit acrostichon. Tegelijkertijd fulmineert hij zo tegen de mensen die argwaan koesteren dat iemand van het christelijke geloof die geen kundig dichter is, dit acrostichon gemaakt heeft en dat het vals en ten onrechte een Sibyllijnse voorspelling wordt genoemd. De keizer voegt er aan toe dat Cicero dit acrostichon gelezen heeft, het in het Latijn vertaald heeft en het in zijn werk opgenomen heeft. Dezelfde keizer is van mening dat ook Vergilius Maro de zalige en gevierde dood van de Verlosser gekend heeft; hij betrekt Vergilius' vierde herdersdicht op Christus. Maar hij beschrijft dit acrostichon niet met zevenentwintig letters, zoals Augustinus, maar met vierendertig. Hij voegt immers het woord σταυρός, kruis, toe, dat in boek 8 van de 'Sibyllijnse voorspellingen' te lezen is in de beginletters van de direct daarop volgende verzen.[98] 40

Lactantius Firmianus, die eerder dan de andere kerkvaders regelmatig gebruik

---

a Het tweede woord, χρηστὸς, wordt volgens het acrostichon gespeld als χρεηστὸς. Dit verklaart het verschil in aantal letters: het acrostichon heeft zevenentwintig letters, Smetius geeft er zesentwintig.
b Het woord *bekken/piscina* is afgeleid van het woord *vis/piscis.*

maakte van het hele werk van de Sibylle, citeert in zijn 'Goddelijke instellingen', boek 7, hoofdstuk 16, 19 en 20, integraal een aantal verzen uit dit acrostichon.[99]

Dus alle voorgenoemde schrijvers zijn bekend met dit acrostichon. De eerste twee, Augustinus en Optatus, laten bovendien zien dat uit het acrostichon dat uit vijf Griekse woorden bestaat, een nieuw gevormd wordt, als de beginletters van die woorden (Ἰησοῦς χρηστὸς θεοῦ υἱὸς σωτήρ, Jezus Christus, de zoon van God, de Verlosser) weer worden samengevoegd. Dit nieuwe acrostichon is ἰχθὺς, vis. Dit geeft niet alleen een vis aan, maar ook op mystieke wijze Heer Jezus Christus, de Verlosser, in eigen persoon. De vijf letters van het gelijk aantal woorden van het al eerder genoemde acrostichon, van het woord ἰχθὺς, vis, zijn enkel bekend door de afkorting van de schrijfwijze en niet door een of andere obscure betekenis of door geheimschrift.

Wat zo'n schrijfwijze in alle talen bevat noemen de rabbijnen van de Hebreeuwen de hoofduitdrukking. Daarom staat de schrijfwijze Macabaeërs niet vast. Judas[a], de zoon van Mattathias, gebruikt vier woorden alsof hij het symbool gebruikt dat in 'Exodus', hoofdstuk 15, vers 11, te lezen valt: *Mi Camoca Baelohim Jehovah. Wie, Heer, is er tussen de goden als U?*[100] De hoofd- of beginletters van die woorden vormen het woord MaCBaI, waar Macabaeër vandaan komt. Dit soort kabbalistisch schrift waarin de afzonderlijke letters van een belangrijk woord aparte woorden aanduiden, noemt men notarikon en men beschouwt het als een onderdeel van de kabbalisme. Met drie erboven geplaatste punten geeft men aan wanneer een woord afgeleid is van de stenografen van de Romeinen. Zo wordt in deze pseudo-Sibyllijnse geschriften, boek 2, het woord Adam, de naam van de eerste mens, dat in het Hebreeuws met drie letters wordt geschreven, met vier weergegeven, alsof het van Griekse oorsprong is. <u>41</u> De afzonderlijke letters duiden dan de eerste letters van de vier windstreken aan: de A wordt ἀνατολή, oosten, de D δύσις, westen, de A ἄρκτος, noorden en de M μεσημβρία, zuiden.[101] Deze uitleg volgen de schrijver van het boek over de bergen Sinaï en Sion (gebundeld met het werk van Cyprianus) en Augustinus, 'Op Johannes'.[102]

De Romeinen duiden in het openbaar enkele woorden en namen uit het maatschappelijke leven aan met de eerste letters. Zie hiervoor Valerius Probus en anderen: zo geeft SPQR Senatus Populusque Romanus, senaat en volk van Rome, aan.[103] Een voorbeeld uit het recente verleden, uit de Roomse antifoon, EVOVAE.[b]

Ik verlaat dit zijpad. Op dezelfde manier is het woord ἰχθὺς, vis, uit het eerste acrostichon afgeleid en het werd vroeger gebruikt in plaats van Christus de Verlosser. Een volle eeuw vóór de hiervoor genoemde schrijvers brengt Tertullianus dit al op overtuigende wijze. Hij zegt in hoofdstuk 2 van zijn 'De mantel' dat de Sibylle in het algemeen niet leugenachtig is en hij voegt er aan toe dat Delos verwoest en Samos in een berg veranderd moeten worden wat al voorspeld was in boek 3 van de 'Voorspellingen'.[104] Hij noemt aan het begin van zijn 'De doop' Jezus Christus onze ἰχθὺς, vis, zonder twijfel ontleend aan de Sibylle.[105]

De heidenen droegen naast de medaillons voor de jeugd en afbeeldingen van het Fortuin als sieraad ook schunnige dingen, bij kinderen ter bescherming om de nek gehangen. De ring werd voor deze functie aangepast met dit fatsoenlijke teken. Ook werd dit teken wel in het midden van een gat voorzien waardoor een veter of een

a Judas leidt in de tweede eeuw voor Christus de opstand van de Makkabeeërs tegen de Syriërs.

b *EVOVAE* of *euouae* is de afkorting (samengesteld uit de klinkers) voor *seculorum amen*. Hiermee gaf men bij het zingen van de psalmen de psalmsluitingen aan.

kettinkje werd gestoken waaraan het dan hing, zoals we elders[a] zullen vermelden.

De senatoren, die vroeger bij de heidenen de macht hadden, schaften niet al hun gebruiken af, maar ze namen er veel over en spanden zich in om ze te veranderen en op een hoger plan te brengen. 42 Zie Polydorus Vergilius, de laatste vijf boeken.[106]

Caesar Baronius meldt in zijn 'Jaarboeken', deel 1, bij het jaar 58, onderdeel 76, over de afschaffing van de medaillons met een schunnige strekking, dat de Christenen na de overgang van bijgeloof - zoals hij het ervaart - naar geloof besloten hebben dat er medaillons van was, met een afbeelding van een lam dat Christus voorstelt, gemaakt moesten worden.[107] Deze medaillons werden gedragen door de volgelingen van Christus.

Het staat als een huis dat onze Heer Jezus Christus vroeger afgebeeld is als een lam,[108] met de vinger aangewezen door zijn voorloper[b]. Op grond van dit soort plaatsen, waarop hij niet als lam maar ook als mens is afgebeeld, besloot het zesde concilie[c], in de koepelzaal van Constantinopel, dat hij ook in beelden geportretteerd mag worden, kanon 82.[109] Zie tweede concilie van Nicaea[d], handeling 6 en verordening 3, het hoofdstuk over wijding van het zesde heilige concilie.

Misschien kunnen niet alleen afbeeldingen van een lam maar ook afbeeldingen van vissen die er bij mij enige te zien zijn op kledingspelden van de Ouden, hierop betrekking hebben. Want die kledingspelden zijn zo gemaakt dat ze op de voorkant alleen een lam of vissen laten zien; achterop of aan de binnenkant zit dan de naald. Je kunt een bronzen kledingspeld in de vorm van een vis op de afbeelding[e] met de kledingspelden, die al eerder in het andere werk, 'Stad van de Bataven', is ingevoegd, zien.[110] Ik heb ook een bronzen kledingspeld die opengewerkt is en die een lam als beugel heeft en een andere speld met een vis als beugel. 43

Maar als je toch die lammeren- en vissenkledingspelden, eenvoudige sieraden voor kleding, verwerpt - andere spelden hebben afbeeldingen van andere dieren en daarom geeft zo'n versiering geen uitsluitsel - zal ik me daar niet ten koste van alles tegen verzetten, in een kwestie die niet helemaal helder is. Maar ik maak wel de kanttekening dat wij tussen de antieke overblijfselen van de Ouden een paar botjes[f] in de vorm van een vis gevonden hebben, die niet alleen in grootte maar ook in gelijkenis overeenkomen met een onfatsoenlijk geval. Ze hebben in het midden een gat zodat ze als ze aan een veter hangen een complete vis laten zien. Het voorste deel, de kop, en het achterste, de staart, hangen mooi in evenwicht.

Er is een vis die oorspronkelijk glanzend wit is door de kleur van bot, maar die nu van ouderdom verkleurd is. Misschien dat hij staat voor oprechtheid van het hart en eerbiedwaardig geloof.[g]

Een ander heeft de groene kleur van smaragd, voor Plato het symbool van hoop, voor anderen van dapperheid en kracht, zoals het schandelijke beeld[h] dat de heidenen vereerden als beschermer van de keizers bij een triomftocht en ook als afweermiddel

a Smetius pater heeft deze belofte niet waargemaakt, maar Smetius filius heeft ook een lemma Amuletten opgenomen; zie pagina 22.
b Johannes de Doper.
c Het zesde concilie: 680-681.
d Tweede concilie van Nicaea: 787. Dit is het zevende concilie in totaal.
e Zie afbeelding 3 op pagina 179. Het betreft kledingspeld L.
f Zie pagina 78.
g De woorden *candor/oprechtheid* en *canus/eerbiedwaardig* hebben als grondbetekenis *wit*.
h De overwinningsgodin Victoria.

tegen afgunst bij kinderen en beschermer van het nageslacht. Christenen plaatsten hun vertrouwen in en hoop op hem die gemeenzaam onder de naam vis bekend staat op grond van het beroemde acrostichon.

Naar dat woord vis werden de Christenen visjes genoemd, daarover bestaat bij mij niet de geringste twijfel. De woorden van Tertullianus in het begin van 'De doop, tegen Quintilla' zijn helder als water: *Adders, gifslangen en gewone slangen leven op het droge, dorre land. Maar wij*, zegt hij, *wij worden als visjes, naar ἰχθὺς, onze Jezus Christus, in het water geboren. En wij zijn nergens anders veilig dan door in het water te blijven. Maar het monster Quintilla dat het recht niet heeft rechtschapen onderwijs te geven, kon heel goed visjes doden, door ze uit het water te halen.*[111]

Hier worden immers anderen visjes genoemd dan de mensen die Jezus Christus (ἰχθὺς, vis) hun Verlosser noemen, die door de doop gewassen en wedergeboren zijn en die de woorden van het sacrament beantwoorden. 44 Zij sluiten zich bij diezelfde Christus aan. De complete context geeft zo aan dat hier sprake is van de Christenen, dat zij niet een enkelvoudige maar een dubbele reden voor deze benaming levert.

De eerste reden is, omdat wij visjes genoemd worden naar ἰχθὺς, vis, onze Jezus Christus. Zoals de Christenen of Chrestenen genoemd worden naar de gezalfde Christus of de zachtaardige en welwillende Chrestus, zoals de heidenen foutief uitspreken. Zij hebben immers geen correcte voorstelling van de naam. Zoals ook de filosofen zich noemen naar hun grondleggers en een onderwijssysteem de naam van de meester geeft aan de aanhangers, zo ook is de naam visjes voortgekomen uit die Christus die wij aan zullen roepen met het woord vis. Het is niet omdat het openlijk gebruik van die naam overgegaan is van de grondlegger, want in de eerste anderhalve eeuw na Christus' geboorte staat er bij mijn weten nergens geschreven dat de naam vis aan Christus of visjes aan de Christenen werd toegeschreven. Veeleer is het waarschijnlijk dat de oorsprong van de woorden vis en, op grond weer daarvan, visjes teruggaat op het acrostichon dat op naam van de Sibylle was overgeleverd, zoals de Christenen door het veelvuldig gebruik van de Sibyllijnse geschriften Sibyllijnen werden genoemd, wat ik hierboven heb aangetoond.

De heidenen schijnen met bijtende spot dat beledigende woord vis aan Christus toegekend te hebben, en visjes aan de Christenen om zo tegelijk met de meester ook de leerlingen belachelijk te maken. Zoals ze elders Christus naar zijn woonplaats de Nazareeër[112] en, door toedoen van Julianus de Afvallige, de Galileeër[a] noemen, zo noemen ze de Christenen Nazareeërs en Galileeërs.

De Christenen waren blij met deze erkenning en omarmden beide namen, omdat de eerste naam erop duidde dat Christus' titel als het ware door de Sibyllen was vermeld en omdat zij door de tweede naam, die van Christus zelf, uitgescholden en zeer met de meester vereenzelvigd werden. 45 Hun leiders, de apostelen, kwamen op erbarmelijke wijze aan hun eind en ze verheugden zich erover dat ze het waard waren deze belediging door Christus' naam te verdragen. 'Handelingen', hoofdstuk 5, vers 41.[113] Ook Paulus spreekt over de plekken en schrammen van de geselingen die hij vanwege Christus heeft ontvangen; hij ging er prat op dat hij de merktekens van Christus op zijn lichaam droeg en hij plaatste de geseling tegenover de besnijdenis waarop de Joden zich beroemden. 'Galaten', hoofdstuk 6, vers 17.[114]

---

a Legendarische laatste woorden van Julianus de Afvallige: *Tandem vicisti, Galilaee/Eindelijk heb je overwonnen, Galileeër.*

Daarom geven de mensen met het woord visjes, als met een sieraad, opgewekt hun Christen-zijn aan en claimt Tertullianus hier de naam visjes voor zichzelf en alle Christenen.

Tertullianus voert als tweede reden voor die benaming aan dat de Christenen, net als visjes, door een waterbad het Christendom binnengaan. Daarom noemen ze de doop een bekken, zoals we hierboven[a] op gezag van Optatus van Mileve aangetoond hebben.

Ook kunnen er andere redenen voor deze benaming naar voren gebracht worden. Wanneer de Christenen over de wonderen van hun leermeester vertelden, spraken ze zonder twijfel niet alleen over een vis die een munt in zijn mond had, maar ook over verschillende grote visvangsten met een enkele worp van een net, over een school vissen die in een net naar de kust werd getrokken, over twee boten die nauwelijks de vangst konden bergen toen het net scheurde, over de vermenigvuldiging van een paar vissen, over de verdeling van twee vissen over vijfduizend mannen ('Marcus', hoofdstuk 6, vers 41 en 44; ja zelfs ἰχθύδεια, visjes, 'Matteüs', hoofdstuk 14, vers 34; 'Marcus', hoofdstuk 8, vers 7), over de verdeling van visjes over vierduizend mannen en over andere wonderen met vissen.[115] 46 Ze vertelden dat juist vissers door Christus tot zijn eerste Apostelen werden geroepen, om mensen in plaats van vissen te vangen.[116]

Vandaar dat de heidenen vaak de woorden vissen en vissers in de mond namen om de Christenen ermee te beledigen. Maar de Christenen beschouwden dit verwijt van hun tegenstanders als eervol en ze kenden het woord visser als eretitel aan de Apostelen toe.

Eén van de kerkvaders, Theodoretus, bisschop van Cyrrhus, duidt in zijn boeken 'De genezing van Griekse ziekten', in boek 9, 'De wetten', meer dan twaalf keer de Apostelen als wetgevers van de Christenen aan met de term vissers.[117]

Niemand hoeft het vreemd te vinden dat de Christenen gretig en blij het etiket visjes, hen door de heidenen opgeplakt, zonder verandering gebruikt hebben, ook al hebben we tegenwoordig door het geringe aantal overgeleverde geschriften van de oude schrijvers, voor zover ik weet, geen andere bewijsplaatsen van dit gebruik dan Tertullianus. Eén passage bij Tertullianus die we al onder de aandacht hebben gebracht, zorgt voor een sluitend bewijs: veel Latijnse woorden en woordbetekenissen worden door geleerden aangedragen die slechts éénmaal bij één schrijver van correct Latijn worden aangetroffen. Maar onze karneool of, in de volksmond, kornalijn dient om die uitspraak te bevestigen. Aan deze steen is het te danken dat ik met dit werkje begonnen ben.[b]

Iedereen weet dat de Christenen vroeger vaak het teken van het kruis als symbool en bewijs van hun Christen-zijn gebruikten. Josephus Scaliger is in verband met de zilveren munt van Freherus van mening dat de Christenen in de westelijke en in de oostelijke Kerk geen symbool hadden zonder kruis.[118]

Met dit teken van een kruis geven de maker van deze gem én de drager die de ring ook als zegel gebruikte, zonder reserves aan dat zij tot de Christenen gerekend willen worden. 47

Het is volgens mij overduidelijk dat de visjes aan weerskanten de blik richten op ditzelfde kruis en zo eenvoudigweg doen denken aan de vis en de visjes waarover ik zojuist heb gesproken.

---

a Zie pagina 33.
b Hier spreekt Smetius pater nog. Zie pagina 29.

Clemens van Alexandrië ontzegt in het laatste hoofdstuk van boek 3 van zijn 'Opvoeder' mannen het gebruik van ringen behalve van één zegelring. Hij schrijft voor welke afbeeldingen op zo'n ring mogen voorkomen: *Wij hebben als tekens een duif, een vis, een schip met de wind in de zeilen, een lier (het instrument van Polycrates) of een scheepsanker dat Seleucus overal liet inkrassen. En als iemand aan het vissen is, laat hij zich dan de apostel en de kinderen die uit het water getrokken worden herinneren enzovoorts.*[119]

Het blijkt overduidelijk dat dit toen symbolische tekens waren op grond van de tegenstelling die hij onmiddellijk daarop laat volgen. Hij verbiedt *dat er afgodsbeelden op ringen worden afgebeeld omdat Christenen hen geen aandacht mogen schenken. Ook zwaard en boog zijn verboden omdat Christenen de vrede nastreven. Geen drinkbekers omdat ze gematigd en beheerst zijn.*[120] Dan de figuren die hij vissers aanraadt. Hij beveelt *door die beeldjes* de herinnering levendig te houden *aan de apostel en de kinderen die uit het water getrokken werden.* De namen Polycrates en Seleucus voegt hij hier alleen maar toe om hun zegels te kunnen geven en om te tonen dat geen enkel zegel nieuw of origineel kan zijn.

De duif dus staat voor de Christenen voor de duif van Noach - Cyprianus spreekt hierover tegen Novatianus.[121] Deze duif had een blad van een olijfboom bij zich. 'Genesis' 8, vers 8.[122] Of voor Davids duif. 'Psalm' 55, vers 7, 56, vers 1, en 68, vers 14.[123] <u>48</u> Of voor de duif van Salomon die in 'Hooglied' gelijkgesteld wordt met de Kerk van Christus. 'Hooglied' 2, vers 10 en 14, 4, vers 1, 5, vers 2 en 12, en 6, vers 8.[124] Of voor de heilige Geest die als duif verschijnt. 'Matteüs' 3, vers 16. Of als teken van de argeloosheid die de Verlosser al zijn volgelingen voorhoudt. 'Matteüs' 10, vers 16.[125]

Het schip staat voor de ark van Noach of het schip van de Kerk van Christus.

De lier beschouwen ze als de lier van David en de oude Levieten, als de samenzang van de snaren en als de andere muziekinstrumenten waarmee men God eervol toezong.

Het anker staat voor de stellige hoop waarover Paulus spreekt in 'Hebreeën' 6, vers 19.[126]

Zo beschouwen de Christenen de vis juist als de mystieke vis waarmee onze Verlosser Jezus Christus wordt aangeduid. Want welke vis kan er beter met een kruis gecombineerd worden? En met dit teken van een dubbele vis voor ogen schijnen ze te hebben willen laten zien dat ze zich niet schamen voor het kruis van Christus, noch voor die vis, noch voor het scheldwoord visjes, zodat ze met liefde openlijk het teken van het kruis en afbeeldingen van vissen droegen op de ringen aan hun vingers. En ze wilden dat met dát teken hun specifieke situatie getekend werd en herkenbaar was.

De heidenen hadden de gewoonte, zoals Vergilius bewijst in zijn 'Landbouwgedichten', boek 3, vers 158, hun merktekens en namen niet alleen bij dieren maar ook bij slaven in te branden.[127] Na een eerste oefening kregen zelfs nieuwe rekruten, niet tegen hun zin, hun blijvende tatoeages en wanneer ze daarna naar hun onderdelen en afdelingen terugkeerden, zwoeren ze hun plechtige soldateneed; zie Vegetius, boek 1, hoofdstuk 8 en boek 2, hoofdstuk 5.[128] <u>49</u> *Soldaten kregen een teken op hun hand en op de armen van wapensmeden werden, in navolging van de rekruten, van staatswege merktekens aangebracht om herkenbaar te zijn;* uit het hoofdstuk over de wapensmeden in boek 11.[129] Zeno verordonneerde dat personeel en opzichters van de waterwerken op beide handen zijn, de keizerlijke, naam moesten dragen; uit het hoofdstuk over de watervoorziening in boek 10.[130]

De Christenen waren op dezelfde manier blij zich te tooien met de naam van hun

meester. Zie hiervoor 'Jesaja', hoofdstuk 44, vers 5: *De een zal zeggen: Ik ben van de Heer. De ander zal zich noemen met Jacobs naam en een derde zal op zijn hand schrijven: Ik ben van de Heer, en hij zal zichzelf de naam Israël geven.*[131] Procopius van Gaza noteerde eens dat er veel mensen waren geweest die met gloeiend ijzer hun handen en armen brandmerkten: het teken van het kruis of de naam van Christus, het chi-ro-teken, dat bestond uit een vervlechting van de beginletters X en P.[132]

Tot op de dag van vandaag doen de Jacobieten-christenen - genoemd naar Jacob Baradai van Syrië - die na het concilie van Chalcedon[a] en na het vertrek uit het bisdom Antiochië in groten getale onder hun eigen bisschop leven in Mesopotamië, Syrië, Babylonië, Palestina en andere plaatsen, hetzelfde. Ze dopen hun kinderen namelijk niet alleen met water, maar branden ook met gloeiend ijzer op het voorhoofd, de borst of armpjes van de kleine lichamen een teken van het kruis.

Hoewel onze voorouders hun lichaam ontzagen en er niet toe overgingen het zonder opdracht van God uit eigen initiatief open te snijden of te brandmerken, kwamen ze toch in het heetst van de vervolgingen uit voor de naam Christus. De spraakwaterval uit het Oosten, Eusebius, leerling van Pamphilus, bisschop van Caesarea in Palestina, is hier onze zegsman. Aan het begin van boek 5 van zijn 'Geschiedenis van de Kerk' beschrijft hij de strijd van de Gallische martelaren die nooit uit het geheugen zal verdwijnen, tijdens de regering van Lucius Verus. 50 Eén van hen is Vetius Epagathus, een jongeman van adellijke komaf, die met luide stem ongevraagd verklaart Christen te zijn. Een ander Blandina die volgens berichten van de heidenen zelf meer en zwaardere beproevingen in Christus' naam heeft doorstaan dan enige andere vrouw. Ook zij verklaarde tijdens de martelingen dat ze Christen was en telkens als ze deze belijdenis uitsprak, verdween haar pijn, keerden haar krachten terug en verkwikte ze zich. En dan was er ook Sanctus, diaken van de kerk van Vienne. Hij gaf op de vraag naar zijn eigen naam, familie, stad en positie: *Ik ben een Christen, ik ben een Christen.*[133]

De Belgen zijn de buren van Lyon.[b] Van deze Belgen die als de dappersten van alle Galliërs werden beschouwd,[134] worden de volksstammen die de oever van de Rijn bewoonden het meest geroemd. Ze stamden af van de Germanen en ze gingen prat op hun aanspraak op Germaanse afkomst, omdat ze volgens zichzelf door deze roemvolle bloedbanden afstand nemen van hun gelijkenis met de Galliërs, met name van de laksheid.[135] Tacitus prijst in hoofdstuk 39 van zijn 'De zeden van de Germanen' van al deze volken met name de Bataven om hun dapperheid.[136]

Het lijdt geen twijfel dat de Bataven, sinds zij Christus kenden en toegetreden waren tot het Christendom, hem onverschrokken volgens hun aangeboren moed hebben aanbeden. Hoewel wij nu door het gebrek aan zeer oude schriftelijke bronnen geen andere voorbeelden voor deze heilige dapperheid bezitten: deze gem dient als bewijs! De bezitter van de gem deed niet alsof, maar hij liet trots teken en naam van Christus' kruis en de visjes openlijk zien.

Hier, in onze stad van de Bataven, Nijmegen, is deze gem uit de ring gevallen. 51 De gem levert zo het bewijs dat zijn bezitter niet uit een of andere ver weggelegen plaats kwam maar dat hij inwoner en burger was van deze stad, onze stad.

---

a Het concilie van Chalcedon: 451.

b Smetius verbindt deze alinea met de vorige middels Lyon/Lugdunum. Genoemde Christen-vervolging vond plaats in Lyon. In Romeinse tijden heette midden-Frankrijk naar Lyon, de hoofdstad, Gallia Lugdunensis. De buurprovincie droeg de naam Gallia Belgica.

Elders[a] hebben we aangetoond dat het zaad van deze voorvaderlijke dapperheid tot in het recente verleden in deze streken gestraald heeft in de latere generaties. Zoals de voorouders zich blijmoedig het kruis van Christus en het scheldwoord visjes toeëigenden, zo hebben de latere generaties zich de naam GEUS toegeëigend. Toen inzicht in de Verlosser op grond van de Bijbel duidelijker werd dan het in heel wat donkere eeuwen daarvoor was geweest, toen de besluiten van het concilie van Trente[b] om allen met de doodstraf of erger te straffen werden afgekondigd en toen het Verbond van Edelen zich te weer stelde tegen de starheid van Margaretha van Parma, die deze provincies in naam van de koning van Spanje bestuurde, en door de leden van het koninklijk hof minachtend als bedelaars belachelijk werd gemaakt, hebben de leden van het Verbond snel uit eigen beweging zich dat scheldwoord toegeëigend. Trots droegen ze knapzakken en bedelnapjes die ze aan hun vrijheidsmuts vastmaakten. De bedelnapjes waren getrouwe kopieën van de exemplaren die bedelaars in die tijd gebruikten. En zij gebruikten zelf de hen voor de voeten geworpen naam bedelaars, GEUS, als symbolisch motto. Belangrijke mensen binnen die groep waren de heren van Kuilenburg, van Brederode en van Batenburg, inwoners en buren van het Nijmeegs gebied. Zij lieten met hun daden de mentaliteit van hun voorouders zien. Ook lieten ze zien dat ze zelf niet verzwakt waren: ze spanden zich na zo'n lange tijd in positieve wedijver in om de voorvaderlijke instellingen te evenaren.

De visjes geven ook nog een andere aanwijzing met betrekking tot de eigenaar. Ze behoren tot de zeevissen en tot de soort die bij ons in de volksmond, vanwege zijn snelheid, pos heet. 52 Ze zijn erg bekend en gewild bij de bewoners van de Noordzeekust en in onze streken. Sommigen rekenen deze visjes tot de familie van de baarzen, anderen tot de schorpioenvissen. De bezitter wilde visjes gebruiken die veel voorkwamen in zijn vaderstad, zodat hij met dit teken ook meteen zijn vaderland en afkomst kon laten zien.

Je wilt iets over de ouderdom van de gem weten? Misschien staat er iemand kritisch tegenover het feit dat de passage in Augustinus, die wij hierboven bij het Sibyllijnse acrostichon aangehaald hebben uit 'De stad van God', de aanleiding is geweest voor de afbeelding, en hier is alle reden voor, omdat de geschriften van Augustinus bij onze Bataven hoog in aanzien stonden. Karel de Grote, wederopbouwer van ons Nijmegen en (vaak) inwoner, putte genoegen uit Augustinus' boeken en bij voorkeur las hij regelmatig 'De stad van God', zoals Einhard meldt in diens leven.[137] En de communie voor kinderen waar Augustinus de grootste voorstander van was[138] en waarvan Pamelius in zijn opmerkingen bij Cyprianus' 'De afvalligen' zegt dat zij Augustinus niet heeft overleefd, bloeide hier in Nijmegen. Dat maken Walter Ruys en Hendrik van Grave, Predikheren[c] in Nijmegen, duidelijk op grond van een aloud boekwerk dat hier vroeger in gebruik was bij doop en missen; het betreft een in Keulen in 1533 uitgegeven boekje met de titel 'Aloude gebruiken en voorschriften met betrekking tot de doop, de boetedoening en verwijdering uit de kerk vanwege vergrijpen enzovoorts'.[139] Er kan hier van alles over Augustinus bijgehaald worden, maar nooit zal dat ons overtuigen dat dit symbool zijn vroegste oorsprong ontleend heeft aan die passage van Augustinus. 53 Ik zal niks zeggen over de uitvoering van de gem, de afbeelding protesteert geheel en al

a Smetius, *Oppidum Batavorum*, 1644, p. 106. De hier volgende passage over de Geuzen is in iets andere bewoordingen te vinden op pagina 116 van *Oppidum*.
b Concilie van Trente: 1545-1563.
c Dominicanen.

zelf, als je de munten van Karel de Grote die geslagen zijn in het paleis van de keizer, bekijkt of andere munten met vermelding van AD ELINUM en DORESTATUM die nog ouder zijn. De kwaliteit van de afbeeldingen, zoals het kruis, op die munten ligt mijlenver achter bij de verfijnde stijl van de visjes of het kruis die de gem laat zien. Zelfs munten van de keizers van het Oosten van na Valentinianus III en Augustinus,[a] zijn de mindere van onze afbeelding. Zij voert ons, naar mijn mening, naar de vroegste jaren van de vierde eeuw, toen de Bataven nog in een krachtige Romeinse staat leefden en toen de beeldhouwkunst nog bloeide bij hen. Bovendien komt het woord kruis niet voor in Augustinus' versie van het acrostichon. Hij beëindigt het acrostichon bondig op zevenentwintig versregels en hij ziet in dat getal het mysterie van het kwadraat van drie dat vanuit de breedte de hoogte in gaat.[b]

Ik denk dus dat het er meer van heeft dat de gem gemaakt is in de periode dat Lactantius Firmianus in Gallië docent was van Crispus Caesar,[c] wat Hiëronymus meldt.[140] Hij ging met zijn beroemde welsprekendheid en het gezag van de Sibyllen de heidenen te lijf. De ogen van allen in heel het gebied waren gericht op de zoon van de keizer en de bezigheden van het hof werden overal rondverteld. De toespraken van de keizer zelf, Constantijn de Grote, werden in het openbaar gehouden en ze werden gewoonlijk door het hele rijk verspreid. Eén redevoering die het ongetwijfeld meer dan alle andere verdiende bewaard te blijven, bestaat tegenwoordig, na zoveel eeuwen, nog. Het is de toespraak die de keizer hield ten overstaan van een bijeenkomst van Heiligen. Hierin is, zoals we boven al hebben aangetoond,[d] het acrostichon van de Sibylle in zijn geheel weergegeven. Aan de vijf woorden Jezus Christus, de zoon van God, de Verlosser (die samen het woord ἰχθὺς, vis, vormen) is een zesde toegevoegd: σταυρός, kruis. 54 Het heeft er daarom alle schijn van dat onze gem speciaal volgens dat acrostichon gemaakt is omdat zij met de vis of visjes een kruis in het midden verbindt.

Tot hier toe de grote Johannes Smetius, die aanspraak maakt op de hemelse eeuwigheid. Hij heeft in mei 1651, tijdens het werken aan bovenstaand geschrift, het aardse leven vaarwel gezegd. Daarom kon hij niet de laatste hand leggen aan dit laatste werk.[e]

Op 12 juli 1676 heb ik voor goed geld van Albert Gramaye, een goudsmid die naast gouden en zilveren munten ook gemmen van de Ouden in grote aantallen verzamelde, een onyx gekocht. Het onderste deel, waar de gem eens in een ring had gezeten, was het breedst, de top was smaller. Het is te zien dat er een scheepsanker in gesneden is. Onder het houten of ijzeren dwarsstuk bevindt zich aan beide kanten van de lange staaf in het midden een visje. Als aan de onderkant de kromme tanden of haken zouden ontbreken dan zou het precies op een zogenoemd Latijns kruis lijken. Dan zou niet alleen de afbeelding van de vissen maar ook die van het kruis hetzelfde zijn als de afbeelding die we gezien hebben op onze kornalijn. Ik weet echt niet of een ei zo precies op een ei[141] lijkt en melk op melk[142] als beide visjes met kruis en anker - als je de kromme tanden even wegdenkt – op de kornalijn en de onyx op elkaar lijken.

a Valentinianus III, 424-455; Augustinus, 354-430.
b Augustinus doelt hier op de 3de macht van 3. Het kwadraat (3 x 3) gaat de hoogte in (x 3) en wordt 27. Gezien het getal 3 (Drie-eenheid), krijgt 27 een bijzondere waarde.
c Vanaf 317.
d Zie pagina 31.
e Smetius heeft deze gem in de hand op een posthuum portret uit 1669, geschilderd door Rutger van Langevelt.

Moet het anker met de vissen op deze gem wijzen op vissers en zeelieden die in de kuststroken hier Neptunus als beschermgod vereerden en hem afgebeeld hebben op hun ringen? Herhaaldelijk worden hier na en tijdens de woelingen van zeventien eeuwen dit soort sieraden met afbeeldingen en letters gevonden. Wie zal het zeggen? 55 De heidenen vereerden vroeger Neptunus en ze hebben de dolfijn met het anker verbonden. In het anker waar die vis omheen gedraaid was was bovenaan niks gestoken, noch van hout noch van ijzer. Dit blijkt duidelijk uit de vele munten van de oude Romeinen en uit de velerlei hier gevonden overblijfselen van de Ouden.

Koning Seleucus van Syrië had een ring met een gem waarop een anker stond, getuige Appianus van Alexandrië, Justinus in het laatste hoofdstuk van boek 15 en Ausonius in 'De steden Antiochië en Alexandrië': *Alexander de Grote heeft jou gesticht; zij beroemt zich op Seleucus die een moedervlek heeft in de vorm van een anker.*[143]

Maar Clemens van Alexandrië staat in het laatste hoofdstuk van boek 3 de Christenen het gebruik van één zegelring toe en hij schrijft de afbeeldingen die er in gesneden mogen worden voor: *Wij hebben als tekens een duif, een vis, een schip met de wind in de zeilen, een lier (het instrument van Polycrates) of een scheepsanker dat Seleucus overal liet inkrassen. En als iemand aan het vissen is, laat hij zich dan de apostel en de kinderen die uit het water getrokken worden herinneren.*[144]

Dit is voor mij het overtuigende bewijs dat de bezitter van onze gem, hetzij zeeman, hetzij visser, hetzij een andere inwoner van deze streek en burger van de stad Nijmegen er voor uitgekomen is Christen te zijn. Hij heeft de ring in navolging van Seleucus van een anker voorzien dat misschien op een of andere manier net iets anders was, om beter de hoop van de Christenen die gelegen is in de gekruisigde Christus, aan te geven. Aan beide kanten van het anker heeft hij visjes toegevoegd om aan te tonen dat de mensen Christenen zijn die door de apostelen en hun volgelingen, vissers van mensen, na de doop uit het water, als vissen of visjes uit de vijver, getrokken worden, omdat ze nog altijd kinderen zijn. 56

Bij de uitleg van de andere gem is overtuigend bewezen dat de Christenen vroeger bekend stonden onder de naam visjes. Deze onyx zal daar dan ook zijn licht aan ontlenen en, op zijn beurt, de karnolijn, met kruis en visjes, ter wille zijn. Beide gemmen moet op dezelfde manier de maat genomen worden en iets majestueus moet op zijn majesteit beoordeeld worden.

Onderzoek naar de betekenis van het anker komt hieronder aan bod.

Concreet is een anker het werktuig dat een schip op volle zee uitgooit om daaraan veilig vast te liggen midden in een hevige storm. In de 'Heilige handelingen van de voortreffelijke Apostelen', hoofdstuk 27, vers 29 en 30, spreekt Paulus over een schipbreuk en zegt: Toen *wij op de Adriatische Zee heen en weer werden geworpen, meenden de matrozen rond middernacht dat er land in de buurt kwam. Ze lieten het peillood neer en kregen een diepte van vijftien passen. Ze waren bang op een of andere manier op de klippen te lopen en wierpen vanaf de achtersteven vier ankers uit.*[145]

Overdrachtelijk wordt het anker gebruikt als vergelijking voor de christelijke Hoop die tot het diepste binnenste van de hemel doordringt en onze ziel sterk en standvastig tegen alle aanvallen van verzoekingen houdt. 'Hebreeën' 6, vers 18 en 19.[146]

De Grieken gebruikten het anker bijvoorbeeld voor een toevluchtsoord en voor alles waarop je steunt en waardoor je je vol vertrouwen gesterkt voelt. Deze vergelijking is ontleend aan de scheepvaart. Schepen vinden steun bij ankers: ze liggen dan bijvoorbeeld beveiligd tegen de golven.

Zolang we op deze wereld als in den vreemde verblijven[147] (om met de zeer strenge uitlegger van de Heilige Schrift[a] te spreken) hebben we geen vaste grond onder de voeten, maar dobberen we als het ware op volle zee rond, op een zeer woelige zee. 57 Want de satan laat niet af ontelbare aanvallen te lanceren die ons schip meteen omgooien en laten zinken als wij ons anker niet diep in de bodem vastmaken. Want nergens doemt er een haven voor onze ogen op. Waarheen onze zintuigen zich ook richten, alleen water is er te zien, sterker nog, daar komen de dreigende aanvallen vandaan.

Zoals een anker midden op het water wordt uitgeworpen in de donkere diepte - het anker ligt daar verborgen - en het schip op de golven op zijn plaats houdt zodat het niet verdwijnt, zo moet onze hoop gevestigd zijn op de onzichtbare God. Het verschil zit slechts hierin dat het anker op zee naar beneden wordt gegooid omdat het zijn houvast heeft in de aarde terwijl onze hoop naar boven wordt getild en uitvliegt, omdat zij op de wereld niets vindt waar ze bij stilstaat en omdat zij niet blijft plakken bij de schepping, maar alleen in God rust vindt.

Zoals het ankertouw over een lange, onzichtbare afstand het schip verbindt met de aarde, zo is de waarheid van God de band om ons met hem te verenigen. Wij zijn zo met God verbonden dat afstand en duisternis geen belemmering vormen om bij Hem te zijn. Zelfs als we te kampen hebben met voortdurende aanvallen, zijn we toch buiten gevaar voor schipbreuk. Daarom onderwijst de leraar van de heidenen[b] dat het anker veilig en stevig is.[148] Want het kan gebeuren dat door de kracht van de golven het anker zijn grip verliest, het touw breekt of het schip kapot gebeukt wordt en vergaat. Dit gebeurt op zee, maar anders gaat het er aan toe bij de deugd van God, de kracht van de hoop en de betrouwbaarheid van zijn woord om ons te ondersteunen. 58 Dus zegt Paulus dat wij niet zomaar een anker hebben maar een veilig en stevig, waardoor we al in de hemel zijn. *Hoop beschaamt immers niet.* 'Romeinen' 6, vers 5.[149]

Sommige godgeleerden interpreteren in Paulus' 'Hebreeën' 6, vers 18, hoop als iets waarop gehoopt is. Met eenzelfde uitdrukking bij Euripides noemt Hecuba Polydorus het anker van familie en volk: *ὃς μόνος οἴκων ἄγκυρ' ἔτ' ἐμῶν*. Dit betekent: *Hij alleen is over van ons geslacht, nu het anker.*[150]

Volgens hetzelfde idee duidden zowel de Ouden als latere mensen middels het anker op de hoop en verwachte zaken, en zeker op onze Heer Jezus Christus.

In het recente verleden gebruikte de vijand het water voor verrassingsaanvallen, vonden er veel voor de Bataven nadelige gebeurtenissen op de Noordzee plaats en verkeerden de Provincies van de Nederlanden in groot gevaar. Toen heeft men op vaderlandse munten van het jaar 1588 aan de ene zijde een tekst van David uit 'Psalm' 107 gezet. MENSEN DIE DE ZEE BEVAREN VERTELLEN OVER HET GEVAAR WAAROVER WIJ ONS VERWONDEREN WANNEER WE HET HOREN MET ONZE OREN.[151] Op de keerzijde stonden twee ankers met de tekst CHRISTUS, HET HEILIGE ANKER.

Ook de Ouden plaatsten in 350 op de keerzijde van een munt het Labarum van Constantijn de Grote. Op de stok van dit vaandel waren de twee eerste letters van Christus geplaatst en daarboven een in een halve cirkel gekromde slang. Deze afbeelding leek zo precies op een anker. Het opschrift luidde HOOP VAN DE STAAT.

---

a Augustinus.
b Paulus.

De slang duidde op de oude draak, op de duivel ('Apocalyps' 12, vers 19), maar de naam Christus sloeg op de persoon van de Mensenzoon, want hij vernietigde de slang, volgens het proto-Evangelie 'Genesis' 3, vers 15.[152] 59 Slecht, neen, heel slecht, een afschuwelijke godslastering: hoewel de kerkvaders die recht in de leer zijn, de vertalers van de Griekse Septuagint-bijbelvertaling, de omschrijving van de astrologen en de Oorspronkelijke Waarheid uit alle macht protesteerden, zijn er mensen geweest die 'hij' vervangen hebben door 'zij'. Zo kennen ze aan Moeder Maria toe wat aan Christus, de zoon van God, toekwam, getuige Paulus, 'Romeinen' 15, vers 20: *De god van de vrede zal de duivel vernietigen.*[153]

Die munt van Constantijn de Grote leert duidelijk dat het orakel van God afgestemd moet worden op hem alleen. Op deze munt is duidelijk de naam van Christus met vaandel en slang in de vorm van een anker, de hoop, te zien, zodat de hoop van de Christenen geplaatst in de vernietiging van de oude slang middels alleen de naam van Christus getoond wordt. De eerste christelijke keizers hebben hem beschouwd als de enige Verlosser, ja, als boeg en achtersteven van de redding.

Ik twijfel er geen moment aan dat op de kornalijn het kruis met de visjes en op de onyx het anker met de visjes zowel voor Christus als voor de Christenen staan. Dat het voor iedereen duidelijk is dat dat kruis of dat anker tussen visjes op Christus betrekking heeft, laat het beste een oude lamp[a] zien die 'Onderaards Rome' ons geeft in deel 2, boek 6, hoofdstuk 29. Op de grote spiegel daarvan is aan beide kanten van het gat in het midden een zelfde visje afgebeeld. Op het handvat tegenover het gat op de grote spiegel staat in plaats van een kruis of anker de naam van Christus, door de Griekse beginletters, de X en de P, waarbij de P over de X is geschreven.[154] 60 En zo is op oude lampen te zien dat de eerste Christenen soms een kruis, soms een anker en soms de beginletters van Christus' naam toegevoegd hebben aan de visjes en dat zij zo op verschillende manieren, zowel door een kruis, als door een anker, als door de samengevoegde letters, één en dezelfde Christus hebben aangeroepen. Wie kan er over iets dat zoveel eeuwen oud is vandaag de dag duidelijkere bewijzen verwachten? Het is helderder dan het middaglicht.

Als we van de twee gemmen het snijwerk, de vorm van het kruis en het anker, en de vissenfiguren nauwkeurig bekijken, dan komen we tot een datering in dezelfde eeuw, niet in verschillende. Papinius Statius zegt in boek 9, vers 23, van zijn 'Bossen' bij een Hercules, in tafelmodel: *Om penseelvoering van oude schilders te herkennen of om beelden zonder handtekening aan een kunstenaar toe te schrijven.*[155] Hij zegt dat Vindex zo bedreven was in het beoordelen van beelden en schilderingen dat hij op grond van hantering van het gereedschap en de menging van de kleuren de maker van een werk herkende zonder dat daarop een naam stond. Als die Vindex nu nog zou leven, dan zou hij zonder twijfel op grond van de vorm en figuren het snijwerk van beide gemmen koppelen aan de ontwerper, snijder of vakman.

Hoe het ook is, de gemmen zijn uit dezelfde tijd en ze bewijzen dat de eigenaar van de onyx en die van de kornalijn Christenen in de vroegste tijden zijn geweest. Ook laten ze ons bepaalde resten van het oude Christendom in deze streken zien.

Het is bijna voor honderd procent zeker dat vanaf de tijd van de Apostelen het Christendom zich over heel de wereld heeft verspreid. Wij vinden het meer dan aannemelijk dat het zaad van het christelijk geloof verspreid is onder de Romeinen

---

a Zie afbeelding 19 op pagina 186.

maar ook onder de bewoners van het land hier, onder zowel de burgerbevolking als de soldaten. 61

Irenaeus was rond 170 na Christus bisschop van Lyon in Gallia, hij heeft in Asia Polycarpus, een leerling van Johannes de Evangelist, nog horen spreken en hij schrijft in boek 1, hoofdstuk 3, van zijn 'Tegen de ketterijen': (Valentinianus is aan het woord) *De kerken die in Germania gesticht zijn geloven niet op een andere manier en ze preken niet op een andere manier. En de kerken in Spanje en Keltenland doen dat ook niet.*[156] Onder Germania vallen Eerste Germania en Tweede Germania. En je moet weten dat Keltenland zich uitstrekt tot aan de Rijn. Volgens Dio Cassius, boek 39, *scheidt de Rijn Gallia met bewoners (links) van de Kelten (rechts) om dan in de Noordzee uit te monden. Dit is immers tot de dag van vandaag de grens in dat gebied, vanaf de tijd dat dat gebied verschillende benamingen heeft gekregen, aangezien in de aloude tijden de bewoners op allebei de rivieroevers KELTEN werden genoemd.*[157]

Rond 200 na Christus zet Tertullianus, priester in Carthago, in hoofdstuk 7 van zijn boek 'Tegen de Joden' uiteen waar de naam van Christus regeert. Hij somt een groot aantal christelijke volken op en gaat dan verder: *En verscheidene stammen van de Galliërs. Ook Britse plaatsen waar de Romeinen nooit zijn geweest, zijn gekerstend.*[158] Wie heeft er een argument om Gallia Belgica dat aan Rijn, Maas en Waal ligt, uit te sluiten van die verscheidene stammen van Gallië? Britse plaatsen waar de Romeinen nooit zijn geweest, betekent Schotland. Als de geloofsijver daarheen doorgedrongen is, wat moet dan de conclusie zijn over de tussenliggende gebieden, over het land van de Bataven?

Hilarius uit Gallia die tijdens de regering van Constantius in 358 na Christus schitterde, schrijft in zijn boek 'De synodes tegen de Arianen': *De gelukzalige heren en broeders, medebisschoppen van de provincies Eerste Germania en Tweede Germania, van Eerste Belgica en Tweede Belgica enzovoorts, wenst Hilarius, dienaar van Jezus Christus in God en onze Heer, eeuwig heil toe.*[159] 62 Van oudsher werd Germania in een hoog- en een laaggelegen deel verdeeld én in een dubbel Belgica, namelijk Een en Twee. Dat daar Christenen gepreekt en gewoond hebben blijkt duidelijk uit deze woorden.

Tijdens de regering van Valentinianus en Gratianus in het jaar 370 schrijft Ammianus Marcellinus in boek 32: *Rando drong heimelijk Mainz binnen en hij ontdekte toevallig dat er een christelijke plechtigheid gevierd werd.*[160] Een stuk verder, in boek 15, zegt hij: *Sylvanus werd uit een tempeltje gesleurd waarin hij buiten adem zijn toevlucht had gezocht. Terwijl hij steun zocht bij deze ontmoetingsplaats voor de christelijke rite, werd hij gedood door talrijke zwaardhouwen.*[161]

Dat veel mensen over heel de wereld, tot aan de grenzen van de aarde, kennis hebben gemaakt met het woord van Christus en de woorden van de verspreiders van het geloof kan verder afgeleid worden uit Justinus de Martelaar, Hiëronymus, Theodoretus, Eusebius, Prudentius en anderen. Maar wie zou durven betwijfelen dat de inwoners van deze streken de christelijke godsdienst overgenomen hebben van de Romeinen die op beide Rijnoevers hun zomer- en winterkampen hadden en vaak de Rijn overstaken?

Hier zijn in het verleden, en ook nu nog, veel munten van de keizers gevonden die dit duidelijk maken. Ik heb niet alleen munten van Magnentius en Decentius die aan de ene kant de portretten van de keizer en de onderkeizer laten zien en aan de andere kant het chi-ro-teken, de beginletters X P van Christus met een A en een Ω en met het opschrift HEIL VOOR ONZE HEREN DE KEIZER EN DE ONDERKEIZER. 63 Deze munten

spreken klare taal: Christus wordt beschouwd als verschaffer van heil voor zowel keizer - zo presenteert hij zich tenminste - Magnentius als onderkeizer Decentius, voor keizer Constantius (in dezelfde tijd, 350 na Christus) en, vóór allen, voor Constantijn de Grote van wie ik een verfijnd muntje koester - zoals de griffioenen[162] hun goud. Deze munt geeft aan de ene kant het portret van Constantijn de Grote, met een opschrift. Op de andere kant, zonder opschrift, staat een overwinningsgodin met gespreide vleugels op de boeg van een schip. Naar de rand toe, onder de rechtervleugel, staan de twee beginletters van de naam Christus, uitgedrukt door de tekens X en, midden daar overheen, de Griekse P. Met dit teken overwon keizer Constantijn de Grote nadat hij zich tot Christus had gekeerd.

De woordenrijke Seneca schrijft in hoofdstuk 8 van zijn 'Troostrede tot moeder Helvia' dat *uit gelijkenis van gebruiken, uit de vorm van de hoofddeksels en schoenen en uit bepaalde woorden blijkt* dat de Cantabriërs vroeger op Corsica gewoond hebben.[163] En Dio Chrysostomus vertelt in 'Redevoering' 31 dat de grootsheid van Griekenland uit niets anders voorkomt dan uit de bouwvallen van datzelfde Griekenland.[164] Wij hebben niet alleen maar soortgelijke argumenten, maar ook sterkere waarmee we bewezen hebben dat er hier meteen na Christus al Christenen waren en woonden. Antieke overblijfselen met de grootste ouderdom die hier opgegraven worden, leveren ons bewijzen dat, met zekerheid, lang voor Willibrord en Werenfried, ja bijna vanaf het begin van de Blijde Boodschap van het Nieuwe Testament er op het eiland en in de stad van de Bataven een puur Christendom is beleden dat zich gehandhaafd heeft onder de Roomse keizers, een ondubbelzinnige en meervoudige factor van ontwijfelbaar geloof.

We hebben zojuist de eerste en de tweede gem behandeld en maar heel weinig van deze voorbeelden van groot belang weergegeven. 64 Ik hoop dat de nieuwsgierige bewonderaars van de oudheid de tekst van voor tot achter beoordelen. Ondertussen beken ik openhartig dat ik geen details weet over de gegraveerde gemmen van de oude ringen en dat ik hier geen nieuwe inzichten ontvouw. Dat materiaal is immers uitgebreid en erg gevarieerd. Bovendien zeer duister, en wat Albert de Grote[165] elders al onderkende, behoorlijk ingewikkeld qua interpretatie. Ik hoop dat er toch iemand na ons zal komen met meer tijd en meer kennis, die de andere voorstellingen van onze ringgemmen uitvoerig uiteen zal zetten. Laten we eindelijk naar de hoofdlijn terugkeren. We vervolgen nu onze weg en richten onze ogen op de andere oudheden die nog altijd op onderzoek wachten.

OREN van vaatwerk en bekers, sommige van aardewerk, andere van brons. Twee van de aardewerken oren hebben letters: op het ene staat ROMANI, op het andere C N QVIL. Drieëntwintig bronzen oren zijn onbewerkt, maar één is beeldschoon.

SLUITINGEN[a] van koppelriemen: acht bronzen exemplaren.

GRAFSTENEN, drie van natuursteen of marmer, die de Romeinen hier vroeger opgericht hebben op graven of die ze met zeer grote eerbied in de buurt daarvan geplaatst hebben. Later meer over de vorm en de inschriften; wanneer natuursteen en marmer aan de beurt

a Zie pagina 52.

zijn, is dat een goede gelegenheid voor een uitgebreidere bespreking.[a]

WIJ-ALTAREN, twee zeer fraaie marmeren exemplaren. Het langwerpige[b] is aan de onderkant kapot, aan de bovenkant voorzien van krullen. Het draagt de volgende inscriptie:

F O R T U N A E
::::::::: N A

De rest is weg, maar de letters INA[c] die de tweede regel nog bevat, wijzen op REGINA, koningin. 65 De Ouden beschouwden Fortuna, het Lot, niet alleen als godin, maar vereerden haar zelfs als koningin. Daarom heeft Juvenalis in 'Satire' 10, vers 365: *Wij maken u, Fortuna, tot godin en wij plaatsen u aan de hemel.*[166] Ook Philaster, bisschop van Brescia, die onder Theodosius de Grote leefde, zegt in zijn boek 'De ketterijen' dat *er een sekte is die het Lot als koningin van de hemel aanroept en dat men in Africa spreekt over het hemels Lot dat men offers brengt.*[167]

Het andere wij-altaar[d] is compleet, het is te dragen en het is vierkant met een afgerond gat op de vlakke bovenkant. Het is meer dan zes Romeinse vingers hoog en drie in breedte en diepte. Het heeft twee uítstekende randen. De inscriptie luidt als volgt.

Op het bovendeel, boven de bovenste rand:

D E A E

Op het middenstuk:

M I N E
R V E
C

En op het onderste deel, onder de onderste rand:

P. ARAMO

Voordat ik verder ga, moet ik ook even vermelden wat er op de zijkanten van het middenstuk staat, vlak bij de onderste rand: links staat een L, rechts een M.[e]

Dit draagbare altaar is dus gewijd aan de GODIN MINERVA. In de derde regel zie je de klinker E in plaats van de tweeklank AE, volgens ouderwetse schrijfgewoonte bij de Ouden; op stenen lezen we immers wel vaker een E in plaats van AE. 66 Zo kunnen we in de grote boeken[f] met oude inscripties IOVINE, DOMITIE, NONIE, ARRIE, SALVIE, ASIE, BELLONE, TULLIE, FILIE, CARISSIME aantreffen. Maar dit is voer voor taalgeleerden.

Meer dan vijfentwintig bronzen SOKKELS voor standbeelden en beeldjes. Sommige wat groter, andere wat kleiner. Een aantal is rond, de rest vierkant. Er is één grote stenen sokkel[g] van een Colossus, met de voeten van een middelgroot beeld. Hierbij liggen twee als het ware onderworpen mensen van geringere gestalte. Op deze manier vertrapten de

---

a Zie pagina 62.
b Zie afbeelding 1 op pagina 177 (voorgrond links) en afbeelding 12 op pagina 183.
c Smetius geeft hier één letter meer dan bij de inscriptie de regel erboven. Beide genoemde afbeeldingen geven ook deze drie letters in plaats van twee.
d Zie afbeelding 1 op pagina 177 (midden links) en afbeelding 15 op pagina 184.
e *Deae Minervae C P Aramo L(ibens) M(erito)/Aan de godin Minerva heeft C. P. Aramo dit altaar gaarne en met reden gewijd.*
f Smetius doelt hier op de verzamelingen inscripties van Janus Gruterus, *Inscriptionum Latinarum corpus absolutissimum*, 1616, en van Martinus Smetius, *Inscriptionum antiquarum liber*, 1588.
g Zie afbeelding 1 op pagina 177 (voorgrond links).

overwinnaars vroeger met hun voeten de overwonnen, op de grond liggende vijanden. De op de grond liggende overwonnenen lagen aan de voeten van hun overwinnaars. Zowel de oude als de moderne geschiedenis, christelijk en heidens, zal ons dit laten zien. In de heilige schrift lezen we bij 'Josua', hoofdstuk 10, vers 24: *Plaats jullie voet op de nek van die koningen. Zij kwamen en zetten hun voet op hun nek.*[168] En bij de profeet van de koningen vinden we in 'Psalm' 66, vers 12: *U hebt mensen* (namelijk overwinnaars) *op onze hoofden geplaatst.*[169] Prudentius zegt het niet anders: *Onder de voeten en de gebogen knie van de leiders gaan de gevangenen gebukt onder het juk, de handen achter de rug gebonden.*[170] Op de volgende manier tekent Ovidius in zijn 'Treurdichten', boek 4, gedicht 2, Germanië. Zij draagt haar haar los, biedt haar hals aan en gaat in ketenen gehuld: *Ach, zelfs Germanië zit neerslachtig met loshangend haar, zo zegt men, onder de voet van een onoverwinnelijke heerser.*[171] Een zeer fraaie, grote bronzen munt - ook in mijn bezit - van Trajanus Caesar laat de keizer zien, rechtop staand, nadat hij Armenië en Mesopotamië weer onder de macht van het Romeinse volk heeft gebracht. 67 Hij houdt in zijn rechterhand een speer vast en links heeft hij een bevelhebbersstaf. Als overwinnaar vertrapt hij met zijn voeten drie andere figuren die op de grond liggen en op hun ellebogen steunen. Hieraan gelijk is het voorbeeld van recenter datum van Ferdinand, hertog van Alva, die in 1559 voor zichzelf een bronzen standbeeld in wapenrusting, met twee andere als smekelingen op de grond liggende beelden erbij, liet oprichten te Antwerpen, midden in het kasteel.[a]

Acht bronzen armen of jukken van BALANSEN, de gewone weegschalen, sommige voorzien van zilveren punten.[b]

SCHIETLOOD, zeven in getal, van brons, om hoogte en diepte te meten. Ze hebben niet allemaal dezelfde afmeting: een paar zijn groot, de andere klein.

Twee kleine MEDAILLONS: het ene met acht pareltjes, het andere is een verguld bronzen hart. Dit hart hangt met een kettinkje aan een groter stuk brons, waarin gaatjes zijn geboord. *Een medaillon,* zo zegt Festus, *was het sieraad van minderjarige jongens dat zij op de borst droegen om aan te geven dat zij op die leeftijd nog het advies nodig hadden van iemand anders. Het woord medaillon, bulla, is afgeleid van het Griekse βουλή, dat is inzicht in het Latijn. Een medaillon hangt immers op dat deel van het lichaam, namelijk de borst, waarin van nature het inzicht zit.*[172] Plautus zegt fijntjes maar spottend in zijn 'Spookhuis': *Ik zal me hier even terugtrekken, zolang ik in mijn hart een senaatsvergadering houd.*[173] Het medaillon had ook de vorm van een hart, zo zegt Macrobius in boek 1, hoofdstuk 6 van zijn 'Saturnusfeest'.[174] Perottus zegt: *Het is duidelijk dat een medaillon een amulet is en dat het zo genoemd is door de gelijkenis*[c] *met de bellen die, rond qua vorm, door de wind in het water worden veroorzaakt, met name wanneer het borrelt.*[175] 68 Isidorus in boek 19, hoofdstuk 31: *Ze worden medaillons genoemd, omdat ze door hun ronde vorm lijken op waterbellen die door de wind op het water geblazen worden.*[176] Bovendien schrijft Asconius Pedianus in zijn 'Commentaar op de derde redevoering van Marcus Tullius Cicero tegen Verres':

---

a Alva liet dit beeld maken van het geschut dat hij had buitgemaakt in de slag bij Jemmingen (1568). In 1577 wordt dit standbeeld, evenals het kasteel, neergehaald.

b Zie pagina 80 waar Smetius zeven exemplaren geeft.

c Het Latijnse woord voor *medaillon* én voor *bel* is *bulla*. *Bullire* betekent *borrelen.*

Gewoonlijk hing er bij vrijgeboren kinderen een gouden medaillon om de hals en een leren bij kinderen van vrijgelaten slaven. Dit medaillon, als het ware borrelend water, beschermde de borst en het hart van het kind.[177] Overigens zegt Plinius in boek 33, hoofdstuk 1, wanneer hij spreekt over de oorsprong van het medaillon: *Het staat vast dat Priscus Tarquinius als eerste zijn zoon een gouden medaillon heeft gegeven omdat hij als kind een vijand had gedood. Sinds die tijd is het de gewoonte geworden dat zonen van ridders zo'n opvallend medaillon droegen en de zonen van alle anderen een leren veter.*[178] Juvenalis heeft het volgende: *Een teken van armzalig leer.*[179] Zoals huwbare meisjes hun poppen aan Venus wijdden, zo schonken de jongens hun medaillons aan de Familiegoden. Zie Persius, 'Satire' 5, vers 30: *En hij wijdde zijn medaillon als geschenk aan de bedrijvige Familiegoden.*[180]

Vier bronzen ARMBANDEN of ronde sieraden die de Ouden altijd om hun arm deden. Aurelianus gaf vroeger soldaten gedraaide armbanden, zo vertelt Flavius Vopiscus.[181]

STEMSTEENTJES voor de rechtbank, kunstmatig gegoten, verschillend in kleur, honderdentwintig in getal. Er zijn zwarte en witte. De Ouden gooiden vroeger deze steentjes in een urn en maakten zo hun mening kenbaar in bestuurlijke en gerechtelijke zaken: het steentje gold als stem. De Griekse juryleden hadden twee steentjes zoals duidelijk blijkt uit het commentaar van Ulpianus op Demosthenes: zwarte met een gat erin die een veroordeling aangaven, en witte zonder gat die voor vrijspraak stonden. 69 Ovidius geeft een buitengewoon duidelijke uitleg over de stemsteentjes van de Romeinen in boek 15 van zijn 'Gedaantewisselingen': *Oudtijds was het de gewoonte met zwarte steentjes aangeklaagden te veroordelen, met witte hen van schuld vrij te spreken. Zo gebeurde het ook toen: de uitspraak was negatief want elk steentje dat in de wrede urn viel was zwart. Toen de urn omgekeerd en leeggeschud werd om de stemmen te tellen, is de kleur bij alle steentjes van zwart in wit veranderd.*[182]

KOPPEN van brons heb ik veel verschillende: verschillend in vorm en materiaal. Er zijn goden, godinnen, keizers, halfgoden en andere mensen, en zeker ook dieren. De heilige Ambrosius zegt in boek 6, hoofdstuk 9 van 'De zes dagen van de schepping': *Koppen van keizers worden door de mensen vereerd, helemaal gegoten in brons of de gelaatstrekken geslagen uit koper of gehouwen uit steen.*[183] De achterliggende gedachte is dat het hoofd de afspiegeling is van heel de mens, zoals die geleerde aangeeft. Apuleius is in zijn boek 'De leer van Plato' dezelfde mening toegedaan: *Heel de mens bestaat in zijn hoofd en gezicht, want verstand en alle emoties zitten in het gezicht, al het andere in het hoofd.*[184] Hoofd en gezicht alleen staan op mysterieuze wijze gelijk aan het hele lichaam. De Ouden gaven die overtuiging op de volgende manier aan: ze beeldden op munten niet het hele lichaam af maar sneden slechts hoofd en gezicht van Caesar, Augustus, Nero, Agrippina of een ander uit.

Temidden van ons huisraad zijn er, behalve een kop van glas, een zilveren mannenkop met diadeem en een stenen kop van een vrouw, twee aardewerken hoofden. Het ene is Mercurius, het andere een mens. Hier komen nog een vijftig bronzen koppen bij, waaronder als eerste Jupiter. 70 Als tweede Neptunus en als derde Gorgo. Nummer vier is Mercurius, vijf Pallas Athene met helmbos[a] en zes is keizer Antoninus Pius. Kop

a Zie afbeelding 2 op pagina 178.

zeven heeft zijn haar opgestoken - ik weet niet wie het voorstelt. Kop acht is een onbekende krullenkop en negen is baardeloos. Bovendien horen bij deze bronzen koppen twee slangenkoppen en vier leeuwenkoppen. En dan nog een groot aantal dat vroeger bij de Ouden vaak gebruikt werd op poorten en deuren.

Twaalf bronzen KOPPEN VAN SICAMBERS[a] of oude Bataven zijn er over. Zij waren net als eikels bevestigd aan de omgebogen uiteinden van bronzen handvatten. Elk heeft een eigen vorm en gezicht maar ze kijken allemaal ernstig en streng, hebben een hoog voorhoofd en een lange baard, grote ogen en omhoog wijzende, grote oren. Het haar is op de kruin in een knoop samengebracht en de uiteinden van het haar hangen van het achterhoofd in de nek. Martialis, boek 1, gedicht 3 over de Sicambers, de buren van de oude Bataven: *De Sicambers kwamen, hun haar gedraaid in knopen.*[185] Tacitus spreekt in hoofdstuk 31 van 'De zeden van de Germanen' over de Catten, de voorouders van de Bataven: *Wat bij de andere stammen van de Germanen op grond van spaarzame persoonlijke durf gedaan wordt, is bij de Catten algemeen verspreid. Zodra ze volwassen zijn, laten ze hun haar en baard groeien. Pas na het doden van een vijand leggen ze deze gezichtsdracht, gewijd en verplicht aan de dapperheid, af. Boven bloed en buit ontbloten ze hun voorhoofd. Als het haar dan ruw en grof is afgeschoren, wordt de rest in een knoop opgestoken.*[186] 71 Martialis, boek 5, gedicht 38, beschrijft het meisje Erotion en spreekt over haar haar: *Ze wint het met haar haar van de wol van de kuddes aan de Baetis, van het opgeknoopte haar aan de Rijn en van een gouden kalfje.*[187] Wat Martialis de knopen van de Rijn noemt, noemt Seneca de knopen van de Germanen - ik kom daar zo bij. Tacitus, 'De zeden van de Germanen', hoofdstuk 38: *Het kenmerk van het volk van de Sueben is het opbinden van het haar en het opsteken tot een knoop.*[188] Marcus Annaeus Seneca spreekt in boek 3, hoofdstuk 26, van 'De woede' niet over de knopen van de Sueben maar over die van de Germanen. Hij zegt: *De Ethiopiërs hebben als ze onder elkaar zijn geen opvallende kleur. Dit geldt ook voor blond haar in een knoop bij de Germanen. Het staat allebei goed en je moet niet op één bijzonderheid beoordelen of iets dat algemeen aanvaard is bij een stam, opmerkelijk of afstotelijk is.*[189] In zijn laatste 'Brief' zegt hij: *Wanneer je je haar met een Germaanse knoop opgebonden hebt*[190] dan herken je duidelijk de knoop van de Germanen. Zoals Tertullianus in 'Het sluieren van meisjes' het heeft over krullen van de Germanen, haar dat in een cirkel of rondje gedraaid is.[191]

Wat nou precies deze haarknoop bij de Germanen en Bataven is geweest, heeft bij mijn weten tot nu toe niemand uitputtend onderzocht. De mensen die erover spreken beschouwen de knoop, voor zover ik het overzie, als een bundeling van de afzonderlijke haren. De haren zijn als het ware naar boven gehaald en op de kruin met een band of lint vastgebonden en vastgezet (hierdoor zijn ze bijeengebonden) en vormen zo een knoop. Als dit samenknopen of bundelen een knoop is, dan pieken er links en rechts losse haren bovenuit. Geleerden beeldden Claudius Civilis[b] regelmatig zo af, zelfs op de voorkant van belangrijke boeken.[c] Ik beschouw hier de knoop als iets diks dat ineengestrengeld is, zoals ik elders lees over knopen van bomen (knoesten), van vingers (knokkels), van benen (gewrichten) en van riet (ogen). Ik denk dat de haren die achterovergekamd of teruggeslagen en samengebonden zijn, boven dat bandje uitlopen

a Zie afbeelding 1 op pagina 177 (midden links) en afbeelding 2 op pagina 178.
b Zie afbeelding 36 op pagina 190 (midden links).
c Bijvoorbeeld Pontanus, *Historia Gelrica*, 1639.

in de vorm van een knot. 72 Zo interpreteer ik ook de tot een knoop gedraaide haren van de Germanen hierboven.

Wanneer Statius over dwergen spreekt in boek 1, gedicht 6, van zijn 'Bossen', zegt hij dat de natuur hen, omdat ze kort van gestalte zijn, met een enkele knoop tot een bol heeft gebonden.[192] Een bol is dus vol knopen en een knoop is bolvormig. Want achterovergeslagen haar dat vastgezet is, vormt boven het lintje een bolvormige knot. En zoiets kun je zien op die bronzen koppen waarvan je aan kunt nemen dat ze levensecht naar de hoofden van de oude Bataven zijn gemaakt. Een dreigend, woest gelaat en hierbij passende ogen. De vorm van de oren schijnt zo geweest te zijn dat de spotzucht van de Romeinen zich daarop gericht heeft, net als op de ogen en het lange haar van de Germanen. En door deze spotterij werden de Bataven bekend, omdat het oor van de Bataven een gevleugelde uitdrukking werd.[a]

Tacitus meldt in 'De zeden van de Germanen', hoofdstuk 31, dat de jonge mannen van de Catten baard en haar lieten groeien.[193] Dus lieten de Bataven, die vroeger zelf tot het volk van de Catten behoord hadden, hun baard staan en eerbiedigden zoveel mogelijk deze voorvaderlijke gewoonte en levenswijze. Kijk maar eens naar wat mijn voortreffelijke Vader allemaal hierover geschreven heeft in hoofdstuk 9 van 'Stad van de Bataven'.[194] Men heeft hier een lange baard en lang haar in een scheiding dat ruim valt en vol is. Het haar is gedraaid en met een band vastgezet in twee rijen van knopen, het is op een speciale manier versierd.

Over de knoop hoeft niemand te twijfelen. Lang haar werd naar boven geleid en viel daar weer naar beneden. Op de kruin werd het bijeengebonden en hing het omlaag. Boven deze band krijg je dan een knot, precies zoals die van de Bataven was. Aan die knopen kun je zien dat de meesten hun haar keurig in orde brachten met vlechten en ringen, zodat de conclusie gerechtvaardigd is dat hun kapsel hen aan het hart ging. 73 Daarom schrijft Claudius Salmasius in zijn boek 'Over de haardracht' op pagina 715 het volgende: *Als die oude en dappere Bataven, broedervolk van de Romeinen, nu nog zouden leven, dan zouden ze niet toelaten dat hun volle krullen die ze met zoveel liefde en zorg behandelden, werden geknipt, om hun haar met een touwtje strakker op hun kruin vast te binden en om wat er buiten dat lintje uitkwam naar beneden te laten hangen. Ze droegen een volle baard die stijlvol trapsgewijs geknipt was en tot op de borst hing. Het hoofd van de Bataven scheen de Romeinen zo elegant, zelfs knap, dat ze zo'n gezicht lieten maken als versiering voor handvatten van lepels en messen. Zo'n gezichtje heeft de hooggeleerde en op het gebied van de hele oudheid zeer bekwame Johannes Smetius, predikant te Nijmegen, mij onlangs temidden van de spullen van een zeker oudheidkundige laten zien. Hij zei dat hij thuis veel meer exemplaren had.*[195]

Het beeld van de oude Sicambers, gericht tot de doorluchtige Johannes Smetius

Jij, bloem van de Bataafse natie en stad,[b] staat borg voor de Sicambers en nu bewaart je kabinet hen, de uitgelezenen. Toon me de Sicambers, het haar gedraaid in een knot, en door jouw eigen draai zul je mij aan je kant krijgen. Wat een razernij en vlammen

a Een Bataafs oor stond voor een a-cultureel persoon. Vergelijk Martialis, *Epigrammata* VI.82.6.
b De dichter, Slichtenhorst, spreekt hier Smetius direct aan.

ademen en schieten hun ogen en wat een ruwheid staat op hun ongeschoren gezichten. Als het nageslacht van Romulus hen in het oog krijgt of door een eenvoudige schaduw, loopt het hen dun door de broek. Wanneer er vijfhonderd komen, dan slaan er vijfduizend op de vlucht.

Nakomelingschap, bewonder en ken je voorouders, en eerbiedig de oude levenswijze en haardracht. 74 De roem van de grote Achilles was de inwoner van Pella[a] tot voorbeeld en de roemruchte overwinningen van Miltiades een andere leider. Jíj hebt de zonen van Mars[b] om na te volgen: een zwijgende afbeelding zal zo voor jou een sprekend boek zijn.

Arnold Slichtenhorst, rechtsgeleerde

Bronzen GEVEST of handgreep van een zwaard.

Vijfentwintig KETTINKJES waarvan de schakels merendeels van brons zijn, met uitzondering van een aantal gouden.[c]

De achttien bronzen kettinkjes hebben verschillende, gevlochten en samengevoegde, schakels en bindingen. De Ouden noemden hen palinkjes omdat deze kettingen kronkelend in elkaar gevlochten werden, net zoals een paling en omdat ze zich als sieraad slingerend aan de hals aanpasten.

De zeven kettinkjes van goud zijn versierd met kostbare steentjes: jaspis in de vorm van een hart en veel vierkante, een paar met afgeronde hoeken en voor de rest ronde smaragden. Alle stenen zijn gepolijst en doorboord. Gewoonlijk werden ze bij kinderen om de hals gedaan tegen de vallende ziekte. Zoals de doorluchtige Petrus Scriverius bericht op grond van Willem Heda, de geschiedschrijver van Utrecht, is er zelfs in Voorburg vroeger een gouden kettinkje met dit soort kostbare stenen gevonden.[196] Juvenalis, 'Satire' 6, over smaragden: *Wanneer ze groene stenen om haar hals hangt.*[197] Ook meisjes droegen dergelijke gemmen aan een draad net als parels die ze snoeren noemen, als halssieraad. Daarom zegt Claudianus in zijn werk tegen Rufinus: *En daarbij een halsketting bezet met gemmen.*[198] Vergilius, op het eind van boek 1 van zijn 'Aeneïs': *Aan de hals een met parels versierde ketting.*[199] Ook Isidorus, boek 19, hoofdstuk 31: *Halsketens en medaillons worden door mannen gedragen, door vrouwen halskettingen en snoeren.*[200] 75

Verschillende MEDISCHE instrumenten, zoals koppen voor aderlatingen, tangetjes, spatels, lepeltjes, kledingspelden enzovoorts. Over de afzonderlijke instrumenten hieronder, op de geëigende plaats, meer.[d]

Acht bronzen sluitingen[e] en twee knoppen[f] van RIEMEN.

---

a Alexander de Grote.

b Magister Laurens laat in een gedicht de Nijmegenaren afstammen van de oorlogsgod Mars. Smetius, *Oppidum Batavorum*, 1644, p. 153.

c Zie pagina 77 en 78.

d Koppen voor aderlatingen: pagina 56 en 74; tangetjes: pagina 104; lepeltjes: pagina 54; kledingspelden: pagina 57 (tweede type); de spatels worden verder niet behandeld.

e Zie pagina 46.

f Zie pagina 78.

Een zilveren RINGETJE of een gewoon zilveren speldje om een riem te versieren en kleding vast te maken.

Een puntgave PASSER van brons met zilveren uiteinden aan beide benen.

Meerdere ASURNEN. Zie de beschrijving van de kruiken en urnen voor grafrituelen hieronder.[a]

Voor de twintig bronzen ringSLEUTELS en de sleutels voor de vrouwen des huizes, zie pagina 25 en 26[b] bij de opsomming van mijn ringen. De andere sleutels zijn de normale exemplaren met een lange schacht. Tien ervan zijn van brons, vier van ijzer. Eén is aan de kleine kant en drie zijn zwaargewichten met een lengte van bijna tien vingers. Martialis, boek 5, gedicht 36: *Plotseling liet de trotse en rijke ridder van voorname komaf een grote sleutel uit zijn zak vallen.*[201]

Meer dan duizend SPIJKERS, allemaal van brons, afgezien van een incidentele glazen kop.

Eéntje doet denken aan een medaillon met daarop een gezicht als van Nero. Een ander heeft aan het uiteinde een zilveren kop met de naam MERCURIUS erin.

Ook vierenvijftig grote spijkers met bronzen schijven, honderdzevenendertig nagels voor balken en meer dan achthonderd kopspijkers. Honderden spijkers die als beslag of bescherming dienden; veel liepen spits toe met een breed, geprononceerd uiteinde: een bol of een medaillon. 76 Deze spijkers werden gewoonlijk in de deuren van belangrijke tempels geslagen, met versiering als doel. Plautus, 'Ezelskomedie', tweede bedrijf, vierde scène: *Heb ik geen opdracht gegeven het beslag hier van onze deur glanzend te poetsen?*[202] Cicero: *Verres aarzelde geen moment om al het gouden deurbeslag weg te halen.*[203] Vergilius, 'Aeneïs' 1: *De balken waren met brons aan elkaar geklonken.*[204] Vegetius ziet graag bronzen spijkers voor de fabricage van schepen. Hij heeft die liever dan ijzeren, omdat ijzeren snel roesten onder vochtige omstandigheden.[205] Athanasius Kircher haalt Blondus aan in zijn 'Latium', wanneer hij de opvoering van zeeslagen van de oude keizers bespreekt: *In grote hoeveelheden zijn er spijkers in de schepen geslagen die niet zoals gewoonlijk van ijzer, maar van brons zijn,* en een eindje verder: *Het is een mooi en welhaast wonderlijk schouwspel de grote bronzen spijkers, van twee el lengte, te zien waarmee een schip gebouwd is. Ze zijn zo gaaf, zo glad dat ze nog maar pas geleden door smeden op het aambeeld geslagen lijken te zijn.* Zelf voegt Kircher hieraan toe: *Ik herinner me dat ik het grote genoegen heb mogen smaken in de collectie van Gualdo Priorato één zo'n bronzen spijker gezien te hebben.*[206] Maar als hij, te gast in mijn kabinet van oudheden, zo veel gave, gladde spijkers zou hebben gezien, wat zou hij dan later, als hij weg was, te overdenken hebben gehad?

Zeven ronde en ovalen bronzen SCHILDJES, van het soort dat gewoonlijk ter versiering dient op paardenhoofden en de zijkanten ervan.[c]

---

a Zie pagina 100.
b Zie pagina 25.
c Zie pagina 57 en 60.

Kleine LEPELTJES, van zilver, brons en been, meer dan zevenentwintig. Hiermee haalden de Ouden het poeder uit de lange pepers en hiermee genazen ze zieke kelen of huigen. En zelfs dienden ze toentertijd als schrijfstiften.

Gedeelte van een stenen mijlPAAL. 77 Dit fragment is gevonden en uitgegraven in april 1629 in het dorp Beek, één mijl ten oosten van Nijmegen, in de richting van Xanten. Het lag naast de koninklijke weg, in de volksmond *de Koningh-straet* geheten, die eerst naar Nijmegen gaat en daarna via de zuidoever van de Waal naar het dorp Druten. We hebben dit fragment aan Raad en Volk van Nijmegen geschonken in 1670 en toen is het door ons toedoen in de muur ingemetseld op de bovengalerij van het schitterende stadhuis van Nijmegen. Daar is het tegenwoordig nog te zien, als je binnenkomt links. De hoogte is twee voet en twee duim, de doorsnede maar één voet. Het opschrift luidt:

IMP CAE NER
VA TRAIAN :::
AUG GER PO ::::
MAX TRIB :::::
P P COS :::::::

Als we de sporen van de vervaagde letters wat beter lezen en als we het opschrift aanvullen, dan breiden we de inscriptie ten behoeve van de liefhebbers die wat minder bedreven zijn in het lezen van dit soort dingen, als volgt uit: *Imperator Caesar Nerva Trajanus Augustus Germanicus, Pontifex Maximus, Tribuniciae Potestatis, Pater Patriae, Consul, Fecit. Keizer Caesar Nerva Trajanus Augustus Germanicus, opperpriester, bekleed met de macht van krijgstribuun, vader des vaderlands, consul, heeft deze mijlpaal opgericht.* Wat zou deze mijlpaal ons toch niet kunnen vertellen als hij in het verleden niet was neergehaald of als nu ook het onderste deel er nog zou zijn!

Bij Gruterus, de onvermoeibare speurder naar Romeinse oudheden, zijn opschriften met betrekking tot openbare werken en gebouwen, bruggen en wegen te vinden, bijna allemaal op stenen zuilen. 78 Mijlpalen werden van ronde en vierkante stenen gemaakt; daarom wordt bij de Latijnse schrijvers ook wel het woord steen gebruikt voor mijlpaal.

De twee volgende inscripties van Janus Gruterus die nagenoeg gelijk zijn aan die van ons hierboven, zullen een groot licht daarop werpen.

De eerste:

IMP CAE NER
VA TRAIANUS
AUG GERM
TRIB POT P P
COS II FECIT
AB AUGUSTO
BRIGA
M P X

Keizer Caesar Nerva Trajanus Augustus Germanicus, bekleed met de macht van krijgstribuun, vader des vaderlands, consul voor de tweede keer, heeft deze mijlpaal opgericht tien mijl vanuit Augustobriga[a].

De tweede:

IMP CAESAR NER

a Stad in Lusitania, bij het tegenwoordige Talavera la Vieja, ten westen van Toledo.

VA TRAIANUS
AUG GER PONT MAX
TRIB POT P P COS IIII
FECIT AB AUGUSTOB
M P X

Keizer Caesar Nerva Trajanus Augustus Germanicus, opperpriester, bekleed met de macht van krijgstribuun, vader des vaderlands, consul voor de vierde keer, heeft deze mijlpaal opgericht tien mijl vanuit Augustobriga.[207]

Marmeren ZUIL, vijf voet hoog en anderhalve dik, langwerpig en rond als een cilinder. Hieruit steekt een schunnig teken van fors formaat dat aan de buitenkant is uitgehakt. Het is het mannelijke lid van een afschrikwekkend afgodsbeeld, ongetwijfeld de god van de Hellespont, Priapus[a]. Zo noemt de oude Vertaler[b] van de Bijbel hem in 1 'Koningen', hoofdstuk 15, vers 13, en in 2 'Kronieken', hoofdstuk 15, vers 15.[208] Johannes Pierius Valerianus schrijft in boek 34 van zijn 'Hiërogliefen' dat deze Lullemans, dit geslachtsapparaat, op heel veel zuilen, obelisken en andere overblijfselen van de Ouden is ingesneden, afgebeeld en ingebeiteld. 79 Hij zegt: *Nog altijd bestaat er een aantal zuilen die opgericht zijn ter ere van Sesostris en die voorzien zijn van Egyptisch schrift. Hierop zijn de ingebeitelde kenmerken van beiderlei sekse te zien. Theopompus[209] vermeldt in boek 3 Sesostris, door anderen Sesonchosis genoemd, als koning van het verenigd Egypte, verder dat zijn rijk zich tot in Europa uitstrekte en dat er over hem bij Herodotus[210] veel te lezen valt.*[211] De heilige Augustinus bespreekt in boek 7, hoofdstuk 21, van zijn 'De stad van God' in alle openheid Bacchus, de god van de uitspattingen, en diens schandelijk gedrag tijdens plechtigheden en zegt dat *er op de kruispunten in Italië bepaalde aan Bacchus gewijde heiligdommen zijn met zo'n groot vertoon aan openlijke schandelijkheden dat daar ter zijner ere mannelijke geslachtsdelen worden aanbeden.*[212] Juan Luis Vives zegt in zijn commentaar op Augustinus dat *er veel voor te zeggen valt dat Priapus wordt toegevoegd aan de Bacchus-rituelen. Ten eerste, omdat Priapus de metgezel was op de uitstapjes van Bacchus. Vervolgens omdat hij slap wordt zonder het weldadige geschenk van Bacchus. Daarom meent men dat hij de zoon is van Bacchus en Venus. Men gelooft dat Bacchus ook verantwoordelijk is voor het zaad. Priapus is met voorsprong het voornaamste lid en apparaat hiervan: hij stond op wacht in tuinen en zijn heiligdommen werden in de dorpen en op de boerderijen door de plattelandsbevolking met groot enthousiasme en ceremonieel geëerd. Ten derde vertelt Diodorus[213] dat Osiris, gelijkgesteld aan Bacchus, door Typhon werd verscheurd. Elk van de samenzweerders kreeg van Typhon een deel om hun onderlinge trouw te verstevigen en om Osiris' dood makkelijker te verbergen. De penis werd in de Nijl gegooid omdat niemand die wilde hebben. Naderhand heeft Isis de dood van haar echtgenoot gewroken en ze heeft alle ledematen bij de samenzweerders teruggehaald. 80 Toen ze begreep dat de lul er niet bij was, vereeuwigde ze die in een beeld, hield dat beeld als troost in grotere eer dan de andere delen en stelde plechtigheden en offers in. Ze noemde dat beeld Phallus. En hiervoor werden toen de toekomstige priesters ingewijd.*[214] Lucianus zegt in boek 10, gesprek 3, 'De Syrische godin': *De Grieken richten een phallus op voor Dionysus.*[215]

a Priapus bracht zijn jeugd door aan de Hellespont.
b Hiëronymus vertaalde rond 400 de Bijbel in het Latijn.

Maar, om met Lactantius, boek 1, hoofdstuk 21, van 'De ware godsdienst' te spreken, *ik onderzoek zo'n gedegenereerd misbaksel niet verder.*[216]

Een rode aardewerken jachtHOORN, een kunstzinnig product van de Ouden. De grondstof is van beter kwaliteit dan deze streken in tien eeuwen hebben gezien.

Een fragment van een bronzen lauwerKRANS.

Bronzen en aardewerken KOPPEN VOOR ADERLATINGEN: drie van brons en zeven van aardewerk. Allemaal zijn ze rond, hebben een vlakke bodem en een bolle buik en in het midden van het schuine bovenstuk hebben ze een ronde opening waarin een dikke duim past. Een kleine, rechte lepel in een nauwe opening dient tot handvat. Ze zijn geschikt voor aderlatingen als de huid ingesneden is. Het staat voor ons vast dat de arts een oude man was die deze voorwerpen regelmatig gebruikte bij zijn snijwerk.[a]

Twee bronzen vuistgrote BEITELS, de ene wat groter dan de andere, allebei groen van kleur. Ze hebben hetzelfde uiterlijk en dezelfde holte aan één kant: deze werktuigen zijn geschikt om te beeldhouwen. Ze worden *kelten* genoemd. Het kenmerk van een kelt is de uitholling. Dit woord gebruikte de oude Vertaler[b] van de Heilige Boeken in 'Job', hoofdstuk 19, vers 23 en 24: *Wie zorgt ervoor dat mijn woorden opgetekend worden? Wie regelt dat ze met een ijzeren schrijfstift geschreven worden in een boek of op een loden plaatje, of dat ze met een beitel in steen worden gebeiteld?*[217] In recent te Antwerpen uitgegeven boeken geven zelfs de meest geleerde en vooraanstaande mannen aan dat er *zeker*[c] moet worden geschreven. 81 Toch, zegt de hooggeleerde Matthias Martinius in zijn filologisch woordenboek, is het zeker dat zij zich vergissen, want de Vertaler had het anders geschreven.[218] Kijk[d] maar eens in Hiëronymus' boek 'Aan Pammachius tegen de dwalingen van Johannes van Jerusalem'.[219] In zijn boek 'De correcte spelling' geeft Aldus Manutius een geestig grafschrift op Sertius van Polen: *Wie wil, leze dit geschrift. Hè, wat zeg ik nu? Het is gebeiteld. Hoeveel moeite kost het me nog altijd de waarheid te spreken. Want hier geen inkt, geen papier of perkament, maar een met een hamer en* beitel *beletterde steen. De steen zwijgt nog. Ik hoop vurig dat wat hier verborgen is, wijd en zijd verspreid en rondgebazuind wordt. Hier lig ik, Sertius van Polen, uitvreter, jullie toneelspelertje voor feesten en partijen enzovoorts.*

Vijf scherpe PUNTEN met weerhaken van ijzeren werpspiesen.[e]

Meer dan twintig TALISMANNEN voor kinderen, deels brons, deels been. Zie hierboven op pagina 20 onder Amuletten.[f]

Vier gestrekte VINGERS van brons.

---

a Zie pagina 52 en 74.
b Hiëronymus vertaalde rond 400 de Bijbel in het Latijn.
c Het citaat uit Job heeft *met een beitel/celte*. Het woord *zeker* is in het Latijn *certe*.
d Hiëronymus citeert hier dezelfde passage uit Job en ook hier staat *met een beitel/celte*.
e Zie pagina 61.
f Zie pagina 22.

Zes bronzen VINGERHOEDJES of vingerdopjes die ook de Ouden vingerhoed noemden. Hiermee beschermden kleermakers en vrouwen hun vingertoppen tegen naalden.

Hoofdversierselen voor PAARDEN, zeven in getal, van brons.[a]

Een gouden OORBEL, druppelvorming.[b]

De *eerste* soort KLEDINGSPELD van de Ouden - ik treed bij de beschrijving van de kledingspeld enigszins in de voetsporen van mijn voortreffelijke Vader[c] - bestond in het algemeen uit een ring en een naald. Leren en andere voorwerpen werden door de ring heengehaald en dan met de naald aan elkaar vastgehecht. Ik zou hier veel exemplaren van kunnen laten zien: gouden, zilveren, bronzen, verschillend in grootte en versiering. Maar eeuwenlang doorgegeven is deze soort tot op de dag van vandaag nog altijd algemeen bekend en in gebruik. 82

Nog altijd zijn deze gewone gespen bevestigd aan de riemen en gordels van kledingstukken. En op kinderschoenen, bandeliers, koppelriemen, ransels, zakken, tassen en leer. Met gespen worden sporen aan de voeten bevestigd, singels en teugels bij paarden vastgemaakt of aangetrokken en ze slingeren overal in het rond in zadelmakerijen. Die ik heb bestaan uit twee met elkaar verbonden vierkante of ronde ringen. De doorn scharniert op deze verbinding.

De grootste exemplaren van dit type zijn drie vingers breed, de achterkant loopt uit in een bronzen plaatje. Met bolkopjes werden ze aan weerskanten van riemen vastgezet. Een gigantisch grote gesp in mijn bezit, afkomstig van een bandelier, lijkt erg veel op het exemplaar[d] van Thomas Bartholinus, de zorgvuldige onderzoeker van heel de oudheid.[220]

De andere bronzen exemplaren zijn kleiner. De kleinste zijn van goud en zilver, zonder twijfel gebruikt om kleding aan elkaar te bevestigen. Een gouden exemplaar is voorzien van letters, maar het stamt uit later tijd. De overige van brons zijn van gemiddelde grootte. Ook heb ik een gesp van ijzer met een bronzen doorn.

De afwisseling in afmeting is groot maar de variatie in versiering en vorm is nog veel groter. We zullen ze hier niet allemaal afzonderlijk behandelen; het moet niet te gek worden.

Het *tweede* type is dat van de sportschool en de komediespelers die de oude scholiast op Juvenalis[221] met het algemene woord ringetjes noemt; misschien dat ik er ook nog een paar restanten van heb.[e]

Het *derde* is net als het tweede tegenwoordig in onbruik geraakt en wordt terecht als een verloren zaak beschouwd. 83 Deze kledingspeld bestond uit een schijf of een beugel in plaats van de ring, zodat de naald leek op de pees van een boog en het bovenste gedeelte op de boog zelf. Deze kledingspeld zette wapperende kleding stevig vast en vroeger gebruikte men haar veelvuldig bij het vastmaken van losse kleding op of onder de schouder. Van dit soort heb ik zilveren, ijzeren en bronzen spelden:

---

a Zie pagina 53 en 60.
b Zie pagina 61.
c Smetius, *Oppidum Batavorum*, 1644, p. 40-43.
d Zie afbeelding 29 op pagina 188.
e De hier genoemde fibula werd door de voorhuid van een toneelspeler gestoken om hem zo tot seksuele onthouding te dwingen: seksuele onthouding zou de kwaliteit van de stem ten goede komen.

sommige verguld, verzilverd of met zilverwerk versierd, andere voorzien van gemmen, glaswerk en allerlei opgebrachte versiering.

In voorgaande jaren zijn er mensen geweest die dit soort versiering op brons, door ons gebrandschilderd en, met de Fransen, *email* genoemd, voor iets nieuws hielden, in nabootsing van wat er altijd op goud en zilver werd gebruikt, zoals er uit Petronius valt op te maken. Maar de grote hoeveelheid kledingspelden bij ons wijst duidelijk op een vergissing van hun kant, of willen ze misschien een zoveel eeuwen vergeten gewoonte weer in de herinnering terugroepen? Want de vaardigheid van onze tijdgenoten staat in dit ambacht ver beneden het vakmanschap van de Ouden.

De doorluchtige Johannes Rhodius beweert in zijn 'Uiteenzetting over naaigaren tot de overleden Cornelius Celsus' (Padua 1639), dat hij altijd alleen maar bronzen kledingspelden heeft gezien, dat ze zelfs in Rome zeldzaam zijn, ja, dat zelfs de meest toegewijde oudheidkundigen er geen hebben.[222]

Het onderste gedeelte van de kledingspeld is de naald; ze is bij alle exemplaren eenvoudig en onversierd: de éne soort vormt met de beugel één geheel, de andere is daarvan los.

De *eerste* naald, in een kromming doorlopend vanuit het verlengde van de beugel, spitst zich aan haar uiteinde toe tot een punt. Het kost enige moeite en inspanning om ze met dat uiteinde in de daarvoor bestemde uitholling, het naaldbed, te duwen: weer uit het naaldbed genomen springt ze vanzelf terug.

De *losse* naald is meestal met een palletje waar ze omheen scharniert aan het bovendeel bevestigd. 84 Ze is voorzien van een plaatje of een soort haak met klem: zo drukt ze tegen dat bovendeel en houdt de stof steviger bijeen. Toch zijn er wel een paar naalden te vinden waar de beugel of het bovendeel naartoe springt, en heel wat die het plaatje missen, omdat een verdikking of verhoging van de beugel de functie daarvan overneemt.

De naald is meestal recht, in een paar gevallen gebogen, maar altijd puntig. En dat is de reden dat ik nauwelijks, met anderen die die stelling huldigen, zou durven beweren dat de kledingspeld wel de kleding vasthield, maar er nooit doorheen prikte.

Ik heb misschien wel benen en bronzen kledingspelden van een andere soort. Het zijn er meer dan tien, rond van vorm in plaats van een boog of beugel, met ogen op de uiteinden van de halve ring. Dwars door deze ogen werd een stukje koper gestoken dat in het midden licht gebogen is en links en rechts uitloopt in een krom haakje. Deze kledingspelden zonder speld schijnen kleding vast te houden door alleen de ronde vorm, zoals een knoop.

Het bovenste gedeelte van de kledingspeld dat de naald bedekt, is naar het uitwendige eenvormig of samengesteld.

Is het *eenvormig*, dan is het in de lengterichting uitgerekt met een gebogen ronde of vierkante draad. Meestal is het één beugel, soms twee of drie naast elkaar. Naar de vorm is het een cirkel, ovaal, driehoek, vierkant, parallellogram of ruitvormige figuur, naar het oppervlak vierhoekig, zeshoekig enzovoorts. Er zijn kledingspelden versierd met oplegwerk in de vorm van rondjes, vierkantjes, ruitjes, veldjes, knopjes, sterretjes, schildjes, ribbeltjes, gleufjes, mozaïek enzovoorts, in allerlei kleuren. Ze zijn prachtig en in hun kleureffecten en in de werking van de steentjes en de golvende beweging van het mozaïek tegenwoordig nauwelijks geëvenaard. Ook zijn er in de vorm van een paard, een rund, een hertje, een leeuw, een schaapje, een lammetje, een haasje, een konijn, een vis, een eendje, een berenvechter enzovoorts. 85 Sommige dragen letters

door stempeling of drijfwerk aangebracht. Bij de schijfvormige zijn er met een plat oppervlak of met een verhoging in het midden. Andere zijn opvallend versierd met ringen, openingen en velerlei opengewerkte krullen, naar het model van wielen en niet nader te benoemen vormen van uitbundige kunst.

Een *samengesteld* bovendeel heeft variaties in de drie delen waarin het voor het gemak onderverdeeld kan worden: het bovenste, middelste en onderste deel, als bij een boog de beide uiteinden en het middenstuk.

Het *bovenste* noem ik dát deel dat de beugel met de naald verbindt. Sommige naalden van het soort dat met de beugel één geheel vormt, hebben bij de overgang naar de beugel vier, zes, acht, tien, twaalf of meer windingen - tot vijfentwintig toe - en lopen dan verder rechtuit met de vorm van de speld mee. Dit deel, soms versierd met schildjes, bolletjes en dergelijke, was op bepaalde spelden met behulp van onder andere ringetjes en openingen dusdanig aangebracht, dat zo'n speld daarmee aan kleding vastgemaakt of opgehangen kon worden. Er zijn spelden waarbij de beugel en de naald na de verbinding doorlopen, eerst van elkaar afbuigend, dan met verandering van richting elkaar weer ontmoetend: het gevolg is dat het andere uiteinde van de beugel steviger klemt.

Het *onderste* deel herbergt de uitholling, het naaldbed, waar de naald in terecht komt, als de speld in gebruik is. Bij sommige kledingspelden is te zien dat dit deel uitgerust of versierd is met bolletjes, ringetjes en knopjes. Het eindigt wel eens in een vissenkop of in de kop van andere dieren. 86 De uitholling van het naaldbed varieert in lengte, breedte, diepte en in het aantal gaatjes. Er zijn kledingspelden waarbij een bronzen draad, vanuit het inwendige van de beugel schuin omlaag te voorschijn springend, de naald, eenmaal in het naaldbed, met zijn beweging vastzet.

Op het *middelste* deel, de beugel die zich buigt tussen de uiteinden, zijn alle bijzonderheden van toepassing die wij als kenmerken aan de beugel als zodanig hebben toegekend. De kunst van de Ouden heeft zich hier geen beperkingen opgelegd. Onder de meer dan honderdvijftig vormen die deze kledingspelden vertonen - de gladde, eenvoudige soort, zonder versiering, tel ik er niet bij - tref ik nauwelijks één gelijk paar aan.

Fragmenten van kledingspelden heb ik zesenzestig, *naalden* bijna tweehonderd en *beugels* meer dan zeshonderd.

Deze kledingspeldenmaterie, ingewikkeld als ze is, zou bij kennismaking een zekere weerzin kunnen oproepen. Ik zal daarom van een aantal spelden een afbeelding[a] *geven.*

A. Een onversierde, gladde kledingspeld, gesloten:
b. is de naald, c. de beugel, d. het middenstuk, e. het bovenste deel of de verbinding, de knoop en f. het onderste deel, dat het naaldbed of bekertje of haakje bevat, waarin de naald wordt opgeborgen.

B. Dezelfde kledingspeld maar open, met een uit de beugel doorgetrokken naald, zoals ook bij F, G, N en O.

C. Een speld met losse naald, zoals ook E en M:
g. is de klem op de naald.

D. Een zilveren opengewerkte speld zoals ook E, H, K, L en O.
87 Opengewerkt en tegelijk met oplegwerk versierd zijn E, I, K, L en Q.

---

a Zie afbeelding 3 op pagina 179.

F. Een speld die aan de voorkant in het centrum versierd is met een groene edelsteen die op de vatting van een juweel lijkt: op de twee naar de rand toe liggende velden is ze verguld.
Aan de achterkant vertoont zij de naald.
I. Kledingspeld met mozaïekwerk. In de afzonderlijke stenen zijn telkens zesendertig andere steentjes in de kleuren blauw en wit te onderscheiden.
M. Dit vergulde bokje heeft aan de achterkant een uit de beugel komende naald; het is aan de voorkant versierd met oplegwerk.
N. Kledingspeld waarvan de draad vijfentwintig maal gedraaid is.
P. Kledingspeld waarvan de delen na de verbinding uit- en weer terugbuigen.
Q. Kleine speld, van goud en met oplegwerk versierd.

Wat goudDRAAD.

Drie bronzen MANDJES die men vroeger paarden, koeien en trekdieren voor de mond bond. Plinius, boek 18, hoofdstuk 19: *Koeien moeten middels mandjes van muilkorven voorzien worden om te voorkomen dat ze de jonge loten opvreten.*[223]

Een benen FLUIT van ivoor. Cicero in boek 3, hoofdstuk 225, van 'De redenaar': *Het volgende kun je horen, Catullus, van je beschermeling Licinius, een gestudeerd man, die als slaaf Gracchus' secretaris was. Gracchus had altijd iemand* met een ivoren fluit *bij zich wanneer hij een toespraak hield. Deze knappe kop blies snel een bepaalde toon om Gracchus weer op het goede spoor te zetten wanneer zijn stem wegzakte of wanneer hij zich liet meeslepen door zijn enthousiasme.*[224]

Drie bronzen VUURTESTEN met verschillende handgrepen.

Vier KOPSTUKKEN van brons, zoals paarden die vroeger en ook nu nog ter versiering op het voorhoofd en de zijkanten dragen.[a]

Veel kostbare, mooie GEMMEN, prachtig door de verschillende afbeeldingen. 88 Er zijn agaten, jaspissen, robijnen, smaragden, kornalijnen, karneolen[b], onyxen, sardonyxen, amethisten en lazuurstenen. Maar hierover is al gesproken bij de behandeling van zowel de ringen als de kettinkjes.[c]

Klein bronzen ZWAARD.

Heel veel ijzeren, bronzen en benen GRIFFELS, waarmee de Ouden altijd op notitieboekjes en wastafeltjes schreven. Ovidius, boek 1, gedicht 11, van 'Liefdes': *Waarom is het nodig de vingers te vermoeien door een griffel vast te houden?*[225] Over deze griffels wordt veel gezegd bij de behandeling van de schrijfstiften verderop.[d]

---

a Zie pagina 53 en 57.
b Kornalijn en karneool zijn twee termen voor dezelfde edelsteen. Smetius gebruikt zelfs drie verschillende termen: corniolae, sardii en sardae.
c Zie pagina 23 (met name 27) en 52.
d Zie pagina 94.

Tien gebogen bronzen HAKEN, waaraan vroeger vissers aas deden om vissen te vangen.

Vijf scherpe punten met weerhaken van ijzeren WERPSPIESEN.[a]

Vijf NOKPANNEN[b] of grote tegels, gebogen als een buis, met opschriften: LEG X G, het tiende legioen Gemina,[c] of LEG XXX V V, het dertigste legioen Valeria Victrix, of VEX EX GERM, detachement uit Germania, of VEX BRIT, detachement Britten, en dergelijke. Elke pan is dertien duim lang en twee dik. Aan beide kanten lopen ze op tot een soort muurtje. Ze werden afgedekt en op hun beurt dekten ze andere af, om als het ware met vereende krachten onweersbuien en regenwater dat met een noodgang van de pannen stroomt, op te vangen en via de goot af te voeren. Eén exemplaar is kapot en gebroken. Plautus in 9.25 van 'Soldaat': *Waarom heb je mijn nok- en dakpannen gebroken?*[226]

Gouden OORBEL, met robijn, karbonkel of rode korund, die granaat genoemd wordt naar de vuurrode kleur van de granaatappel.[d] 89 Dit was een sieraad voor de oren dat vrouwen oudtijds droegen. Plautus, 'De broers Menaechmus' 12.17: *Geef mij oorbellen.*[227] En 'Epidicus' 13.24: *Herinner je je niet dat ik je op je verjaardag een oorbel gaf?*[228] Curtius: *Steentjes hangen in de oren.*[229] Juvenalis, 'Satire' 6, vers 456: *Wanneer ze groene stenen om haar hals hangt en grote oorbellen aan haar uitgerekte oren.*[230]

Glazen FLESSEN, de een wat groter dan de ander, de meeste zonder versiering, een aantal met letters in de bodem. Hierover meer hieronder, na de beschrijving van de lampen en in de passage over het vaatwerk.[e]

PLATEN brons of lood, een honderdtal. Verschillend in afmeting en vorm: rechthoekig, vierkant, rond en driehoekig. Hiervan hebben er vijfentwintig een afbeelding en zijn er zeven, van verguld brons, van letters voorzien.

De *eerste* plaat, met inscriptie, is kapot:

M ANTON
S P F AUG P M

Op de *tweede* is niet alleen te lezen FORTUNA PERMANENS ET AUREL VICTORINUS, altijddurend Lot en Aurelius Victorinus - deze alleenheerser trad tijdens de regering van Gallienus, na Postumus' dood, in deze streken als keizer op. Maar ook wordt er melding gemaakt van NOVIOMAGI URBIS, de stad Nijmegen. Mijn eerbiedwaardige Vader heeft in hoofdstuk 5 van zijn 'Stad van de Bataven' een afbeelding[f] opgenomen.[231]

Dan heb ik een *plaatje* van verguld brons waarop twee in mantel gehulde soldaten, met zwaard en schild bewapend, aan het vechten zijn. 90

Vier driehoekige, bronzen *plaatjes* met een gat op elke hoek, onderdeel van weegschalen van goudsmeden.

Een heel dun *plaatje* van brons met op de ene zijde

---

a Zie pagina 56.
b Zie pagina 66 en 96.
c Zie afbeelding 1 op pagina 177 (voorgrond links en rechts).
d Zie pagina 57.
e Zie pagina 75 en 100.
f Zie afbeelding 16 op pagina 184.

------ QVE EORVM
---- IM VXORIBVS
---- QVAS POSTEA
--------- NGVLAS

en op de andere:

S P L L
Q APIDI

En dan nog drie loden *platen*. Een gladde plaat van een lijkkist. De twee andere hebben een inscriptie. De ene luidt:

Q C T
M V V,

de andere:

F P C A

LICHTJES. Zie lampen.[a]

Witte en zwarte STEENTJES zoals die vroeger in urnen werden gegooid. Hierover is hierboven uitgebreid geschreven bij de behandeling van de stemsteentjes.[b]

STENEN EN BLOKKEN MARMER met verschillende inscripties bezit ik niet weinig. Horatius, boek 4, lied 8: *Het marmer is van staatswege voorzien van letters.*[232] 91

Hieronder bevindt zich een steen die grijs van kleur is, waarvan de hardheid die van marmer benadert, die aan beide zijkanten van ribbels is voorzien en die bovenaan een vooruitstekende rand heeft met een ongelijke bovenkant. Deze steen is in 1628 kort bij de stad, ten westen ervan, gevonden en hij is overgebracht vanuit mijn huis naar het stadhuis in 1670. Daar is hij onder mijn toeziend oog in de bovengalerij ingemetseld. De inscriptie luidt:

MATRONIS
AVFANIABVS
T ALBINIVS
IANVARIVS
E L M

Voor de Matronae Aufaniae[c] *heeft Titus Albinius Januarius dit altaar gaarne en met reden opgericht.*

De inscriptie zegt zelf dat dit monument is opgericht door Titus Albinius Januarius ter herinnering aan de Aufaniae. Zij is duidelijk en helemaal compleet, behalve dan de laatste drie letters. De middelste, de L, is overduidelijk, de laatste, de M, staat er voor het grootste deel, maar op de plaats van het eerste teken is slechts het uiteinde, de holte, van de boventop van een letter E, F of S over. Ik zie, op grond van een verzameling oude inscripties, niet welke andere letter op deze plaats correct de navolgende L en M kan voorgaan.

Fulvius Ursinus geeft twee soortgelijke inscripties in zijn 'Opmerkingen bij Tacitus' De zeden van de Germanen, hoofdstuk 8' om aan te tonen hoeveel aanzien ook andere vrouwen behalve Veleda bij de Germanen hadden.[233] 92

---

a Zie pagina 67.
b Zie pagina 49.
c De matronae Aufaniae waren inheemse (moeder)godinnen.

Tacitus, 'Historiën', boek 4, hoofdstuk 61 over Veleda: *De macht van deze vrouw, uit het volk van de Bructeren, strekte zich uit over een groot gebied. Volgens oud gebruik bij de Germanen beschouwde men zeer veel toekomstvoorspellende vrouwen als godin, zeker als het ontzag voor hen sterker werd.*[234]

Tacitus, 'De zeden van de Germanen', hoofdstuk 8: *Zij geloven dat vrouwen begiftigd zijn met iets heiligs en een vooruitziende blik. En daarom leggen zij noch hun raad naast zich neer, noch negeren ze hun uitspraken. Tijdens de regering van de vergoddelijkte Vespasianus zagen we dat Veleda lange tijd bij de meerderheid van de mensen de plaats van een godheid bekleedde. Maar ook vroeger hebben zij Aurinia en vele andere vrouwen vereerd.*[235]

Selden, 'De Syrische goden', boek 2: *In deze tijd, die zeer sterk gericht is op overblijfselen van de oudheid, zijn er in Europa zeer veel altaren gevonden, met de inscriptie VOOR DE MOEDERGODINNEN. Ze zijn bij* Gruterus *en* Smetius *te zien.*[236]

Ik kan dus snel aan de door de Ouden gewijde altaren voorbij gaan: AAN DE MATRONAE GABIAE, VACALLINEHAE, HAMAVEHAE, RUMAEAE, MATRES GALLIACAE, BRITTAE, TREVERAE, ROMANEHAE, FRISAVAE, ARSACAE, VAN VADERS- OF MOEDERSZIJDE.

Ik zal het incomplete altaar[a] dat in september 1669 een halve mijl ten westen van onze stad Nijmegen aan de oever van de rivier gevonden is en dat de volgende tekst draagt, niet bespreken:[b] 93

MATRIBVS
MOPATIBVS
SVIS
M LIBERIVS
VICTOR
CIVES
NERVIVS
NEG FRV
V S L M

Dat de Ouden naast andere moedergodinnen ook de Matronae Aufaniae tot de goden rekenden bewijst het blok marmer dat eens VOOR DE MATRONAE AUFANIAE door T ALBINIUS JANUARIUS van een tekst is voorzien en GAARNE EN MET REDEN is gewijd.

Wie waren die Aufaniae? En wie was die T Albinius Januarius, van wie de inscriptie melding maakt? Dat is nog niet zo duidelijk.

Ik kom bij zeer gezaghebbende schrijvers Aurinia tegen.[237] Bij Cornelius Tacitus, 'Jaarboeken', boek 1, hoofdstuk 51, lees ik dat er bij de dorpen van de Marsen[c] een bij die volken zeer beroemde tempel of heiligdom van TANFANA was.[238] Maar tot nu toe trof ik in geen enkel boek Aufania aan, behalve op de inscriptie van dit stuk marmer en op de inscriptie van het fragment waarvan ik via Paradin weet dat het zich in Lyon bevindt: 94

---

a Zie afbeelding 6 op pagina 182.

b Het is mij onduidelijk waarom Smetius dit altaar wél noemt maar níet bespreekt. Hij vervolgt nu zijn uitleg over het vorige altaar.

c De Marsen waren een Germaans volk dat woonde tussen de Lippe en de Ruhr.

PRO SALVTE DOM
N IMP L SEPT SEVERI
AVG TOTIVSQVE DOMVS
EIVS AVFANIS MAT
RONIS ET MATRIBVS
PANNONIORVM ET
DALMATIARVM ...

In ruil voor heil voor onze heer keizer Lucius Septimius Severus Augustus en voor heel het huis van hem heeft/hebben XXX voor de Matronae Aufaniae en voor de Matres van de Pannoniërs en Dalmatiërs deze steen opgericht ...

De naam Talbinius of Titus Albinius - ik twijfel namelijk aan sporen van een punt tussen de T en de A - is niet bekend.

Januarius is een Romeinse naam, bijnaam van de Aurelii, de Flavii en de Pomponii. Een Aurelius Januarius was consul in 1080 vanaf de stichting van de stad.[a] Ene Flavius Januarius vraagt Papinianus om raad in boek XCIV, pagina 46, van 'Ontbinding en vrijspraak'.[239] En Pomponius Januarius was consul als collega van Herculius.[b]

Ik denk dat Januarius op deze plek de bijnaam van TALBINIUS is geweest. Naar mijn mening is dit alles voldoende ter verklaring van het voorgaande overblijfsel. Daarom ga ik nu over op de behandeling van de navolgende stenen.

Op 25 november 1630 is er een *steen*[c] gevonden ten westen van de stad binnen de omheining van het Oude Heiligdom op het stuk grond dat tegen de Lenneperkamer ligt. 95 Hierop stond eens een beeld van een naakte man, een arm gebroken; de trapvormige basis voor dat stenen altaar bestond uit tuf, kiezels en klei. De hoogte bedraagt één voet, acht duim, de breedte één voet, vier duim.[d] De inscriptie luidt:

I O M
LICINIVS SERA
NVS
V S L M

Voor Jupiter, de beste en de grootste, heeft Licinius Seranus zijn gelofte gaarne en met reden ingelost.

De namen Licinius en Seranus waren algemeen bekend bij de Romeinen. Ik ben van mening dat Licinius afgeleid is van Licinus, zoals Postumius afgeleid is van Postumus, Plancius van Plancus en, volgens Vergilius, Julius van Julus: *Julius, de naam afgeleid van Julus*.[240]

De Licinii en de Serani waren plebejische families, maar beide beroemd en edel. Hun nakomelingen hebben het vaak tot consul gebracht. Ik zie dat de Serani op inscripties op munten en stenen SARRANI en SARANI genoemd worden, net zoals je kunt zeggen Tyriërs of Puniërs. 96 Ennius zei dat de Puniërs afkomstig zijn uit Sarra, ofwel Tyrus.[241] Men zegt immers dat Tyrus genoemd is naar een vis die daar in groten getale voorkomt en die Sara genoemd wordt. Uit het bloed van deze vis maakt men purperverf. En Saranische kleding, purper en paars, wordt Tyrisch genoemd.

---

a AUC 1080 (*ab urbe condita/vanaf de stichting van de stad*) komt overeen met 327/328. In 328 is een Januarinus consul.
b Het betreft 288.
c Zie afbeelding 7 op pagina 182.
d Hoogte 50 cm, breedte 40 cm.

Het Serani-geslacht heeft zijn bijnaam gekregen van zaaien[a], zoals Plinius het verwoordt in boek 18, hoofdstuk 3: *Men trof hem al zaaiend aan en de eerbewijzen werden overhandigd: vandaar de bijnaam Seranus.*[242] Vergilius refereert aan hetzelfde in boek 6 van de 'Aeneïs': *En jij, Seranus, zaaiend in de voren.*[243]

Een stenen grafaltaar[b] is op 17 november 1637 gevonden buiten de stad Nijmegen en door mij aan de Raad geschonken en bevestigd aan de muur. De hoogte bedraagt anderhalve voet, de breedte is gelijk aan acht Romeinse duim.[c] Bovenop aan de uiteinden heeft de zerk twee hoorns. De inscriptie luidt als volgt:

I O M
DOMES
TICO
BRATO
VETERA
NVS L M

Voor Jupiter, de beste en de grootste, heeft de oudgediende Domestico Brato gaarne en met reden dit altaar opgericht.

Er is ook nog een andere oude steen, maar die is op vele manieren geschonden, zowel aan de voor- als aan de achterkant. 97 Dat is mij welbekend door de Dichter[d]: *Hoge ouderdom zorgt voor veel schade, ook aan rotsen.*[244] Ausonius, 'Grafschriften' 34: *Monumenten vallen uiteen, de dood komt zelfs voor rotsen en namen.*[245]

De hoge leeftijd heeft zeker voor veel hiaten gezorgd in de kennis van de mensen. Op het fragment van deze steen staat het volgende te lezen:

... BLAND
XXX AE XII
H E T F C

Hoewel ik voort wil, kan ik het niet laten toch de afzonderlijke letters uit te leggen: Blandus, of Blandinus, als je dat liever wilt, dertig jaar, twaalf jaar loon, of, wat hetzelfde is, zoals we regelmatig op andere stenen lezen, twaalf dienstjaren. Loonsoldaten worden genoemd naar hun loon, omdat zij in dienst zijn. Dus twaalf jaar loon betekent dat hij loon heeft verdiend en dat hij twaalf jaar in dienst is geweest. De laatste regel, H E T F C, moet je zo interpreteren: haeredes ex testamento fieri curarunt, de erfgenamen hebben deze steen volgens testament op laten richten.

Grafzerk met een naakte, staande vrouwenfiguur met opgeheven handen tussen een slang aan de rechterkant en een kan op een driepoot links. Deze steen is in 1630 gevonden ten westen van de stad aan de rivieroever binnen de omheining van het Oude Heiligdom op het stuk grond dat tegen de Lenneperkamer ligt. Hij is vanuit mijn museum naar het stadhuis overgebracht.

Ik heb een vierkant, gepolijst *groen steentje*[e], bijna één duim in het vierkant. 98 De

---

a *Serere* betekent *zaaien*.
b Zie afbeelding 8 op pagina 182.
c Hoogte 45 cm, breedte 20 cm.
d Ovidius.
e Zie afbeelding 10 en 14 op pagina 183.

dikte is ongeveer éénderde duim. Op de zijkanten staan woorden, maar de ingekraste letters moet je in spiegelbeeld en achterstevoren lezen.

M VLPI HERACLETIS[a] STRATIOTICVM	M VLPI HERACLETIS DIARODON AD IM
M VLPI HERACLETIS CYCNARIVM AD IMP	M VLPI HERACLETIS TALASSEROS A

Hier maak ik pas op de plaats en beken openhartig dat het mij niet duidelijk is wat bovenstaande letters betekenen. Mijn ideeën erover kan ik niet zo een twee drie onder woorden brengen. Vaak peins ik erover wat die tekens betekenen. Toch durf ik niets met zekerheid te beweren en ik vertrouw niet op mijn jeugdig oordeel. Laat scherper speurneuzen en de oudgedienden uit de bolwerken van de literatuur er maar eens naar kijken.

Terwijl de drukpers zich in het zweet werkt en de zetter zijn letters en eerdere zetsels bijeenvoegt, valt mij net op dit moment een soortgelijk steentje in handen. Er zitten wat korsten op maar verder heeft het dezelfde vorm en grootte. Burgemeester Laurens van den Bergh heeft het in bezit. Hij heeft zich in deze loodzware tijden zeer verdienstelijk gemaakt tegenover stad en Rijk van Nijmegen. Nu de persen draaien is het niet mogelijk dieper na te denken over de letters en tekens die er in spiegelbeeld op staan. 99 Ik zal hier alleen de letters op de zijkanten geven.

MARCI VLPI HERA CLETIS MELINVM	MARCI VLPI HERA CLETIS TIPINVM
MARCI VLPI HERA CLETIS DIARICES A D	MARCI VLPI HERA CLETIS DIAMYSVS

Een donkerblauw steentje met daarop FORTIS L F.

Bakstenen en dakpannen[b] of vierkante vloertegels, veertien stuks, allemaal acht duim in het vierkant en twee vingers dik, met letters erin aangebracht.

Een aantal tegels heeft VEX EX GERM, detachement uit Germania. Eéntje draagt de inscriptie VEX BRIT, detachement Britten. Een groot aantal heeft LEG XXX V V, het dertigste legioen Valeria Victrix. De meeste hebben LEG X G, het tiende legioen Gemina. Op een fragment van een tegel[c] is EX GER INF, het leger van Germania Inferior, te lezen.

Een ander fragment van een tegel is niet compleet overgeleverd. 100 Er staat een dubbele hoorn des overvloeds en de inscriptie LEG X G P F op.[d] Dit staat voor Legio Decima Gemina Pia Felix of Fidelis, het Tiende Legioen, genaamd Tweeling, Toegewijd en Gelukkig of Trouw. Want de laatst letter, de F, staat beide lezingen en verklaringen toe, als we ons baseren op de sporen van oude overblijfselen. We hebben immers in de aantekeningen op Julius Caesar van Aldus Manutius op pagina 272:

---

a Marcus Ulpius Heracles was (oog)arts. Op de zijkanten staan verder zijn geneesmiddelen genoemd. Dit steentje, en ook het hierna genoemde, fungeerde als stempel.

b Zie pagina 61 en 96.

c Zie afbeelding 11 op pagina 183.

d Zie afbeelding 13 op pagina 183.

PRIMIPILO[a] LEG VII GEM PIAE FEL, en op een inscriptie uit Parma bij Janus Gruterus op pagina 421 nummer 5: PRIMIP LEG X GEM PIAE FIDEL.[246]

Wat betreft de dubbele hoorn des overvloeds, namelijk Oogst en Overvloed, door dat legioen vereerd, levert Dio Chrysostomus misschien wat informatie: *De hoorn van Amalthea[b] staat voor voorspoed en overvloed aan goederen.*[247] En Adolf Occo zegt: *Middels de hoorn des overvloeds wordt de vruchtbaarheid van het land en de overvloed van alle vruchten aangeduid.* Bronnimfen hebben deze hoorn, gevuld met fruit en geurige bloemen, gewijd; mijn hoorn heeft nu een rijke, voortreffelijke inhoud.[248] *Het verhaal gaat dat koning Ammon van Libië tijdens een bezoek aan het gebied bij het Ceraunisch gebergte[c] een mooie jonge vrouw, Amalthea, in het oog kreeg. Hij werd verliefd op haar en kreeg een zoon bij haar. Deze zoon werd later Dionysius genoemd, omdat hij uitzonderlijk knap en sterk was. Hij belastte Amalthea met het bestuur over de nabijgelegen kuststrook die veel gelijkenis vertoonde met een koeienhoorn. Dit gebied, rijk aan wijngaarden en alle andere vruchtbomen, werd door een vrouw bestuurd en men noemde het de hoorn van Amalthea. Daarom noemden latere generaties een heel vruchtbaar en rijk gebied overeenkomstig hoorn van Amalthea. Diodorus boek 3.*[249] *We lezen zelfs dat Hercules de hoorn geschonken heeft aan de Aetoliërs vanwege zijn beteugeling van de riviergod Acheloüs.* <u>101</u> *En daarom heeft deze hoorn die voorheen dorre streek heel vruchtbaar gemaakt. De Aetoliërs toonden met de hoorn zonder twijfel de hardheid van de arbeid aan en met de oogst de vruchtbaarheid.*[250]

Fragment van Parisch marmer, kunstig bewerkt met verschillende grillige versieringen, is in 1676 te Nijmegen opgegraven, terwijl ik met deze verhandeling bezig was. Het is een *architraafbalk* van schitterend marmer die vroeger op een staander of zuil was geplaatst. De inscriptie luidt:

PROS EL IT OS VI

Bronzen UNSTER om te wegen. Aan de ene kant hangt een bol of rond, loden balletje, zodat door het korterbij of verderaf schuiven daarvan veel beter het gewicht van iets kan worden afgelezen.

Ik heb meer dan honderd LAMPEN van de Ouden. De meeste zijn in oorspronkelijke staat en beeldschoon, een enkele is beschadigd of kapot. En allemaal boezemen ze het vertrouwen van een uitzonderlijk overblijfsel in.

De grote nauwgezetheid van mijn gelukzalige Vader heeft mij het zware werk om dit artikel duidelijk te beschrijven uit handen genomen. Ik volg hem in mijn uitleg over de lampen op de voet.[d] Alle lampen, de bronzen en die van aardewerk, zijn in het gebied van onze stad gevonden.

---

a De primipilus is de centurio met de hoogste rang, de belangrijkste onderofficier.

b De geit Amalthea was de voedster van Zeus, toen hij op het eiland Kreta door zijn moeder in veiligheid was gebracht. Van een afgebroken hoorn van deze geit maakte Zeus de hoorn des overvloeds.

c Gebergte aan de kust van Epirus.

d Deze passage over de lampen is grotendeels gebaseerd op een brief van Smetius pater aan Heinsius uit 1647. Deze brief is opgenomen in de tweede druk van Licetus' werk over lampen (1652, 1653, 1662). Licetus heeft de verhandeling van commentaar voorzien, waarop Smetius filius weer reageert.

Elf *bronzen* lampen bezit ik. Zeven daarvan zijn hanglampen.

Eentje[a], met twee pitten, is in vorm en afmetingen gelijk aan die uit Lyon, waarvan Brassicanus een tekening[b] geeft in zijn beroemde werk over de godsdienst van de Ouden - de lamp is gewijd aan de Huisgoden.[251] 102

Een *ander* exemplaar vertoont erg veel gelijkenis met een lamp van Corradinus (nummer twaalf[c] bij de beroemde Licetus), behalve dat mijn lampje een tamelijk grote, ronde opening heeft en open is, zonder deksel.[252] Bovendien heeft het een insnijding midden in de trechter die tussen de twee openingen ligt, qua lengte ongeveer een middelvinger. Er zijn drie gaatjes geboord waaraan kettinkjes bevestigd zijn om de lamp aan op te hangen en aan de achterkant, tegenover de openingen, is de lamp vastgemaakt aan een brede ring bij wijze van handgreep, zoals nummer vier[d] van Licetus.[253]

Maar het zou te ver voeren de vorm en kenmerken van elke lamp afzonderlijk te bespreken. Ik zal alleen de belangrijkste en zeldzaamste voorbeelden geven.

De andere hanglampen zijn veel gewoner en beschermen de ring, die als handgreep dient (zoals bij nummer zeven[e] van Licetus) en waardoor de drager zijn vinger kan steken, met een plaatje metaal dat gebogen is in de vorm van de maan (nummer vier[f] bij Licetus).[254] De uiteinden van de hoorns raken elkaar bijna. De beroemde Licetus was in zijn 'Opmerkingen' bij onze lampen van mening dat dit handvat, in de vorm van een hoornvormige maan met op elke punt van de hoorn twee bolletjes, iets van een mysterie in zich droeg. Zoals de maan vanuit zichzelf geen licht heeft maar dat helemaal van de zon krijgt, zo kreeg een lamp zijn licht van het vuur dat van buitenaf toegevoegd was. En zoals een ster duidelijk niet in gelijke mate als de maan verlicht wordt (soms wassende of afnemende maan, soms volle, omdat toch altijd een halve bol ervan door de zon beschenen wordt) zo wilde Licetus de verschillen van het maanlicht op het handvat van de lamp duiden. 103 Hij zegt dat het ene bolletje de voor ons zichtbare volle maan aanduidt die tegenover de zon staat. Het andere is de altijd verlichte andere kant van de maan die wij niet kunnen zien. De kromming van de maan geeft het deel van de verlichte baan aan dat naar ons gericht is. Beter nog: middels de twee bolletjes op de uiteinden van de hoorn van de maan toonde hij aan dat de halve bol van de maan verlicht wordt door de zon, zowel bij het laatste als het eerste kwartier. Hij zegt dat wij zowel voor als na het samengaan de hoorns zien, ook al kan die verlichte halve bol niet door ons gezien worden op dat tijdstip, maar alleen de buitenste randen ervan in de vorm van een hoorn.[255]

Twee lampen verschillen aanzienlijk van de andere. *Een* is open en heeft een brede bodem, net als een kelk. Hij heeft een opening aan de achterkant en loopt van voren uit op een brede, uitgerekte hals.

De *ander* is hier gevonden, niet ver van het Jodenkerkhof, en lijkt jonger te zijn. De lamp stuurt op de manier van vier kransen volgens de vier kompasstreken stralen uit uit de bol of de spiegel. Deze stralen komen samen met het brons dat de lamp ondersteunt

---

a Zie afbeelding 1 op pagina 177 (hangend in schouw).
b Zie afbeelding 17 en 18 op pagina 185. Afbeelding 17 is de lamp van Brassicanus/Du Choul. Afbeelding 18 is hoogstwaarschijnlijk door Smetius nagetekend.
c Zie afbeelding 21 op pagina 186.
d Zie afbeelding 22 op pagina 186.
e Zie afbeelding 23 op pagina 186.
f Zie afbeelding 22 op pagina 186.

en vormen hierboven een punt. De lamp heeft twee openingen: één aan de zijkant van de spiegel om de olie in te doen, de andere opening meer naar voren bij de pit. Onder de bodem is een ring, waaraan een schaaltje gehangen is om per ongeluk gemorste olie op te vangen.

Deze lamp hangt aan één kettinkje, de vorige aan vier. Van de rest hangt er één aan twee kettinkjes, de andere aan drie.

Van de *staande lampen* geeft er *één* een pauw of een staande vogel weer: kop en nek fungeren als handvat, de rug dient tot gat in het midden en de staart tot pit. Dit lampje is met de bovenstaande en de andere van brons gemaakt. 104 Van alle lampen is er één met hamer en vijl gedreven uit brons. De deksel hiervan is versierd met een ingelegde dubbele ring.

Mijn aardewerken lampjes zijn voorzien van de naam van de maker. Twee hebben ATIMETI, één ATTVSA, één CARTO, drie COMVNIS, negen EVCARPI (alle negen met het beeld van een hoofd boven de opening op de grote spiegel), zestien FORTIS (drie ervan FORTIS I), één OPTATI, één PIIGV, één SOILVS, negen STROBIL of STROBILI, één SVILLIV. En dan heeft er één LVCILIVS SPICRADVS. Het staat onomstotelijk vast dat bovengenoemde namen de namen van pottenbakkers zijn, omdat de letter F (Faciebat/maakte of Fecit/heeft gemaakt) die aan verschillende namen is toegevoegd, dit duidelijk bewijst. Want ik lees ATTVSSA F, CARTO F, FORTIS F, SOILVS F, STROBIL F. Wat de beroemde Licetus vindingrijk voorstelt over de namen van gestorvenen, vrienden, slaven, tijdstippen enzovoorts,[256] hoop ik te kunnen weerleggen met bewijzen die steekhoudender zijn dan wat er tot nu toe naar voren is gebracht. 105

Op sommig aardewerken vaatwerk is O of OF toegevoegd. Deze letters betekenen officina/werkplaats. Ook kon het gebeuren dat in eenzelfde werkplaats, pottenbakkerij of bedrijf de namen van meerdere pottenbakkers te lezen waren op verschillende lampen.

De beroemde Fortunius Licetus geeft in zijn 'Opmerkingen' bij onze lampen die hij uitgaf na de dood van mijn gelukzalige Vader toe dat lampen in wier bodem een F is toegevoegd aan een mannennaam, met die naam de maker aangeven. Maar hij weigert pertinent toe te geven dat lampen die deze letter niet hebben de naam van de pottenbakker dragen.[257]

Er is echt geen twijfel mogelijk dat de naam van de ambachtsman of maker soms de letter F bij zich heeft en soms niet, zoals dit duidelijk blijkt bij de grote hoeveelheid gevonden lampen van de Ouden. Hier wordt heel vaak zonder onderscheid dit soort lampen gevonden, met én zonder F. Veel daarvan zijn voorzien van de namen FORTIS of STROBILUS, zonder een toegevoegde F - anderen sla ik even over. Dit is mijn mening. En deze mening zal nog aan belang winnen als de opschriften van vaatwerk en lampen correct bijeengebracht worden. Want de namen die regelmatig op lampen voorkomen zijn nog vaker duidelijk te lezen op de bodem van vaatwerk.

Lampen met ATIMETI zijn in Zwitserland en Batavenland (zowel in Rijnsburg als Nijmegen) gevonden, lampen met STROBILI veelvuldig in Italië, Frankrijk en bij ons in Neder-Germanië. Wie kan dan met Fortunius Licetus (boek 3, hoofdstuk 11) zeggen dat het onduidelijk is?[258] Of dat het de namen waren van een kunstenaar of een slaaf? Want het lijkt niet waarschijnlijk dat één en dezelfde slaaf als grafgift drie zo ver van elkaar gelegen lampen heeft gekregen. 106 Behalve als hij er vanuit gaat dat toevallig

verschillende slaven dezelfde naam gedragen hebben.

De beroemde Licetus geeft in boek 3, hoofdstuk 11, een afbeelding[a] van een lamp met L. CAES erop en zegt: *De hooggeleerde Johannes Smetius concludeert hieruit met recht dat sommige lampen van de Ouden voorzien zijn van de naam van de overledene en dat ze niet allemaal de naam van de maker dragen. Lucia Caesa die dit graflampje gekregen heeft, is immers geen werkman maar een Romeinse vrouw van stand.*[259] Maar dit argument van Licetus snijdt geen hout, want de lezing Lucius Caesius is veel beter en correcter. Het geslacht Caesius wordt vaak genoemd in oude inscripties op steen én in oude geschriften. Marcus Tullius Cicero vermeldt in boek 1, brief 2, 'Aan broer Quintus' Lucius Caesius met de volgende woorden: *Nu geef ik antwoord op je brieven die LUCIUS CAESIUS me gebracht heeft.*[260] Ik zie ook op bodems van rood vaatwerk voorzien van fabrieksnamen niet alleen OF L C, maar zelfs OF CAESI.

Tel hier nog eens bij op wat hij allemaal wel niet verzint in boek 6, hoofdstuk 78, over lampen van klei van Lemnos of gestempelde aarde[b]: niks dan gissingen van pientere geleerden.[261] Niet zonder reden zag mijn Vader, toen hij nog leefde, uit naar krachtiger bewijzen. Maar dat is iets voor de toekomst.

De *grondstof* is, zoals bij ander aardewerk, ook bij de lampen niet van één soort.

Sommige lampen zijn grijzig, andere mooi wit en weer andere vuilwit. En ook zijn er donkere lampen, een enkele is blauwachtig.

De meeste zijn rood. Sommige alleen aan de bovenkant, andere helemaal, natuurlijk door rode klei of leem. 107 De meeste zijn vaag van kleur of verschoten, enkele zijn fel.

Twee zijn er gekleurd door wrijving[c]; de *één* witte, de *ander* rode klei.

Ik kom nu bij de *vorm*.

Ik heb een kleine lamp met twee pitten. De pitten zitten niet aan weerskanten zoals bij de bronzen lamp hierboven maar beide pitten steken naar voren.

De eenvoudige lampen hebben één pit. Een aantal daarvan komt uit dezelfde mal.

Eén van de bronzen lampen stelt een vogel voor; zo heeft er hier één de vorm van een kloek[d], met vier kuikens onder de vleugels. De opening voor de pit zit op de staart en er is op de hele lamp geen andere plaats om de olie in te schenken dan het gat voor de ontstoken lont. Daarom kan ik eenvoudig concluderen, op gezag van de beroemde Licetus, dat deze lamp behoorde tot de groep die, eenmaal gevuld en ontstoken, geen nieuwe aanvoer van lampenolie of andere extra brandstof nodig heeft om de vlam zeer lang te laten branden.

Een tweede lamp laat de kromme kop, met een krans van klimop, van een monsterlijke satyr[e] zien. De satyr is ruig behaard en bebaard; zijn tong steekt tussen zijn tanden. Tussen de hoorns bevindt zich de opening waardoor de Ouden vroeger de olie schonken. Aan de voorkant is de tuit voor de pit beschadigd. Dit is wel het verfijndste voorwerp van aardewerk dat ik ooit gezien heb. De maker heeft eigenhandig met forse, witte letters aan de achterkant VINDEX FE geschreven. 108 De hooggeboren en hoogverheven prins FREDERIK WILLEM, markgraaf van Brandenburg en keurvorst, heeft

a Zie afbeelding 20 op pagina 186.
b Smetius gebruikt hier de term *terra sigillata*.
c Het is mij niet geheel duidelijk wat Smetius hier bedoelt met *adfrictu suo tingit*.
d Zie afbeelding 4 op pagina 180.
e Zie afbeelding 4 op pagina 180.

een soortgelijk exemplaar in zijn uitgebreide collectie oudheden.[a]

Een witte lamp in de vorm van een geschoeide rechtervoet of, iets preciezer, een soldatenlaars[b]. Het onderbeen stopt vlak boven de enkel; hierin werd de olie geschonken. De schoen of laars is bovenaan, op de plek waar de tenen zitten, open. De pit zit in de grote teen. De onderkant van de zool heeft een dubbele rij spijkers met voor en achter extra spijkerkoppen. De zool loopt naar de hiel uit op een langwerpig handvat. De beroemde Fortunius Licetus laat een soortgelijk exemplaar[c] zien in boek 6, hoofdstuk 28.[262]

Het is duidelijk dat met spijkers beslagen en verstevigde laarzen, net als soldatenkistjes, van oudsher bij militairen hebben gehoord. Bij Valerius Maximus, boek 9, hoofdstuk 1, *droeg* het luxe leger van koning Antiochus van Syrië *voor het merendeel sandalen met gouden spijkers.*[263] Clemens van Alexandrië vertelt in hoofdstuk 11 van zijn 'Opvoeder' dat de Ouden gewoonlijk hun zolen rondom van spijkers voorzagen, zowel als steun voor de drager en bescherming van de voet als om de vijand te verwonden.[264] Ook Flavius Josephus vermeldt in boek 8, hoofdstuk 3, van 'Joodse Oorlog' deze schoenspijkers als hij spreekt over de Romeinse onderofficier Julianus: *De zware schoenen die hij droeg, waren beslagen met veel scherpe spijkers, net als bij de andere soldaten.*[265] Na hem vertelt Egesippus in boek 5, hoofdstuk 30, van 'De val van Jeruzalem' dat *het schoeisel* van Julianus *aan elkaar hing van spijkers.*[266] Zo dragen Griekse en Turkse soldaten ook heden ten dage schoenen die verstevigd zijn met veel spijkers. Ook ons boerenvolk versterkt de schoenzolen met houten en ijzeren spijkers om ze duurzamer te maken. De geleerde Wolfgang Lazius behandelt in boek 8, hoofdstuk 13, van zijn 'Opmerkingen bij de Romeinse staat' de soldatenlaars.[267] 109 Zijn verklaring over de functie van de spijkers in de schoenen is niet correct, alsof de Ouden altijd hun laarzen en broeken met spijkers aaneen maakten. Maar bij Plinius heetten die spijkers soldatenkistjesspijkers (boek 9, hoofdstuk 18) of soldatenlaarzenspijkers (boek 34, hoofdstuk 14) naar het militaire schoeisel waarop ze als beslag dienden.[268] En naar deze soldatenlaarzen, de militaire kistjes, werden de soldaten kistjesdragers genoemd: Suetonius zegt in hoofdstuk 7 van 'Vitellius' dat Vitellius *de hele route elke soldaat met kistjes die hij tegenkwam, kuste.*[269] Ook Juvenalis meldt in 'Satire' 3, vers 246, het volgende aardigheidje over de schoenspijker: *Al snel word ik van alle kanten vertrapt door grote voeten; de spijker(zool) van een soldaat staat op mijn teen*, de teen van mijn geschoeide voet.[270] En in de laatste satire lezen we: *Dat zoveel soldatenlaarzen, duizenden spijkers, je benen verwonden, als je er twee hebt.*[271]

Deze lamp van ons zal een groot licht van geleerdheid laten schijnen op de belezen Julius Nigronus uit Genua die in zijn eendelig boek over 'Het schoeisel van de Ouden' heel veel geleerds uiteenzet. Hij vraagt zich onder andere niet alleen nieuwsgierig af of een schoenzool houten onderdelen had maar ook of de schoenspijkers zo aan de zolen waren bevestigd dat de scherpe punt, en niet de kop, van de spijkers de grond of bodem raakte. In eerdere uitgaven van dit boek vertelde hij zelf dat de soldatenlaars geen houten delen had en dat alleen de zool, een zachte zool, onder de voet zat. Hij voelde

a Het lijkt aannemelijk dat deze bewering berust op een mondelinge mededeling. In 1647 heeft Frederik Willem namelijk Nijmegen bezocht. In de Betouw noteert in *De fibulis* (p. 54-55) dat Frederik Willem het museum van Smetius bezocht heeft. Maar het gastenboek van de Smetii maakt hier geen melding van.
b Zie afbeelding 4 op pagina 180.
c Zie afbeelding 27 op pagina 187.

veel voor de verklaring dat de spijkerpunten de grond in gingen en meende dat de platte, gladde koppen onder de voet zaten.[272]

Dat het in beide gevallen heel duidelijk heel anders ligt, is goed te zien aan onze lamp. 110 Daaraan is goed te zien dat de voetzool flink wat boven de grond staat, zoals nog in onze tijd een groot aantal mensen de zolen van hun schoenen en laarzen laat lappen en verzolen met kurk om de winterse kou doelmatig te keren en comfortabel te verdragen. Maar waarom nu stilstaan bij moderne voorbeelden? Deze plaats vraagt niet om zo'n beschouwingen. Julius Caesar gebruikte altijd halfhoge laarzen, zo blijkt uit Cassius Dio.[273] En het staat op grond van de woorden van keizer Aurelianus bij Flavius Vopiscus ook vast dat het militaire schoeisel sterk was en een dikke zool had.[274] Hierdoor konden de soldaten zich zonder problemen stevig en veilig verplaatsen over modderige en door klei glibberige stukken land. Zeker is wel dat dikke zolen van hout veel praktischer waren dan wat dan ook van twee of drie lagen leer.

We zien op onze lamp dat de spijkerpunten in de dikke zool waren gedreven en dat de koppen, stomp maar niet afgevlakt of glad, naar buiten staken, de bolle kop richting bodem. Dit geeft raadsel 57, getiteld 'De schoenspijker', van de oude dichter Caelius Symphosius in niet onbegrijpelijke taal weer: *Ik ga op kop, want ik hang alleen aan een voet. Ik raak de grond met mijn top, ik teken met hoofd-sporen. Maar veel gezellen maken ditzelfde mee.*[275] Daarom herriep Julius Nigronus na lezing van dit raadsel zijn geschriften en veranderde hij van mening.[276] Niemand hoeft nog langer aan een verkeerde voorstelling vast te houden: hij moet deze oude lamp maar eens bekijken en voor twijfel is er dan geen plaats meer.

De vormen van de overige lampen verschillen weinig van elkaar. Want ze bestaan allemaal uit een grote spiegel waarin een groot gat zit voor de olie, en een kleine spiegel, met een ander gat voor de pit. Deze twee spiegels zijn meestal met elkaar verbonden door een geultje (keel, neus, tong of eikel genoemd door de beroemde Licetus)[277]. 111

Bovendien hebben ze nagenoeg allemaal aan de achterkant, tegenover de kleine spiegel of de pit, een handvat. Dit handvat steekt uit boven het achterste deel van de grote spiegel en draait zich boven de afbeelding op de spiegel richting bodem. Een handvat dat hoger is, is te zien op de tweede, derde en vierde afbeelding[a] van de beroemde Licetus.[278] Dit handgreepje is in al mijn lampen doorboord. Door het gat in de grote lampen of kandelabers kan een vinger gestoken worden, bij de kleine lampen is het gat te klein.

De handvatten op een paar lampen staan niet haaks maar gedraaid op de rest van het lamplichaam, zodat de opening geschikt is om de brandende lamp comfortabel aan een staander of een spijker in de muur te hangen.

Een van de lampen bestaat in het midden uit een zeeschelp.

Sommige missen in het geheel een handvat. Dit geldt niet alleen voor de kleintjes, maar ook voor de geschilderde die uitbundiger versierd zijn dan de rest. Zij worden precies met dit deel op hun schaaltjes geplaatst. Over die schaaltjes kom ik verderop te spreken.[b] Deze lampen lijken erg veel op de lamp van Aldrovandus, die de beroemde Licetus als nummer zes[c] opvoert.[279]

Ik heb er drie waarbij twee mannen strijden met zwaard en schild; ze zijn

---

a Zie afbeelding 24, 20 en 22 op pagina 186.

b Zie pagina 75.

c Zie afbeelding 25 op pagina 187.

geschilderd in een cirkel op de grote spiegel.

Op één lamp staat Mercurius[a] met hoed en vleugelschoenen. Rechts heeft hij een geldkistje vast, links zijn staf. Van zijn schouders hangt een mantel. De olie wordt voor zijn voeten ingeschonken. Maximus Olybius wilde dat Mercurius van zijn lamp afbleef.[b]

Op een andere, witte lamp staat een zeepaard[c]. Het achterste deel van het lichaam loopt uit op een vis, de staart kronkelt vrij. Het paard houdt de kop en de bek omhoog en klauwt fanatiek met de benen in de golven. Op de rug en rond de nek ligt bij wijze van zetel of kussen een lang, geplooid linnen kleed. 112 Hierop zit een menselijke figuur met blote rug en billen die een arm om de paardenhals heeft geslagen.

Een lamp waarop een Genius met een naakt bovenlijf staat; vanaf de navel naar beneden draagt hij een chique kleed. Zijn rechterhand heeft een oliefles met lange hals vast en de linker houdt hij geopend boven het olievulgat.

Een andere met een figuur in een stola met een ruimvallende shawl om het hoofd. Rechts hiervan een hondje of een ezeltje dat gaat staan.

Een lamp met handvat laat een adelaar[d] met uitgestrekte vleugels zien. De adelaar heeft een palmtak in zijn snavel en houdt met zijn klauwen een drievoudige bliksem vast, bovenop een bol. Licetus zegt in zijn 'Opmerkingen' dat deze adelaar staat voor het Romeinse rijk en dat het Romeinse volk toen de overwinnaar van elke plaats is geweest. Daarom vliegt de adelaar zegevierend met zijn voorwerpen naar alle streken van de aarde.[280]

Een lamp met een rennend hert en een met een kelk, bij een wijde vulopening.

Veel hebben koppen in allerlei soorten. Alle lampen met de naam EUCARPUS hebben een kop; één STROBILUS-lamp heeft de kop van een boeman met een geweldige, opengesperde mond en loshangend krulhaar. Licetus meent dat deze lamp een jonge toneelspeler uit de oudheid laat zien. Hij gaf daar een afbeelding[e] van op grond van Corradinus en Pignorius, bekende oudheidkundigen, bij zijn lamp uit de collectie van Gualdo Priorato die duidt op begrafenisrituelen.[281]

Ook bij de aardewerken lampen zijn er exemplaren die hangen. Ze hebben, net als de bronzen, aan de buitenkant, ongeveer midden tussen pit en handvat, twee oortjes met een gat erdoor. 113 En in combinatie hiermee een derde oortje aan het handvat. Licetus' nummer zestien[f], de lamp van Pignorius, lijkt er op.[282] Zo zagen toevallig ook - als ik klein met groot mag vergelijken[283] - de eeuwige vuurplaatsen van Vesta er uit, in de tijd van Tiberius zelfs met aardewerken vaatwerk. Zie Valerius Maximus, boek 4, hoofdstuk 4: *Aardewerken pot van Vesta.*[284]

De meeste lampen werden vooral gedragen. Toch hebben ze oortjes op die bewuste plekken, maar dan zonder gaatje. Dit is ter versiering in navolging van de hanglampen.

De *grote spiegel* ligt de ene keer wat dieper dan de andere en wisselt in aantal cirkels, in grootte van de ruimte eromheen en in omvang.

De *kleine* spiegel, waar de pit zit, is op verschillende manieren versierd, zoals af te

---

a Zie afbeelding 4 op pagina 180.
b Maximus Obylius heeft een rijk offer gebracht en wil dat Mercurius, de god van de dieven, zijn offer met rust laat. Zie ook noot c op pagina 74.
c Zie afbeelding 4 op pagina 180.
d Zie afbeelding 4 op pagina 180 (en de pot met munten rechts op afbeelding 1 op pagina 177).
e Zie afbeelding 28 op pagina 187.
f Zie afbeelding 26 op pagina 187.

leiden is uit nummer zes[a] van Licetus en uit andere voorbeelden.[285]

Het geultje *in het midden* is bij sommige voorzien van gaatjes, waar lucht doorheen kan; dan brandt de pit rustiger.

Het zou te ver voeren alle verschillende soorten vormen, zelfs met een enkel woord, op te sommen. De kunst van het bakken in kronkelende lijnen, lussen en randen bloeit hier weelderig en gevarieerd in verband met gebruik en versiering.

De bodem is bij bepaalde lampen vlak en eenvoudig, bij andere versierd met een groot aantal cirkels en kringen. Bovendien staan er links en rechts nog wat lijnen als decoratie. Binnen deze kringen staat de naam van de pottenbakker, als er een naam staat.

De kleinste lampjes meten vanaf het handvat tot aan het uiterste puntje van de tuit bijna twee Romeinse vingers, nee, duim. Ik heb ze opgemeten met de oude maatstokken van een Romeinse voet.[b] 114

Het merendeel is zo rond de drie duim; de grote meten vier duim.

Als reuzegroot beschouw ik de lampen die vier duim overschrijden. Bijvoorbeeld de lamp waarvan alleen de tuit voor de pit met geultje en deel van de grote spiegel is overgebleven.

Je kunt hieruit concluderen dat - ik spreek niet eens over alle lampen - niet één enkele lamp geschikt is geweest voor dat beruchte ondoofbare vlammetje. Ik denk dat vroeger de meeste in gebruik waren in de slaapkamer en verder gewoon overal in huis. 'Handelingen', hoofdstuk 20, vers 8: *Er waren lampen in overvloed op de bovenverdieping.*[286] Wat is er dan gebeurd met de lampen die in zo groten getale dagelijks in gebruik waren als alle lampen die nu overgebleven zijn zouden samenhangen met dat ondoofbare vuur? Ik durf van geen van alle lampen die ik bezit te beweren dat dat exemplaar gewijd was aan een eeuwig vlammetje in een graf, hoewel ik zeker weet dat er verscheidene juist gevonden zijn in grafurnen. Ik kan dus niet geloven dat dit eeuwige vuur heel gewoon is geweest voor een hele rij mensen als de kleine Tullia, Pallas, Olybius en anderen.[c] Voorheen, in 1646, zijn er ten oosten van de stad Nijmegen in een diepliggend dal van de Hunnerberg twaalf aardewerken lampen gevonden. Ze waren van gemiddelde grootte en sommige droegen de naam EUCARPUS. Ze stonden in een cirkel opgesteld met de tuiten naar elkaar toe. In hun midden stonden zes open kommen van witte klei, die zich vanaf een smalle bodem verwijden tot randen van twee vingers zodat de bovenrand gegolfd was in verschillende kleuren, hoger dan drie vingers boven de bodem en drie keer zo breed. Wie dan legt mij de betekenis daarvan uit? 115

Ander volmaakt rond vaatwerk werd gevonden dat leek op de grote spiegel van de middelgrote lampen. Het had vlakke bodems en de bovenranden liepen schuin op naar het midden tot een ronde opening, waarin een dikke duim past. Een recht lepeltje in een nauwe opening dient als handvat. Ik denk dat het aardewerken koppen voor aderlatingen zijn geweest die in hun bolle buik middels een vlammetje bloed zogen uit een snee in de huid. Het moet hier zeker om een oude heelmeester handelen die bij zijn

---

a Zie afbeelding 25 op pagina 187.
b Zie pagina 78.
c In met name de vijftiende eeuw zouden er veel brandende lampen ontdekt zijn. Smetius noemt hier de graven van Tullia, de dochter van Cicero, en van Pallas, de zoon van Aeneas' bondgenoot Euander. Maximus Olybius heeft een rijk offer gebracht aan Plutus, de god van onderwereld en rijkdom; met een bijgevoegde inscriptie jaagt hij dieven en rovers weg.

snijwerk vaak deze voorwerpen gebruikte.[a]

Ik voeg nog twee opmerkingen toe aan het bovenstaande over de lampen. De ene hoort bij de bronzen exemplaren, de andere gaat over de aardewerken.

Ik heb *veertien bronzen deksels* van verschillende afmetingen die precies beantwoorden aan de grote spiegels van de bronzen lampen. Ze kunnen bovenop de spiegel van de lamp gelegd worden, binnen de hogere zijrand die niet door een kleine deksel wordt afgesloten. De onderkant van deze deksels is vlak, richting rand zijn ze lichtjes gebogen, zodat ze heel eenvoudig door gebruik van een naald of een bronzen draadje van de lampen gelicht kunnen worden. Aan de bovenkant zijn ze versierd met een keur aan inlegwerk, niet alleen email maar ook zilver.

Een kleine schijf in mijn bezit ziet er zo uit: de binnenste cirkel glanst door zilveren puntjes, op de buitenste staan kegels waarvan de voet naar binnen en de top naar buiten wijst. Deze kegels zijn van puur zilver en bootsen vlammetjes na.

Van sommige deksels zijn de binnenste ringen toch zo hoog dat ze makkelijk met de vingers beetgepakt, opgelicht en teruggelegd kunnen worden.

Ik noem hierbij nog een ander dekseltje, hoewel het afwijkt omdat het op de open spiegel en de binnenrand van een lamp gelegd was; dit soort lampen heb ik vaak gezien, herinner ik me. 116 Dit dekseltje heeft een spiegel uit een stripje brons dat naar onder gebogen is. Deze binnenspiegel sloot met nauwkeurige precisie de holte af met de buitenrand van het dekseltje, ruim over de verbinding. Het dekseltje was minder geschikt voor bijvoorbeeld de ingelegde bronzen lamp waarover hierboven is gesproken, omdat het, geplaatst, door een lichte bolling werd versterkt.[b]

Een tweede exemplaar dient voor aardewerken lampen.

Aardewerken schaaltjes, eenvoudig zoals een offerschaaltje, hebben een rand die even hoog is als die van de lampen. Ook vorm en grootte zijn gelijk. Ze komen precies overeen met de lampen zonder handvat. Het zijn er vijftien.

Eén ervan is van lood.

Nummer *twee* is langer dan een halve voet en heeft een omhoogstekende, dubbele rand. Dit schaaltje heeft zes handvatten met inkepingen aan de zijkant waaraan kettinkjes die geschikt waren om aan te hangen, konden worden vastgemaakt.

De *rest*, dertien, heeft handvatten als de grotere lampen zodat de versierde lampjes met deze schaaltjes als onderbord net zo gedragen werden. Sommige zijn bij het voorste deel, rond de lont, zwartgeblakerd; dat kan alleen gebeurd zijn door een brandende lont. Misschien zijn ze toch, zonder dat er andere lampjes op gezet werden, gebruikt als open lampen? Dit durf ik niet uit te sluiten.

Op 13 februari 1645 is hier, ten westen van de stad, kort bij de stadsgracht op de plek die tegenwoordig Roomse Voet heet, *een tufstenen askist* ontdekt. De kist is ongeveer vier voet lang. Drie glazen flessen van een halve liter stonden aan de zijkant en op de vier hoeken van de bodem van een van de flessen stonden de volgende letters: S T E B E V. 117 Eén fles was voor het grootste deel gevuld met vloeistof, geen olijfolie maar

a Zie pagina 52 en 56.

b Het is mij niet geheel duidelijk wat Smetius met deze alinea bedoelt.

iets zouts. Deze vloeistof was toen troebel door beweging door binnenstromend zand, maar na een paar dagen keerde de helderheid weer terug. Ook nu nog is de vloeistof helder. Op gezag van de beroemde Licetus: *Die fles zat vol tranen, want de Ouden huurden bij begrafenissen van notabelen vrouwen in om te huilen. Zij verzamelden hun tranen in glazen flessen en de tranen van veel vrouwen die dan in één fles werden gegoten, konden tegelijk met het lijk begraven worden. Want tranen zijn niet olie-achtig maar zout en helder. Dit vocht is door zo'n lange tijd op een plek onder de grond als het ware iets verhevens geworden door de warmte van de aarde. Het kon zo heel makkelijk zijn oude helderheid terugkrijgen die verstoord was door beweging door binnenstromend stof. Het stof kwam snel tot rust omdat het niet zo sterk gemengd was met het heldere tranenvocht en binnen een paar dagen scheidde het zout van de tranen door zijn innerlijke warmte die ongelijksoortige delen van zich af.*[287]

Aan het hoofdeind stond een tweede fles, ongeveer twee maal zo groot als de andere, met letters op de onderkant: C G C P. Voor de letters en tekens op beide flessen hebben we de zwemmer van Delos[a] nodig als er iets uit te vissen valt. Licetus draait er in zijn 'Opmerkingen' omheen en hij verandert alles, stapelt gissing op gissing maar deze gissingen komen niet eens in de buurt van de waarheid want hij leest het verkeerd: P en F in plaats van G en P.[288] Ze zijn allemaal zonder uitzondering niet interessant, omdat er niet één correct is.

Toen de grote bakstenen tegels waarmee de askist was afgesloten waren verwijderd, werden er naast wat botfragmenten glazen flesjes met een slanke buik en een lange hals aangetroffen. 118 Ze waren ruim vijf Romeinse vingers hoog. In de een zat ingedikt, roodbruin spul, misschien restjes balsem of iets anders, in de ander zeer fijn, asachtig poeder. En ook nog een stalen spiegel met een diameter van vijf duim. De achterkant was lichtjes gebold, verzilverd en enigszins bewerkt. Bovendien hing er een plat, hartvormig medaillon - teken van een jong kind - aan een kettinkje aan een flink stuk brons met gaatjes dat aan een tegel was vastgemaakt.[b] De beroemde Licetus vroeg zich af van wie de askist was en kwam tot de conclusie dat er een meisje, dochter van een of andere notabele, in begraven was. Hij zegt immers: *Hiervoor leveren de rammelaar en de andere daar gevonden voorwerpen voldoende bewijs. En zeker die glazen flesjes waarvan de een ingedikt, roodbruin spul bevat. Is het balsem of iets anders? In ieder geval een smeerseltje, favoriet bij meisjes voor dagelijks gebruik door de uitzonderlijk verfijnde geur. In de andere fles zit fijn, asachtig poeder dat ook best geurstof kan zijn, het soort dat wij hier cypressengeur noemen en dat meisjes regelmatig gebruiken in met name hun haar. En in welk graf, behalve dan dat van een meisje, wordt er hierbij nog een chique, stalen spiegel meegegeven? Bovendien een medaillon, het teken van een kind; een medaillon van deze uitvoering kan vertellen dat het een kind van stand betreft. Toch is het hoogstwaarschijnlijk, met de versierde spiegel, de reukstoffen en balsem (of wat voor vloeistof het dan ook is) en de begraven hebbedingetjes geen jongen maar een huwbare, jonge vrouw van gegoede komaf.*[289] Tot hier Licetus.

Verder is er in ditzelfde graf tegelijkertijd een aardewerken *schaaltje* van genoemde soort ofwel een open lamp aangetroffen. 119 Hoewel mijn Vader de opgravers die als honden op een been op zo'n vondst afvliegen, zorgvuldig heeft ondervraagd, zeiden ze allemaal dat er geen tweede lampje had gestaan op het schaaltje en dat er verder geen

---

a Socrates zei eens een (diepzee)duiker nodig te hebben om tot de bodem van een probleem te kunnen doordringen.
b Zie pagina 48.

andere lamp in die askist was gevonden. Wij kunnen dan ook concluderen dat die schaaltjes zowel dienden als ondersteuning van andere lampjes als af en toe gebruikt werden als open lampjes.

Al mijn lampjes zijn van stevige klei: zeven zijn er blauw of zwart, vijf roodachtig en twee wit. Nagenoeg allemaal hebben ze midden op de bodem een forse, hoge ring.

Twee sikkelvormige, kromme of gehoornde MAANTJES van zilver die vrouwen vroeger als sieraad droegen. Ook werden ze door kamelen om de nek gedragen, zoals we lezen in 'Rechters', hoofdstuk 8, vers 21 en 26.[290] Isidorus zegt in boek 19, hoofdstuk 31: *Maantjes zijn sieraden van vrouwen.*[291] Vrouwen droegen, zoals Hiëronymus schrijft, *medaillons in de vorm van een maan.*[292] Ook 'Jesaja', hoofdstuk 3, vers 19, (en, met hem als bron, Tertullianus in 'Opsmuk van vrouwen') maakt gewag van deze maantjes bij de vrouwendracht.[293] En ook Cyprianus, 'Uiterlijk en opvoeding van jonge vrouwen'.[294] Basilius zegt: *Het maantje is een sieraad voor de vrouw, het ligt als een ring rond de nek. Vrouwen dragen het om hun hals, terwijl ze zonder kwade bedoelingen openlijk hun hals laten zien.*[295] Chrysostomus zegt dat het een sieraad voor vrouwen is *dat, als een halfwassen maan, gemaakt is ter ere van de hals.* Vrouwen van aanzien en adellijke dames droegen vroeger bij de oude Romeinen gehalveerde of gebogen maantjes om op die manier duidelijk hun afkomst te tonen, die zij terugvoerden op Euander en de Arcadiërs. Over hen zegt men dat ze eerder dan de maan geboren waren.[296] 120 Of ze voerden hun afstamming terug op de honderd Vaders, de eerste senatoren, die door Romulus benoemd waren, want zo'n maantje stond niet alleen voor het beeld van een ster met hoorns maar ook voor de letter C, het teken voor het getal centum/honderd.

Vier zilveren KLEPELS die in belletjes hangen.

Vijf stenen en bronzen HANDEN. Twee van *steen* die elk in hun holle palm een bol dragen. Drie van *brons*: *een* houdt iets langs vast, de *tweede* laat een bol of appel zien en nummer *drie* is ofwel de hand van HERCULES die de drie appels van de Hesperiden vasthoudt ofwel die van JUPITER die drie bollen of, als je dat liever wilt, de drie aan de Ouden bekende werelddelen laat zien, namelijk Azië, Afrika en Europa.

Vijf bronzen HEFTEN van messen, verschillend in vorm én afmeting. De meeste uiteinden hebben een dubbele kop: mens en hond of hond en adelaar. Ook is er een *heft* dat een Herme voorstelt.

MAL of vormpje van klei met *twee figuren* die op een voetstuk staan. De *ene* figuur heeft de rechterhand in de zij en raakt met de linker het lichaam van de ander aan. Deze *tweede* houdt rechts een staf omhoog en draagt links een schild.

Verschillende MILITAIRE uitrustingsstukken, van brons, vijftien stuks.

HALSKETTINGEN met gemmen die als sieraden bij meisjes en vrouwen om de hals hingen. Zie hierboven bij kettinkjes, pagina 74.[a] 121

---

a Zie pagina 52.

Een holle, zeshoekige, stenen MORTIER waarin eertijds vaste stoffen met een vijzelstamper werden stukgewreven. Plinius, boek 12, hoofdstuk 27: *De onrijpe druif wordt in mortieren stukgewreven.*[297] En Plautus in 'De vrek' 5.17: *Mes, bijl, vijzelstamper, mortier, altijd vragen de buren dit spul te leen.*[298]

Achttien bronzen PALINKJES. Zie kettinkjes, pagina 74.[a]

Twee bronzen KNOPPEN voor een riem.[b]

Veel verschillende aardewerken POTTEN, waaronder een pot die crematieresten bevat. Zie hieronder onder vaatwerk.[c]

Veel bronzen DEKSELTJES van doosjes. Een enkel exemplaar is zelfs verguld, andere zijn versierd met glazen kralen en het merendeel is opengewerkt. Op een ervan is Lullemans of Priapus te zien.

Meer dan honderd benen SPEELSCHIJFJES[d] en vijfentwintig gewone van brons. Een aantal heeft in het midden een paardenhoofd of een kop van een platneuzige hond of een leeuw met ruige manen.

Ik heb vijf BOTJES die wit, zwart of groen zijn.[e] In het midden hebben ze een gat om een veter of kettinkje doorheen te halen. Zo konden de Ouden ze gemakkelijk dragen.

Een aantal stelt vissen voor die niet alleen in grootte maar ook in gelijkenis overeenkomen met een onfatsoenlijk geval waarover ik dadelijk te spreken kom. Ze hebben in het midden een gat zodat ieder botje, als het aan een veter hangt, een complete vis laat zien. Het voorste deel, de kop, en het achterste, de staart, hangen mooi in evenwicht. 122

Er is een vis van been, die glanzend wit is door de oorspronkelijke kleur van het bot, maar nu verkleurd door de ouderdom. Misschien dat hij staat voor oprechtheid van het hart en eerbiedwaardig geloof.[f]

Een ander heeft de groene kleur van smaragd, voor Plato het symbool van hoop, voor anderen van dapperheid en kracht.

Een schunnig exemplaar, met een gat in het midden. Zie bij Amuletten, pagina 20.[g]

Een OESTER of holle schelp van brons.

Acht VOETEN van gebroken beeldjes. Op één loden exemplaar na zijn ze allemaal van brons. Een ervan is de voet van een zwaarbewapende soldaat.

Twee bronzen MAATSTOKKEN[h] van een oude Romeinse VOET. Ze zijn bij wet vastgelegd

---

a Zie pagina 52.
b Zie pagina 52.
c Zie pagina 97 (en met name 100).
d Zie pagina 94.
e Zie pagina 35.
f De woorden *candor/oprechtheid* en *canus/eerbiedwaardig* hebben als grondbetekenis *wit*.
g Zie pagina 22.
h Zie afbeelding 9 op pagina 182.

en precies. Ze hebben allebei dezelfde lengte en zijn in het midden, op een halve voet, in tweeën gedeeld en aan elkaar vastgemaakt. Als het nodig is kunnen ze uitgeklapt worden, net als een passer waarmee ambachtslieden en landmeters hun cirkels trekken, naar behoefte de afstand tussen de benen veranderend. Op het ene deel, de halve voet, zijn twee knoppen waarmee een plaatje is vastgezet dat aan het andere deel van de maatstok bevestigd is. De voet is verdeeld in vier palmen, twaalf duimen of onsen en zestien vingers.

Tot nu toe heerste er zelfs onder de geleerden veel verschil van mening over de vaststelling van de lengte van de Romeinse voet, maar ze hoeven niet langer te twijfelen. De juiste lengte van de voet kan perfect berekend en onderzocht worden uit bronzen maatstokken of maatstokken die ingekrast zijn in een blok steen.

Onze beide oude maatstokken kloppen in alles met de afmeting[a] van de Romeinse voet die Leonardo de Portis, rechtsgeleerde uit Vicenza opvoert in zijn boek over het pond.[299] Deze voet heeft hij overgenomen van een oud stuk steen in de tuin van Angelus Colotius in Rome. 123 De afmeting komt ook overeen met de maat die gevonden is op een blok marmer van Titus Statilius, de bouwmeester.[300]

De maat[b] van de Colotiaanse en Statiliaanse halve voet is aangegeven in het commentaar op Vitruvius van Philander uit 1544. Dit is naar men zegt de eerste uitgave. Philander: *Je moet weten dat de voet in beginsel in vier palmen, dit is zestien vingers, verdeeld wordt. Behalve Vitruvius, vertellen Columella, Frontinus, Isidorus en anderen dit.*[301]

Omdat dit rekenwerk een beetje moeilijk, of minder makkelijk, schijnt te zijn, verdelen degenen die een voet gelijk stellen aan een pond, de voet zoals ook dat andere hele stuk dat ze pond noemen, in twaalf gelijke delen. Eén deel noemen ze een ons, twee delen een zesde, drie delen een kwart en vier een derde. Vijf delen heet vijf ons, zes een half, zeven delen zeven ons en acht twee derde. Negen delen noemen ze drie kwart, tien een zesde eraf of, zoals Fannius Palaemon[302]*, tien ons, elf delen een twaalfde eraf en twaalf een pond of voet. Omdat wij tegenwoordig zien dat deze onsen overeenkomen met duimen, tellen we niet meer in onsen maar in duimen. En, als je vergelijkt: drie duim komt overeen met vier vingers.*[303]

Kon ik nu maar de zeer exacte maat van de Romeinse voet hier heel precies neerzetten en laten zien. Dat dit zo gebeurt als ik hoop kan überhaupt niet. Snellius liet in boek 2, hoofdstuk 1, van zijn 'Eratosthenes' al de waarschuwing horen dat *een vel papier dat nat - van te voren heeft het zich volgezogen - onder de pers wordt gelegd en dat vochtig met letters wordt bedrukt, toch een klein beetje uitgerekt wordt en groter wordt dan het was. 124 Later, als het gedroogd is, trekt het zich weer samen en laat het zien dat de meetpunten echt korter bij elkaar liggen: een zestigste deel van de letters en afbeeldingen gaat in de lengterichting verloren bij het drukken zoals vernomen van ervaren, nauwgezette drukkers.*[304]

Als iemand hieraan twijfelt, dan staat het hem vrij om op eigen risico onderzoek te verrichten - zoals de hooggeleerde Willem Goes het uitdrukt in hoofdstuk 6 van zijn 'Landbouwkundige oudheden' - *naar de halve voet die Philander in zijn eerste editie gepresenteerd heeft. En tegelijk*[c] *naar de voetmaat die Agricola heeft laten drukken en naar de voet van Villalpandus, die Leonardus Marius beschrijft bij 'Exodus', hoofdstuk*

a Zie afbeelding 32 op pagina 189.
b Zie afbeelding 33 op pagina 189.
c Zie afbeelding 35 en 34 op pagina 189.

17.[305] *Hij zal tot de conclusie komen dat de bestaande voorbeelden afwijken van de norm. Ik weet zeker dat ditzelfde bij ons ook zal gebeuren.*[306] En hiervoor waarschuw ik de geïnteresseerde lezer dan ook.

Zeer verfijnde zilveren VIJZELSTAMPER waarmee de Ouden materiaal in een mortier fijn maakten en verpulverden.

Aardewerken BEKERS zijn er heel veel, verschillend qua vorm, groot en klein, wit, rood of zwart, met of zonder oren, voorzien van een schenktuit, een smalle hals of een kleine buik of bodem. Zie hieronder bij vaatwerk.[a]

Een holle, bronzen DUIM van ongewone grootte. Men zegt dat een geleerde meetkundige vroeger op de berg de Olympus de voetlengte van de grote Hercules heeft gevonden en dat hij uit dat ene deel de correcte lengte van het hele lichaam heeft berekend.[307] Hier gebeurt hetzelfde: nu kan uit één duim het complete standbeeld van een grote Colossus beredeneerd en opgericht worden. We herkennen de Colossus tot in detail uit de duim, op dezelfde manier als je, zo men zegt,[308] een leeuw kent aan zijn klauw. 125

Ongeveer veertig oude, geijkte Romeinse GEWICHTEN. *Twaalf* van brons, *negentien* loden en *zeven* van steen. De overige zijn van *ijzer* met een bronzen jasje.

Er is een bronzen gewicht bij dat gemerkt is met een V en dat *bijna zestien ons* weegt. Ik heb half-gewichten in het systeem van het pond die de helft van een pond wegen en in het midden gemerkt zijn met een S.[b]

Maar de zeer beroemde Claudius Salmasius - hij behoort tot de top van de geleerden - zegt in zijn 'Rente', hoofdstuk 11, dat er een omgekeerde S bestond, waarmee de Romeinen vroeger het halve pond aanduidden.[309] Hierin heeft de geschiedenis deze man, bewonderenswaardig door zijn veelzijdige geleerdheid, zijn vaardig talent en de zegen van het geheugen, misleid.

De *kwart-ponden* worden aangegeven met drie puntjes, de *derde-ponden* met vier; hiermee wordt het aantal ons aangegeven.

De merktekens op de bronzen gewichten zijn van lood, tin of zilver. De loden gewichten hebben bronzen tekens.

Het *ons* heeft een punt of bolletje als aanduiding, zoals het *halve ons* een S heeft.

Een stenen gewicht *van vijf ons* heeft een V als merkteken.

Er zijn ook nog andere gewichten en merktekens, maar het is nu niet de juiste plaats om die op te sommen of daarop dieper in te gaan.

Bronzen *armen of jukken* van balansen en weegschalen heb ik zeven, sommige voorzien van zilveren punten.[c] Persius, 'Satire' 5, vers 100: *Hij heeft niet de kennis de weegschaal op een bepaald punt te laten stilhouden.*[310]

Bronzen DOOSJES en BUSJES zijn er drieëndertig in getal. Sommige zijn rond, andere vierkant en weer andere hartvormig. 126 Hierover wordt gesproken bij de Amuletten op

a Zie pagina 97.
b S staat voor *semi* en betekent half-.
c Zie pagina 48 waar Smetius acht exemplaren geeft.

pagina 19.[a]

Meer dan twintig bronzen GRENDELS en heel veel fragmenten.

Ik heb meer dan vijftig BEELDJES, gegoten en gesneden, van zilver, brons, ivoor, natuursteen of aardewerk. Het zijn kleine standbeelden en beelden van een bepaalde god of halfgod. Of ze zijn gemaakt en gemodelleerd naar een dier of iets anders. Arnobius, boek 6: *Beelden die jullie bang maken en die jullie nederig op de knieën in alle tempels aanbidden, zijn van been, steen en brons. Of van zilver, goud, aardewerk, hout (rechtstreeks van een boom) of met gips vermengde lijm.*[311] Sommige beelden zijn verguld, andere verzilverd. Veel zijn er met verstand en gevoel voor verhoudingen, in wonderlijke schoonheid en met groot vakmanschap gemaakt. Maar ze zijn allemaal aan de kleine kant. Daarom worden ze door de Ouden beeldjes genoemd. Arnobius, boek 5: *Wij zien vaak dat deze beelden door ambachtslieden in een kleine uitvoering worden gemaakt en tot de hoogte van een handpalm worden verkleind.*[312]

Het is aannemelijk dat die mini-beeldjes niet tot de openbare eredienst behoorden, maar dat ze gerekend moeten worden tot de Lares ofwel de huisgoden. Wat ook kan is dat een heidense Romein een van die beeldjes om religieuze redenen en in plaats van een amulet, zoals de gewoonte was, bij zich droeg. Ammianus Marcellinus vertelt in boek 22 dat de filosoof Asclepiades *altijd, waarheen hij ook maar ging, een kleine, zilveren afbeelding van de Godin van de Hemel met zich meedroeg.*[313] Apuleius week niet van deze gewoonte af, zoals zijn woorden in ''Verdedigingsrede' duidelijk maken. Hij zegt: *Want ik heb de gewoonte, waarheen ik ook ga, een beeld van een god te dragen tussen mijn boeken en aan dit beeld op hoogtijdagen wierook, wijn en soms dieren te offeren.*[314] Het betrof een kleine Mercurius. En nog een keer Apuleius: *Toen ik het daarnet in een meer dan schaamteloze leugen steeds scharminkel hoorde noemen, heb ik iemand opdracht gegeven om op een draf mijn Mercuriusbeeldje dat Saturninus uit Oea voor mij gemaakt heeft, uit mijn kamer te gaan halen.*[315] 127 Zo werd er ook door de Marciani-familie een beeld van Alexander de Grote, als god of halfgod, gedragen volgens opgaaf van Trebellius Pollio in 'Dertig alleenheersers': *Ik heb dit genoteerd omdat men zegt dat mensen die een afbeelding van Alexander in goud of zilver bij zich dragen, in heel hun doen en laten geholpen worden.*[316] Het grote aantal beeldjes of standbeelden dat ik bezit kan tot ditzelfde doel gediend hebben.

Hieronder bevindt zich één piepklein zilveren beeldje van HARPOCRATES[b], dat door een vakman is gemaakt en dat een zeer verfijnde bewerking heeft ondergaan.

Het is een jongetje. Met een lotusbloem op zijn hoofd. Hij draagt op zijn rug vleugels en een pijlenkoker. Wijs- en middelvinger van zijn rechterhand drukt hij op zijn lippen en hij vraagt om stilte. Aan zijn rechterarm hangt een emmer. Het middendeel van zijn lichaam is bedekt met een kledingstuk dat op zijn rechterschouder is vastgemaakt. Rond zijn linkerarm heeft zich een slang gedraaid. En in zijn linkerhand houdt hij de knoestige knots van Hercules vast. Aan deze knots hangt een gans. En eromheen slingert zich een twijg. Bij zijn rechtervoet zit een konijn of een haas. Aan zijn linkervoet een adelaar of een havik, of een andere vogel, want dat is niet goed te zien omdat snavel en kop verweerd zijn.[c]

---

a Zie pagina 22.
b Zie afbeelding 5 op pagina 181.
c Aan elke zin in deze alinea wordt in het vervolg een hele alinea gewijd met uitgebreide uitleg.

Toen in 1674 de hoogverheven en zeer geleerde *Gijsbert Cuper*, professor te Deventer, in mijn studeerkamer dit zilveren beeldje zag temidden van zoveel oude en bijzondere beelden kon hij bij deze eerste kennismaking het beeldje alleen maar vol bewondering aanstaren, omdat het een combinatie van zoveel verschillende en verfijnde elementen was en omdat het zoveel mysteriën van de Egyptenaren liet zien. 128 Later, na zijn terugkeer naar huis, onderwierp hij dit beeldschone beeldje aan een nauwkeurig onderzoek en hij liet in het openbaar zien dat volgens de gewoonte van de Egyptenaren de zon afgebeeld wordt met een beeldje van Harpocrates. Ik neem graag mijn hoed af voor deze man die op het gebied van de oudheid zijn sporen verdiend heeft. Ik neem hier opnieuw de stappen van de magistraat en professor door en ik breng uit zijn doorwrochte studie hierheen over wat in verhouding tot plaats en ruimte gevraagd schijnt te worden.[317]

Mijn HARPOCRATES of *Harpocratesje*, als je liever wilt, is *afgebeeld als een jongen*, want de Ouden vereren de zon in de gedaante van een jongetje of een kind. Ook Apollo werd gewoonlijk in verschillende leeftijden afgebeeld. De Grieken vereerden hem als een jongeman met een baard. De inwoners van het Syrische Hiërapolis vereerden hem als een oude man met een baard en zij bekritiseerden anderen omdat die een jonge, baardeloze Apollo aanbaden, zoals Lucianus getuigt.[318] Martianus Capella, boek 1, zegt: *Al snel liet hij zich zien: bij binnenkomst in de gedaante van een stralende jongen, halverwege als een briesende man en op het eind in de gedaante van een afgeleefde grijsaard.*[319] Hierdoor scheen hij te staan voor de ochtend, middag en avond, en, als je wilt, de drie stadia van de dag te representeren: Harpocrates, de jongen, is de opgaande zon, Horus, de man, schijnt midden op de dag en Osiris, de oude man, is de zon die ondergaat. Macrobius, boek 1, hoofdstuk 18: *Deze verschillen in leeftijd verwijzen naar de zon die heel klein lijkt op de kortste dag, zoals de Egyptenaren hem tevoorschijn halen op een bepaalde dag uit het tempelheiligdom, omdat de zon dan op de allerkortste dag klein en een kind schijnt. 129 Vervolgens krijgt de zon, terwijl de dagen langzaam maar zeker lengen, op het lente-equinoctium evenzo de krachten van een jongeling en toont hij zich in de gedaante van een jonge man. Later, bij de langste dag, wordt zijn volle leeftijd bewezen door een baard, op dit moment krijgt hij zijn grootste kracht. Vervolgens krijgt de god door het korter worden van de dagen een vierde, als het ware verouderende, gedaante.*[320] Hieruit blijkt dat de Egyptenaren vier stadia aan de zon toeschreven en dat zij hem als kind uit het tempelheiligdom tevoorschijn hebben gehaald.

De *versiering* die als eerste opvalt wijst naar boven en is op Harpocrates' hoofd geplaatst. Dit is de *lotusbloem of lotusvrucht*. Alle Egyptische goden werden gewoonlijk hiervan voorzien en deze plant is om een bijzondere reden aan de zon gewijd. De Ouden schrijven dat de lotus zijn bladeren uitvouwt bij zonsopkomst en ze sluit bij zonsondergang. Naar hun mening is dit een krachtig bewijs dat het wezen van de lotus niet anders is dan dat van de zon. Dioscorides zegt in boek 4, hoofdstuk 114, het volgende: *In Egypte groeit de lotus, die voorkomt op door rivieren onder water gezette velden en die een stengel als van een boon heeft. De witte bloem is klein en lijkt op een lelie. Men zegt dat bij zonsondergang deze bloem zich opvouwt en sluit, maar bij zonsopkomst zich opent. En ze zeggen ook dat de kop zich 's avonds in het water verbergt en daaruit oprijst bij de morgenstond.*[321] Dit soort beweringen hebben ook Theophrastus, Proclus en Plinius overgeleverd.[322] Hier volgen de woorden van Plinius

uit boek 13, hoofdstuk 17 en 18: *Het is wonderlijk dat naast deze dingen wordt verteld dat bij zonsondergang deze papavers* - zo noemt hij de vrucht, omdat die op papaver lijkt - *zich sluiten en zich met bladeren bedekken. Bij zonsopgang openen ze zich weer, totdat ze volgroeid zijn en de bloem, die wit is, afvalt.*[323] Bovendien komt de vorm van de lotus en de bladeren overeen met god, volgens het woord van Jamblichus, hoofdstuk 37 van 'De mysteriën van Egypte': *Alles aan de lotus is rond: zowel de vruchten als de bladeren. Hieruit wordt de circulaire werkzaamheid van de geest in god duidelijk.*[324] 130 En dat is de reden waarom de zon door die plant wordt gerepresenteerd.

Verder zijn *de vingers die hij op zijn lippen drukt* een ontwijfelbare aanwijzing dat ons beeldje van Harpocrates en de zon overeenstemmen. Ook toont dit aan dat de rituelen van Isis en Serapis, met wie Harpocrates samen door het volk vereerd wordt, niet verraden mogen worden. Varro, 'De Latijnse taal', boek 4: *Dezelfde goden zijn in Egypte Serapis en Isis. Maar stil, Harpocrates wijst met zijn vinger.*[325] Hiermee wil hij zeggen: Ik zou meer over hen vertellen, maar Harpocrates is in de nabijheid en met zijn vinger maant hij om stilte. Want bijna overal waar Serapis en Isis worden vereerd, staat een beeld van Harpocrates. Zo zegt Augustinus het tenminste in boek 18, hoofdstuk 1, van 'De stad van God': *In alle tempels waar Serapis en Isis werden vereerd, stond ook een beeld dat met zijn vinger op zijn lippen gedrukt scheen te waarschuwen dat het stil moest zijn.*[326] De beroemde Scaliger meent dat de vingers naar de mond zijn gebracht omdat de Egyptenaren zeiden dat sommige goden, onder anderen Horus en de zon, zo geboren zijn. Damascius zegt bij Photius over Heraescus, de Egyptische filosoof: *Meteen zijn geboorte was al echt mysterieus. Want men zegt dat hij met een vinger op zijn lippen als teken van stilte uit de buik van zijn moeder tevoorschijn is gekomen. Op deze manier is volgens de Egyptenaren Horus geboren, en voor Horus de zon.*[327] Als de zon niemand anders is dan Osiris, dan wekt het geen verbazing dat zoon Horus, ofwel Harpocrates, in dezelfde houding geboren is.

Mogen we dan nu overgaan tot de *vleugels* en de pijlenkoker, waarmee Harpocrates uitgerust en bewapend is. Er kan geen sterker argument zijn om te bewijzen dat Harpocrates de zon is, want de Egyptenaren voorzagen altijd de beelden van deze god van vleugels om de snelheid van de zon aan te geven. Als bewijs geldt Macrobius, boek 1, hoofdstuk 19, van 'Saturnusfeest'.[328] Als teken van snelheid worden met recht en reden vleugels aan de zon toegekend. 131 Snelheid van beweging dus was er de oorzaak van waarom vleugels toegekend werden aan de zon. Dit ook laat de Suda niet na te melden wanneer er over Horus wordt gesproken.[329]

Een koker met pijlen past als attribuut niemand beter dan de zon. Want Apollo werd gewoonlijk al als Boogschutter afgebeeld, volgens Maximus van Tyrus, 'Verhandelingen' 26.[330] Dit omdat de zon stralen in plaats van pijlen naar de aarde en lagergelegen oorden zendt en stuurt. Fulgentius, 'Mythologie', boek 1: *Ze schrijven hem* (Apollo) *boog en pijlen toe omdat stralen uit zijn lichaam naar buiten schieten op de manier van pijlen.*[331] Op dezelfde manier keken de heidense filosofen hier tegenaan en zij wijdden het sterrenbeeld aan de zon. Op een munt van Gallienus is een centaur als Boogschutter afgebeeld met het opschrift VOOR APOLLO, CONSUL EN AUGUSTUS. Niet omdat de Boogschutter de zon zelf is, maar omdat hij gewijd en opgedragen is aan de zon.

Aan Harpocrates' *rechterarm hangt een* kunstig gefabriceerde *emmer* waarmee de Egyptenaren veelvuldig goddelijke machten afbeeldden. De Ouden geloofden namelijk op gezag van de Egyptenaren dat vocht de oorsprong van alles was. Aristides zegt dat

de dichters de oorsprong van de goden toekenden aan het water, genaamd Oceanus, en dat alles uit vocht ontstaan is.[332] Om dit duidelijk te maken wilden de Egyptenaren dat er in de heiligdommen van Osiris en Isis een waterkan of emmer vol water was, zoals Apuleius in boek 11 van de 'Gedaantewisselingen' ons leert.[333] Hieraan moeten de woorden van Vitruvius toegevoegd worden: *Daarom dus zijn de mensen die volgens de gewoonten van de Egyptenaren het priesterambt bekleden, van mening dat alle zaken bestaan door de macht van vloeistof. En wanneer ze de waterkruik die met gepaste verering naar de tempel en het heiligdom wordt teruggebracht, op zijn vaste plaats zetten, dan werpen zij zich ter aarde, heffen hun handen naar de hemel en danken zij de brengers van de goddelijke goedheid.*[334] 132 Ook de gevierde wijsgeer Plutarchus is niet vergeten dit te vermelden in zijn boek 'Isis en Osiris': *Ze menen dat niet alleen de Nijl, maar simpelweg alle vloeistoffen afkomstig zijn van Osiris. Vóór de processie uit wordt altijd een vat water gedragen ter ere van de god.*[335] Daar toont hij met veel lezenswaardige passages op gezag van de Egyptenaren aan dat vocht het begin van alles is. Met hen als bron beweert Thales dat water het begin van alles is, zoals Diogenes Laërtius zegt.[336] Bovendien kan de zon een emmer vasthouden, omdat ze menen dat de Nijl overstroomt door de warmte van de god, wanneer hij in het teken van de Leeuw staat, zo vertelt Horapollo.[337]

Het middendeel van het lichaam, de linkerzijde, *wordt bedekt met een kledingstuk*, omdat de zon overdag de aarde verlicht en 's nachts niet te zien is, en dan op zijn route boven onze halfrond duisternis brengt.

De gans. Deze vogel is, behalve aan Priapus (volgens Petronius) en Juno (volgens Livius en Plutarchus), ook aan Isis en Osiris gewijd, en dus ook aan Horus ofwel Harpocrates.[338] Want de gans werd gevoed in hun tempels en was het favoriete offer voor Isis. Aristides zegt: *Toen ik in het badgebouw was, beval de godin* (Isis) *me twee ganzen aan haar te offeren.*[339] Ook Artemidorus vermeldt dat zij in de tempel van Isis verzorgd en gevoederd werden. En de Isis-priester (bij Spanheim) had zelfs ganzen tussen de eerste bloemen en vruchten.[340] Zij worden gewijd aan Harpocrates, aan de zon, omdat, zoals de zon niets is dan vuur, deze vogels volgens Aelianus van nature zeer vurig zijn.[341]

Onze Harpocrates houdt *in zijn linkerhand een knoestige knots*. Hieromheen windt zich een twijg van bijvoorbeeld een klimop of een wijnstok. 133 De knots kan verwijzen naar Hercules, de twijg naar Bacchus en beide samen naar de zon. Het staat vast dat Hercules met Bacchus de zon is. Macrobius toont in boek 1, hoofdstuk 20, van 'Saturnusfeest' over de eerste aan dat hij helderder is dan het middaglicht: *Hercules is van dezelfde aard als de zon, want Hercules is de macht van de zon die aan het menselijk geslacht deugd verschaft naar gelijkenis van de goden.* En een aantal regels verder voegt hij eraan toe: *En het is echt duidelijk uit de naam dat Hercules de zon is. Want Hercules, Herakles, Ἡρακλῆς, is niks anders dan heras, ἥρας, lucht, en kleos, κλέος, roem, roem van de lucht dus. Welke andere roem van de lucht bestaat er dan het licht van de zon? Door het wijken van het licht wordt de lucht verborgen in de diepe duisternis van de schaduwen. Bovendien brengt de uitvoering van offers bij de Egyptenaren door de meervoudige handelingen de meervoudige macht van god naar voren en toont zij aan dat Hercules in alles en door alles de zon is.*[342] Over nummer twee, Bacchus namelijk die identiek is aan de zon, spreekt Dio Chrysostomus in redevoering 31: *Men zegt dat Apollo, de zon en Dionysus een en dezelfde zijn. En dat is zo ook jullie mening.*[343] Eusebius geeft over beiden de volgende les volgens de

overtuiging van de heidenen in boek 3 van 'Voorbereiding': *Zij* schrikken er niet voor terug *de zon nu eens Apollo, dan weer Bacchus* te noemen.[344]

Het is van ondergeschikt belang of de *twijg* die aan de Hercules-knots zit, van een druif of een klimop is, omdat het bekend is dat beide planten aan de god geliefd en dierbaar zijn. Het is bekender dan wenselijk dat meestal de Bacchanten tijdens hun Bacchusoffers, de Silenen, de satyrs en alle metgezellen van de god met klimop behangen waren. Bacchus wordt zelfs als met klimop bekroond ten tonele gevoerd door Horatius, Tibullus, Silius Italicus en anderen. Silius Italicus dicht het volgende: *Met purperen licht van klimopbloemen hebben zij zijn voorhoofd omgeven.*[345] 134 Wie durft het ter discussie te stellen dat de wijnstok de schepper van de wijn zeer na aan het hart ligt? Zeker niet omdat Vergilius in 'Herdersdicht' 7 heeft: *De populier is geliefd bij Hercules, de wijnstok bij Bacchus.*[346]

Bij *de slang* moet er vermeld worden dat die het symbool en de metgezel van nagenoeg alle goden en geesten is. In de heiligdommen van de Egyptenaren die Isis en Osiris meestal van slangen voorzagen, is er niets veelvuldiger afgebeeld. Ammianus Marcellinus heeft in boek 22: *Egypte brengt ook de slangen voort die in ontelbare aantallen, meer dan elke andere pest, razen.*[347] En Juvenalis leert ons in 'Satire' 6 dat er in het algemeen een zilveren slang opgesteld werd in de nabijheid van een Isis-beeld: *En de zilveren slang scheen zijn hoofd bewogen te hebben.*[348] Maar het is het waard op te merken dat de slang met een bijzondere reden aan de zon is gewijd en dat vervolgens met recht Harpocrates ermee wordt afgebeeld. Macrobius, boek 2, hoofdstuk 20, van 'Saturnusfeest': *Aan beelden van Aesculapius en Gezondheid*[a] *is een slang toegevoegd omdat zij herinneren aan de natuur van zon en maan. Aesculapius is een heilbrengende kracht vanuit het wezen van de zon, omdat hij de geest en het lichaam van de mensen bijstaat. Maar Gezondheid is het gevolg van de aard van de maan waardoor de lichamen van levende wezens effectief versterkt worden door een heilbrengende middenweg. Daarom zijn slangenfiguren met hun beelden verbonden, omdat zij er zorg voor dragen dat de menselijke lichamen, als het ware opgegeven door de zwakte van de huid, hun vroegere kracht terugkrijgen zoals slangen jaarlijks hun krachten herwinnen wanneer ze hun oude huid hebben afgestroopt. Bovendien weerspiegelt een beeld van een slang de zon zelf omdat de zon altijd van de ouderdom van zijn laatste ondergang terugkeert naar zijn hoogste stand, als naar de kracht van zijn jeugd.* Macrobius leidt de oorzaak van dit geloof af uit de oorsprong van het woord, *want*, zo gaat hij verder, *naast belangrijke argumenten voor de zon, bestaat de slang, draco, ook door woordvorming die afgeleid is van δέρκειν, derkein, zien.* 135 *Want men zegt dat de slang de aard van deze ster nabootst door zijn zeer scherpe en waakzame blik.*[349]

Bij zijn rechtervoet staat *een konijn of een haas.* Egypte beschouwt alle dieren als heilig - lees Herodotus, boek 2, hoofdstuk 65.[350] Is het dan verwonderlijk dat de haas hieronder valt? Zoals de zon als vader van voortplanting en vruchtbaarheid wordt gezien, zo is de haas als heel vruchtbaar dier met recht en reden zijn symbool, omdat de haas altijd jongen heeft en drachtig is. Plinius in boek 8, hoofdstuk 55: *De haas is geboren als algemene prooi en krijgt als enige, naast het konijn, jongen, als het vorige nest nog niet gespeend is. Gelijktijdig voedt hij de ene worp en draagt in de baarmoeder jongen met vacht, kale jongen en nog nauwelijks ontwikkelde jongen.*[351] Dit vertellen ook Herodotus (Plinius' bron), Pollux, Xenophon en Aelianus.[352] Daar komt bij dat

---

a Aesclepius is een zoon van Apollo, de zonnegod. Gezondheid, Hygiea, is de dochter van Aesclepius.

hazen heel snel zijn en daarom terecht aan de zon, de snelle god - men zegt dat de Snelheid zijn dochter is, volgens Martianus Capella[353] - gewijd zijn. Xenophon vertelt dat bij een haas alle lichaamsdelen gericht zijn op snelheid.[354] Over ditzelfde meldt Aelianus veel in zijn 'Geschiedenis van de dieren'. Bovendien dat zoals de zon altijd zijn licht in het halfrond boven of onder de aarde toont, zo de hazen hun ogen open hebben en ze tijdens hun slaap niet sluiten.[355] Dit schrijft behalve Aelianus ook Plinius in boek 11, hoofdstuk 37: *Hazen slapen met open ogen. Ook veel mensen doen dat; de Grieken noemen dit Corybantisch.*[356] Als iemand meent dat het een konijn is, dan gelden dezelfde overwegingen en bewijzen zij dat dit diertje terecht aan de zon is gewijd. 136 Plinius, boek 8, hoofdstuk 55: *Familie van de haas zijn de dieren die men in Spanje konijnen noemt, met een uitzonderlijke vruchtbaarheid.*[357] Ook Aelianus vertelt in boek 13, hoofdstuk 13, dat ze in groten getale in Spanje voorkomen en dat de Spanjaarden hen zo noemen.[358] Catullus refereert hier ook aan in gedicht 11; hij noemt het Iberisch schiereiland met een verfijnd en correct bijvoeglijk naamwoord Konijnenrijk.[359] Op de munten van Hadrianus gaat Spanje vergezeld van een konijn.

Als laatste dan de *vogel* die bij de linkervoet zit, als helper van de god, en die vanwege zijn verweerde snavel en deel van de kop moeilijk te identificeren is. Het kan een adelaar zijn omdat die aan de zon gewijd is zoals op te maken valt uit het Apollo-beeld van Hieropolis, volgens Macrobius, boek 1, hoofdstuk 17, van 'Saturnusfeest': *Adelaars tonen met hun zeer hoge vliegsnelheid de hoogte van de zon.*[360] Maar beter is het de vogel als een raaf of een havik te beschouwen. Porphyrius zegt immers in boek 3 van zijn 'Onthouding' dat havik en raaf met name Apollo dienden.[361] Niet alleen bij Grieken en Romeinen maar ook bij de Egyptenaren wordt de raaf met een bijzondere reden aan de zon toegeschreven. Aelianus behandelt in boek 7, hoofdstuk 18, de stad Coptus en het tweetal raven dat daar gewoonlijk te zien is, en hij zegt: *Op die plek is een heiligdom van Apollo aan wie de raven gewijd zijn naar men zegt.*[362] Hoewel dit allemaal onomstotelijk vaststaat zal er toch vanuit het oogpunt van volledigheid een uitleg volgen over de havik, vanwege het veelvuldige gebruik ervan in de Egyptische godsdienst én vanwege de vele overeenkomsten tussen de havik en de zon. De havik wordt als enige en beste symbool van de zon voorgesteld. Eusebius in boek 3 van 'Voorbereiding': *De havik is gewijd aan de zon omdat hij het symbool is van het licht en de geesten en vanwege zijn bewegingssnelheid en omdat hij de hoogte opzoekt waar het licht zich bevindt.*[363] Hij voegt hieraan toe dat in de stad Apollinopolis het beeld van de maan een havikskop heeft, omdat zij namelijk haar licht ontleent aan de zon. 137 Aelianus zegt in boek 10, hoofdstuk 14, dat de Egyptenaren de havik aan Apollo hebben gewijd omdat de havik als enige van de vogels tegen de zonnestralen in kan kijken en geen last heeft van de hitte van de zon.[364] Horapollo schrijft dat de vruchtbaarheid en het lange leven - Aelianus[365] stipt dit ook even aan - er de oorzaak van zijn dat de Egyptenaren wanneer ze god willen afbeelden een havik schilderen omdat de havik ook een beeld van de zon schijnt te zijn.[366] Persoonlijk voeg ik hieraan toe dat Euarthes in zijn 'Fabels' meldt dat de havik aan Apollo is gewijd, getuige Homerus: *De havik, de snelle vogel, bode van Apollo.*[367]

Voldoende nu uit het zeer geleerde boek van de te prijzen Cuper. Ik verwijs de nieuwsgierige lezer naar dit werk, anders moet ik alles integraal gaan overschrijven. Daar worden verschillende passages van schrijvers, het hiëroglyfenschrift, munten, gemmen van de farao's en stenen monumenten op erudiete wijze opnieuw tegen het

licht gehouden.

Ik heb twee *vergulde* bronzen BEELDJES.

Het *ene*, het kleine, is van de grote oer-martelaar[a] Stephanus over wie de eerbiedwaardige dichter Prudentius schrijft: Stephanus *onderging als eerste de prijs van het bloed, gevallen onder een regen van stenen. Bebloed tussen de stenen vroeg hij toch aan Christus dat de vijanden geen steniging kregen voor hun misdaad. O wonderlijke godsvrucht van de eerste (martelaars)kroon.*[368]

Het *andere*, het grote, is van ONZE HEER JEZUS CHRISTUS. Dit beeldje is 6 duim hoog en aan de achterkant hol. Het laat een gekruisigde zien met door elke handpalm en voetzool afzonderlijk een spijker en met zijn voeten op een steuntje. Hij staat daar niet op met gebogen of over elkaar geslagen en gekruiste onderbenen maar met zijn benen gestrekt, naast elkaar.[b] Behalve dit plankje onder de voeten waarop de gekruisigde steun kan vinden draagt hij een smalle gordel die de schaamdelen ofwel het middelste deel van het lichaam, van buik tot knie, moet bedekken. 138 Deze lendendoek was als een ruime broek en was met een brede rand versierd en bezet met langwerpige groepjes en strookjes met groene en blauwe glazen kralen.

En daarom is het duidelijk dat zowel beeldhouwers als schilders van recentere tijden op grond van hun natuurlijk talent nu op verschillende manieren spelen, wanneer ze Jezus Christus naakt afbeelden wat betreft het bovenste en onderste deel van zijn lichaam maar met rond zijn buik alleen een ondertunica en wanneer ze geen enkele voetsteun aanbrengen en Jezus Christus niet met gestrekte maar met gebogen benen met slechts drie spijkers aan het kruis bevestigen, en niet met vier, zoals de gewoonte was, getuige Plautus in 'Spookhuis' 2.1: *Laat bij wie naar het kruis is gerend, voeten en handen tweemaal vastgemaakt worden.*[369]

De schrijver van 'Onderaards Rome', deel 2, boek 14, hoofdstuk 4,7 laat beelden[c] van brons zien die gelijk zijn aan ons beeldje en hij haalt schrijvers aan die vier spijkers melden.[370]

Janus Nicius Erythraeus, een geletterd man, schrijft in boek 6, brief 4, aan de geleerde Bartholdus Nihusius dat hij *een bronzen beeld van God aan het kruis* in bezit had *dat door zijn broer in een onderaards gewelf was gevonden. Christus was met vier spijkers aan het kruis genageld en hij stond met zijn voeten op een steuntje.* Later in brief 5: *Op ditzelfde kruis was te zien dat Christus niet met gebogen, zoals de gewoonte was, maar met gestrekte benen, naast elkaar, vasthing.*[371]

Een ivoren MERCURIUSBEELDJE van drie duim hoog. Plinius levert in boek 35, hoofdstuk 12, over dat hij een standbeeld van *Diana* van ebbenhout heeft gezien.[372] Tibullus zegt in boek 1, gedicht 10: *Jullie moeten je niet schamen dat je uit oud hout bent gemaakt. Zo hebben jullie het huis van mijn oude opa bewaakt. 139 Toen kwamen de mensen beter hun woord na, toen met sobere verering een houten god in een klein*

---

a De heilige Stephanus is de eerste martelaar: hij wordt gestenigd. *Handelingen* VII.58.
b In Smetius' tijd wordt de gekruisigde Christus afgebeeld met gebogen benen en met één spijker door beide voeten. Deze Christus als Lijder is in de vroege dertiende eeuw in zwang gekomen. Vóór die tijd werd Christus afgebeeld als Overwinnaar van de dood, met gestrekte benen en de voeten afzonderlijk vastgespijkerd. Smetius laat zien dat zijn Christusbeeld van een ander type is dan de contemporaine kruisbeelden, en dus oud(er).
c Zie afbeelding 37 op pagina 190.

heiligdom stond.[373] Ovidius: *De priester had er veel houten beelden van de oude goden neergezet.*[374] Gajus Julius Caesar schrijft in boek 6, hoofdstuk 4, dat de oude Germanen *Mercurius van wie ze veel beelden hadden, het meest van de goden vereerden.*[375] Na hem komt Cornelius Tacitus die deze cultus speciaal aan de Catti, de voorouders en bloedverwanten van de Bataven, toeschrijft. In de oorlog met de Hermunduri, zo zegt hij in 'Jaarboeken', boek 13, hoofdstuk 57, *wijdden de partijen als ze overwinnaars zouden zijn het leger van de tegenpartij ten ondergang aan Mars en Mercurius; de daarbij uitgesproken bedreigingen keerden zich nu tegen de Catti.*[376] Hierbij is het overigens onduidelijk of beide volkeren aan de god, of, zoals sommigen het interpreteren, de Hermunduri aan Mars en de Catti aan Mercurius hun gelofte deden met het oog op een voor hen gunstig verloop van de strijd. Verschillende overblijfselen bevestigen dat de Bataven dit voorouderlijke godsdienstige gebruik voor Mercurius bewaard hebben. Ik heb naast andere beeldjes van Mercurius in brons dit merkwaardige beeldje van ivoor: een Mercurius met een knap en jeugdig voorkomen. Hij draagt een lang kleed, vleugels en een hoofddeksel. Dit is een reishoed of een Arcadische muts waarover Papinius Statius in 'Thebe' 4 zegt: *Hij draagt volgens gewoonte een Arcadische muts.*[377] Apuleius spreekt in zijn 'Verdedigingsrede' elegant en misschien wel toepasselijk op ons beeldje over zijn kleine Mercurius: *Kijk toch eens, hoe lief en vol pit zijn gelaat is, hoe vrolijk het gezicht van de god is, hoe keurig het eerste dons over zijn wangen kruipt, hoe het krullend hoofdhaar onder de brede rand van de vilten muts piept, hoe charmant de identieke vleugeltjes boven zijn slapen uitsteken.*[378]

De Ouden hebben Mercurius als bode van de goden voorzien van vleugels op hoofd en voeten om aan te geven dat woorden snel door de lucht worden getransporteerd. <u>140</u>

Een *natuurstenen* BEELDJE VAN CONCORDIA. Zoals Ovidius ergens zegt: *Een beeld, gemaakt van marmer. Tijdens het maken was het een ruwe steen, nu een elegant beeld.*[379]

Dit beeldje is tien vingers hoog en Concordia zit als een jonge vrouw op een zetel, rechts houdt ze een offerschaal vast ten teken van haar goddelijke natuur, links een hoorn des overvloeds om de rijkdom aan alle goederen aan te tonen. In deze houding is Drusilla, de zuster van Caligula, op onze munten te zien.

De gegoten *bronzen* BEELDJES zijn heel mooi. Ze hebben een voetstuk of ze missen het. Als voorbeeld noem ik Victoria, Concordia enzovoorts.

Ik heb twee beeldjes van VICTORIA.

Het *ene*[a] is vier duim, het is een gevleugelde jonge vrouw die met beide voeten op een bol staat. De linkervoet is ongeschoeid. Haar haar is gekamd en de kleding valt ruim. De eerbiedwaardige Johannes Braunius, hooggeleerd predikant van de Waalse Kerk hier in Nijmegen én zeer nieuwsgierig navorser van de geleerde oudheid, heeft in zijn bibliotheek een exemplaar dat in alles identiek is aan dit beeldje, behalve dan dat de rechterarm bij de schouder beschadigd is.

Het *andere*[b] beeldje is drie duim. Ook een gevleugelde jonge vrouw gekleed in een loshangend gewaad maar zij staat met alleen haar linkervoet op een bol. In haar

a Zie afbeelding 5 op pagina 181.
b Zie afbeelding 1 op pagina 177 (op schouw rechts).

rechterhand draagt ze een lauwerkrans, een palmtak ontglipt aan haar linker. Ovidius, 'Liefdes' boek 3, gedicht 2: *Victoria verliet met gespreide vleugels als eerste haar plaats.*[380]

Zij werd vereerd in privé-gebouwen en zuilengalerijen) van burgers. Zie hiervoor Apuleius in boek 2 van zijn 'Miletische verhalen' over het huis van Byrrhena: *Buitengewoon prachtige voorhoven, met in alle hoeken vier zuilen, huisvestten standbeelden van de palmdragende godin. Elk beeld stond stil, de vleugels gespreid en met bedauwde voeten het wankele pad van een rollende bol ontwijkend.* 141 *Elk beeld stond stil, niet om te blijven staan, maar het leek of het al wegvloog.*[381]

Helemaal passend en toegesneden op ons Victoria-beeldje is Prudentius in het tweede boek 'Tegen Symmachus': *Je zoekt de meesteres van het overwinnen? Dat is voor iedereen zijn eigen rechterhand en de almachtige god; niet een jonge vrouw met gekamd haar, niet zwevend met een blote voet en bekroond met een krans, niet gekleed in plooien die volle borsten bedekken.*[382]

Twee CONCORDIA-beeldjes[a]. Het ene meet drie duim, het andere ruim twee. Allebei zijn het staande jonge vrouwen in een lang kleed die in de rechterhand een offerschaal hebben en in de linkerhand een hoorn des overvloeds dragen. Ik heb hierboven bij de vermelding van het natuurstenen beeldje van haar al gezegd dat de offerschaal die ze rechts vasthoudt, een teken is van haar goddelijke natuur, terwijl de hoorn des overvloeds in haar linkerhand staat voor de rijkdom aan alle goederen.

MERCURIUS[b] is zes duim hoog, baardeloos en draagt hoed en vleugelschoenen. Hij staat op een vierkant voetstuk. In zijn rechterhand heeft hij een geldkistje of beurs, in zijn linker de herautstaf waaromheen zich twee slangen kronkelen.

Hij wordt *zonder baard* afgebeeld, omdat hij de bode van de goden is en bij een bode, te land en in de lucht, jeugdige kracht vereist is.

Vleugelschoenen zijn toegevoegd om zijn snelheid aan te geven.

De *vleugels* boven zijn oren duiden aan dat gekregen opdrachten snel uitgevoerd moeten worden.

Over de *herautstaf* gaat het bekende verhaal dat Mercurius op een tocht door Arcadië bij twee slangen kwam die zo hard met elkaar aan het vechten waren, dat ze in en om elkaar gedraaid waren. Hij zette de stok die hij toevallig bij zich had tussen de slangen om hen uit elkaar te halen en zo maakte hij een eind aan hun ruzie.[383] 142 Ter herinnering hieraan droeg hij naderhand deze van slangen voorziene stok, herautstaf genaamd, bij zich. Arnobius noemt hem in boek 4 *drager van de vriendelijke slangen.*[384].

En Mercurius heeft dus een *geldbuidel*, omdat hij als eerste goud en goudhandel en het gebruik ervan heeft ontdekt. Hierdoor noemen de Egyptenaren hem *de gouden god.* Ze zeggen dat Mercurius de god van de rijkdom is en daarom wordt hij met een beurs afgebeeld. Codinus noemt in zijn 'Constantinopel' Marsupius[c] ook de god van de kooplui die alles meten naar de winst.

---

a Zie afbeelding 1 op pagina 177 (midden boven en op schouw links).
b Zie afbeelding 1 op pagina 177 (op schouw midden links).
c *Marsupius* betekent *geldbuidel.*

Mijn beeldje van HERCULES[a] de leeuwendoder of de knots-, pijl- en huiddrager - zo noemt Tertullianus hem in 'De mantel' met een woord uit een loflied[385] - is ongeveer drie duim, maar het is uit de kunst en ongemeen mooi.

Deze Hercules is naakt en draagt een kroon van klimopbladeren. Hij draagt een baard, kijkt als een soldaat en heeft sterke armen. Zijn rechterhand strekt hij geopend uit en zijn linkerhand draagt de knots en de leeuwenhuid.

Bijna *naakt* met een knots: de Dapperheid neemt genoegen met een naakte man, een knots als teken van moed wordt elders al aangehaald. Er zijn oude munten die hem precies zo laten zien.

Omkranst met klimop: de uiteinden van het lint of de band die de klimopkrans vasthoudt rond het hoofd met de krullen, hangen vanuit de nek naar achteren op de schouders. De klimop geeft de overwinning van Hercules aan. Meerdere malen wordt de klimop door de dichters overwinnares genoemd. Bijvoorbeeld Horatius, boek 1, brief 3, aan Julius Florus: *Jij zult de eerste prijs van de klimop, de overwinnares, dragen.*[386]
143

Hercules wordt afgebeeld met een *baard*. Zie de heilige Augustinus, nummer 6 van de veertig nieuwe preken die uitgegeven zijn: *De god van de dapperheid wordt gewoonlijk Hercules genoemd. Heel zijn kracht zit in zijn baard.*[387]

Hij kijkt als een soldaat en heeft *sterke armen*. In het 'Erectie-lied' staat het zo: *Apollo met weelderig haar, Hercules gespierd.*[388]

Pausanias vermeldt in boek 5 een Hercules-standbeeld dat zo oud was dat niemand zijn leeftijd kon schatten.

Tacitus schrijft in zijn boek 'De zeden van de Germanen' in hoofdstuk 9 dat de oude Germanen Hercules vereerden.[389]

Het beeldje van APOLLO die zijn haar lang draagt, gladgeschoren is en op zijn driepoot zit, is twee duim.

Phoebus Apollo is gezegend met een knap uiterlijk, lang haar, zoals we net gehoord hebben, en een jeugdige gestalte. Hij is immers altijd knap en altijd jong, zoals Callimachus hem bezingt in zijn 'Hymne op Apollo'.[390] En dat komt omdat tijd noch arbeid sporen van verval en ouderdom op de zon achterlaten: de zon wordt altijd jong en fris herboren. En dan nog: zoals de jeugd meestal lang haar heeft, zo wordt ook Apollo afgebeeld. En dat is meer dan terecht, omdat zijn zonnestralen een beeld vormen van haren die om zijn hoofd vallen.

MARS[b] is vier duim, een staand beeldje met helm en mantel. Zijn blik is nors, zijn schouders breed en zijn moed groot. Hij draagt in zijn rechterhand een speer die niet aanwezig is. Maar de geopende en uitgestoken hand bewijst dat de lans eruit gevallen is en verloren is gegaan. Mars is afgebeeld als een soldaat. Tertullianus, boek 1, hoofdstuk 10, van 'Tegen de heidenen': *Saturnus in de gedaante van een oude man, Apollo als een baardeloze knaap, Diana als een jonge vrouw en in Mars wordt de soldaat vereerd, in Vulcanus de smid.*[391] 144 De Erectie-dichter: *Niemand heeft een bredere borstkast dan de stoutmoedige Mars.*[392]

---

a Zie afbeelding 5 op pagina 181 (en drukkersembleem op titelpagina).
b Zie afbeelding 1 op pagina 177 (op schouw midden rechts).

Mijn beeldje van PRIAPUS is twee duim. Het is een naakte man, gebogen en niet rechtopstaand, geknield. Tussen zijn knieën houdt hij dat deel van zijn lichaam dat hem tot een man maakt, in uitgestoken toestand vast met zijn handen. Hierop lijkt een beeld bij Apollonides: *Anaxagoras heeft mij geplaatst, een niet op zijn voeten staande Priapus, met beide knieën op de grond liggend.*[393] Prudentius in boek 1, 'Tegen Symmachus': *Kijk hem daar in brons staan, tussen de goden. Je schaamt je hem, met een schandelijk takje ervoor, te moeten bekijken.*[394] Wat de Erectie-dichter over deze schandelijke godheid zegt, wil ik niet herhalen; ik vermeld hier alleen een spotvers op Priapus uit het voorwoord: *Zwaarder geschapen dan normaal, heeft hij geen enkel kledingstuk over zijn kruis.*[395] In navolging van Lactantius, boek 1, hoofdstuk 21, van 'De godsdienst': *Ik onderzoek zo'n gedegenereerd misbaksel niet en ik ontbloot Priapus niet.*[396]

Een beeldje van een GEWAPENDE SOLDAAT[a] van drie duim is een staande man in militaire uitrusting: hij draagt een koppelriem en op zijn hoofd een helmbos en een kegel. In zijn linkerhand houdt hij een rechthoekig schild dat bijna zijn hele lichaam, van kin tot been, beschermt, behalve de rechterarm. Hij strekt met deze hand dreigend de punt van zijn ontbloot zwaard naar het hoofd van zijn vijand. Een helmbos op de helm functioneert als versiering voor het hoofd. Ovidius, boek 6 van 'Gedaantewisselingen': *Zij geeft een helm voor haar hoofd, haar borst krijgt bescherming van de aegis.*[397]

Een beeldje van een *naakte* JONGEN die in kleermakerszit op de grond zit. 145

Ik voeg nog een aantal bronzen BEELDJES toe aan bovengenoemde, maar dan zonder hoofd, armen of handen, want ik houd niet op ook kapotte resten uit de puinhopen van de Ouden te verzamelen.

Een is een naakte jongen zoals de vorige, maar dan zonder hoofd en arm. Ook hij zit in kleermakerszit op de grond.

Het andere is *een man in toga*, als een senator op Romeinse wijze gekleed, gezeten op een stoel. Ook dit beeldje mist wat, want hoofd en handen zijn afgebroken. Zo zaten gewoonlijk de pretoren bij de Romeinen. Zo leert ons Cicero in de redevoering 3 en 4 tegen Verres.[398]

BEELDJES van brons heb ik ook van dieren en wel van viervoeters en van vliegers. Sommige verblinde heidenen bewezen aan bepaalde schepsels, alsof het echte godheden waren, goddelijke eer.

Ik heb een beeldje van een *Arcadische hond*. Lees over de hondenjacht Cicero, boek 5 van de 'Tusculaanse gesprekken' en boek 17 van Strabo. Clemens van Alexandrië geeft in zijn 'Waarschuwing tot de heidenen' aan dat dit dier het eerst door de inwoners van Hondenstad getemd is.[399] Bekend is ook het volgende vers van Juvenalis, 'Satire' 15, vers 8: *Hele steden daar aanbidden de hond.*[400] Lucanus zegt het in zijn 'Gebeurtenissen rond Pharsalus', als hij over Egypte spreekt, als volgt: *Wij ontvangen in onze Romeinse tempels jouw Isis en halfgoddelijke honden.*[401]

---

a Zie afbeelding 5 op pagina 181.

Een beeldje van een *bokje*.

En zelfs een *wolf*. De wolf is vanwege zijn roofzucht en woestheid aan Mars gewijd. Daarom wordt de wolf martiaals genoemd door Vergilius en Horatius. 146 Vergilius in boek 9 van zijn 'Aeneïs': *De wolf van Mars heeft uit de stallen een lam geroofd dat met veel geblaat door zijn moeder wordt gezocht.*[402] Horatius, boek 1, lied 17, aan Tyndaris: *De geitjes zijn niet bang voor de krachtige slangen en ook niet voor de martiaalse wolven.*[403]

Een beeldje van een *vosje*.

En een van een *schaapje*.

Twee *rammen*.

Ook twee *panters* die buitengewoon woeste lichamen hadden. Vandaar Ovidius in boek 3, verhaal 10, van zijn 'Gedaantewisselingen': *De woeste panterlichamen.*[404] Van oudsher waren de panters aan Bacchus gewijd; ik heb een munt van Gallienus waarop aan de ene kant een panter, zo je wilt een tijger - het is moeilijk deze twee dieren op afbeeldingen, inlegwerk en dergelijke uit elkaar te houden, net zoals dit geldt voor leeuwen en lynxen - staat met het opschrift LIBERO CONS AUG, Bacchus consul Augustus.

En waarom dit dier aan Liber, of Bacchus, gewijd is vertelt ons Philostratus: *Dit dier is het hartstochtelijkst van alle beesten en dekt vlug, net als Bacchus.*[405] De grote filoloog Gerard Johannes Vossius voegt hier nog twee verklaringen aan toe in boek 9, hoofdstuk 29, van 'Afgoderij van de heidenen': *De panter*, zegt hij, *is een woest dier en veel dronkaards worden wild als panters. Bovendien schept Bacchus plezier in dronkenschap; als je op een bepaalde plaats wijn neerzet, komt een panter daar steeds heen en hij drinkt daar zoveel van, dat hij dronken door slaap wordt overmand, getuige Aelianus en Oppianus.*[406] *Oppianus*[407] *meldt verder in boek 3 en 4 van 'De jacht' dat de voedsters van Bacchus in panters zijn veranderd omdat ze gek op wijn waren en dat zij Pentheus hebben verscheurd.*[408]

Ook is er een beeldje van een papegaai, een Indische vogel van de eilanden in de westelijke oceaan. 147

En ook een *uiltje* of nachtvogel, gewijd aan Minerva. Het is immers een wijze vogel die 's nachts kan zien. Wijsheid wordt vergeleken met nachtelijke studie en de wijze onderscheidt veel dingen scherp in donkere en duistere zaken en in die tijd neemt hij verstandige besluiten.

Bovendien een *kippenhaan* die gewijd was aan *Apollo* of de zon, omdat hij de dag aankondigt. Daarom noemt Martialis hem *de vogel van het licht.*[409] Hij was ook gewijd aan *Aesculapius*, de god van de artsen, omdat hij het symbool van waakzaamheid is, de eigenschap die het best bij een dokter past. Aan *Mercurius*, god van de handelaren, omdat kooplui altijd alert zijn en opstaan bij het kraaien van de haan. Ook gewijd aan

Minerva, omdat deze wijze vogel verschillen in tijd weet te onderscheiden. En aan *Mars*, omdat het een vechtvogel is.

Ik heb een behoorlijk aantal aardewerken BEELDJES, sommige uit Romeinse tijd, andere uit de middeleeuwen.

De beeldjes van de eerste soort zijn voorbeelden van zeer hoge ouderdom. Daarom zegt Sextus Propertius in boek 4, gedicht 1: *Deze gouden tempels zijn ontstaan uit aardewerken goden.*[410] En Lucius Annaeus Seneca zegt op het eind van brief 31: *Je zult jezelf een god waardig achten, geen gouden, geen zilveren god. Uit dat materiaal kan geen godgelijkend beeld gemaakt worden. Bedenk dat zij van aardewerk waren toen ze nog welgezind waren.*[411]

Holle *aardewerken beeldjes* heb ik drie, eeuwenoud en zonder een enkele beschadiging.

Het *eerste* hiervan is een godin zittend op een tamelijk grote zetel.

Nummer twee is een Gorgo[a] waarbij, zoals bij een Herme-beeld, alleen maar hoofd, nek en borst doen denken aan een menselijke figuur. Deze Gorgo draagt een *band* rond haar hals waaraan een gehoornd *maantje* hangt tot op haar blote borst. 148 Vroeger droeg niemand een band of een maantje, behalve de adel die dit deed op grond van ambt of omdat het verdiend was door moed. Net zoals vandaag de dag de hoge heren een gouden beeldje van een ram, *gulden vlies* genaamd, aan een halsketting hebben hangen.

Het *derde*[b] is van een mij onbekende god of halfgod die zonder handen en voeten, zonder het onderste deel van het lichaam, slechts het bovenste deel van een menselijke gestalte heeft. Zoals Juvenalis in 'Satire' 8 schrijft: *Als twee druppels water gelijkend op een verminkt Herme-beeld.*[412] Wanneer ik dit beeldje heen en weer schud, hoor ik een bolletje of iets massiefs dat binnen in het holle hoofd opgesloten zit: een soort klokje. Marcus Tullius Cicero schrijft aan Atticus in boek 1, brief 6: *Je Hermen van Pentelisch marmer en de bustes waarover je mij geschreven hebt, bezorgen me nu al veel genoegen. Ik zou daarom willen dat je mij zo snel mogelijk de bustes, standbeelden en andere zaken die jou geschikt lijken voor zowel deze ruimte als mijn enthousiasme en jouw gevoel voor smaak, stuurt. En liefst zo veel mogelijk.*[413]

Vier aardewerken *beeldjes* uit de middeleeuwen.

Nummer een is een beeldje van keizer KAREL DE GROTE.

Het *tweede* is een olifant.

En nummer *drie* en *vier* zijn poppen. Deze poppen zijn kleine beelden van meisjes. Gewoonlijk offeren jonge vrouwen vóór hun huwelijk bepaalde spullen uit hun jeugd als geschenk aan Venus. Dit schrijft Varro in zijn 'Oorsprongen': *Het was de gewoonte van de meisjes van de Ouden om van linnen kleine meisjespoppen te naaien, ze van vulling te voorzien en ze aan te kleden. Als de meisjes op de drempel van hun puberteit stonden, schonken ze deze poppen, als het ware de tekens van hun kinderjaren, aan Venus om een gelukkig huwelijk te krijgen in de toekomst.* Persius zegt in 'Satire' 2, vers 71: *De door een meisje aan Venus gegeven poppen.*[414]

---

a Zie afbeelding 1 op pagina 177 (voorgrond links).
b Zie afbeelding 1 op pagina 177 (midden links).

Bronzen voetstukken VAN BEELDJES zijn er meer dan vijfentwintig, het ene wat groter dan het andere, sommige rond, andere vierkant. 149

Op veel manieren en op veel plaatsen afgebroken *delen* van BEELDJES en *godenbeeldjes*. Marcus Tullius Cicero, 'Philippische redevoering' 9: *Standbeelden gaan ten onder aan weersinvloeden, aan geweld, aan het verloop van de tijd.*[415]

Het aantal fragmenten stijgt ver boven de honderd uit; type, afbeelding en materiaal zijn verschillend.

Er zijn zilveren, bronzen, marmeren en glazen stukken van goden en godinnen, keizers, halfgoden en andere mensen. En ook van dieren. Ik tel een aantal *hoofden*, af en toe *een gezicht zonder achterhoofd*, een aantal *armen zonder handen*, soms *een hand* of *vingers*, ook wel *voeten*. En dan ook nog halve *buiken* met de zijden.

Meer dan honderd speelSTEENTJES of -schijfjes, waarmee de Ouden speelden bij dobbelspelen.[a]

Beeldschoon klein zilveren HOEFIJZER.

Een bolle, ronde SPIEGEL van ijzer met een diameter van vijf duim, in complete staat.

Bovendien ontelbaar veel fragmenten van ijzeren en van enkele vergulde spiegels.

Een bronzen WEEGSCHAAL waarmee de Ouden hun spullen afwogen.

SCHRIJFSTIFTEN[b] waarmee de Ouden (zoals Plinius in boek 13, hoofdstuk 11 meldt)[416] vroeger op wastafeltjes schreven, zoals kooplui tegenwoordig in ivoorwitte boekjes of witgemaakte blaadjes of notitieboekjes schrijven. Ik heb rond de vierhonderd ongeschonden schrijfstiften en delen daarvan. 150

Ik ben tot nu toe de enige die de hier onlangs in zo grote hoeveelheden gevonden schrijfstiften bewaart. Net zoveel zijn het er als een paar generaties geleden smeden, ook goud- en zilversmeden, er omgesmolten hebben of ze meegegeven hebben aan vrienden of opkopers om ze naar elders mee te nemen. Ook tegenwoordig zijn het de burgers van de gegoede klasse - ik zou er zo een aantal kunnen noemen - die nog altijd als hun een schrijfstift wordt aangeboden, ze verzamelen of met gulle hand aan vrienden in andere steden sturen. Als we nu het totale aantal zouden schatten zou dat aantal daarom bijna ontelbaar zijn. Maar de oude resten van zoveel oude schrijfstiften overtuigen mij er ruimschoots van dat vroeger, al vanaf de vroegste tijd van de Romeinse keizers, nog vóór alle vernielingen in de loop van zoveel eeuwen, de stad van de Bataven een universiteit bezat, een universiteit die druk werd bezocht door studenten, die bloeiende afdelingen schone kunsten, wetenschap en talen had en waar de geleerde jeugd die schrijfstiften vaak ter hand nam. En dat na zo'n groot tijdsverloop de Staten van het Nijmeegs Kwartier tijdens mijn leven een Gymnasium en een Academie niet zozeer vanuit het niets opgericht hebben maar veeleer het grote paleis van onderricht en ijver nieuw leven hebben ingeblazen. Toen durfde ik dat zonder gevoelens van twijfel te beweren en tot nu toe heb ik, gesterkt door zoveel schrijfstiften

---

a Zie pagina 78.
b Zie pagina 60.

van de Ouden, niet geaarzeld deze mening nog altijd te onderschrijven, omdat Suetonius in hoofdstuk 45 van zijn 'Gajus Caligula' deze plaatsen ook *speelplaatsen voor lezen en schrijven* noemt, met andere woorden Academie of School, want de Romeinen noemden een school een speelplaats, waar de jeugd zich aan de studie wijdde en de literatuur tot zich nam.[417] Ausonius, 'Gedichtje' 4: *De school wordt de Griekse genoemd, zodat passend tijd wordt besteed aan de moeizame Muzen.*[418] 151

Als je naar de *grondstof* kijkt: er zijn ijzeren, bronzen en benen schrijfstiften.

De ijzeren zijn het oudst en zeldzaamst, en dus heb ik die heel weinig, niet meer dan twaalf. De hooggeleerde Gerard Johannes Vossius citeert in boek 1, hoofdstuk 35, van zijn spraakkunst Isidorus[419], boek 6, hoofdstuk 9, 'Etymologieën of Oorsprongen', en zegt dat *de Grieken en Etrusken als eersten met ijzer in was schreven. De Romeinen deden dit ook, maar later was er te Rome een verordening dat niemand een ijzeren schrijfstift mocht hebben; dit gold ook secretarissen. Was mag niet bewerkt worden met ijzer.*[420]

Het gebruik van ijzeren schrijfstiften was de Romeinen verboden, maar de Bataven gebruikten ze. Het is daarom helemaal niet gek, dat onze voorouders hun vrijheid onverkort bewaard hebben en dat zij zich niet onderworpen hebben aan andermans wetten, of het moet zijn dat er iemand met stelligheid durft beweren dat het een zeer oude, veel eerder door de Romeinen bedachte bepaling is en dat deze ijzeren stiften verwijzen naar de hoge ouderdom.

De Romeinen hebben regelmatig schrijfstiften gebruikt voor het plegen van een moord. Suetonius, hoofdstuk 82 van 'Julius Caesar': *Caesar stak een schrijfstift door Cassius' arm die hem vastgreep.*[421] Suetonius, hoofdstuk 27 van 'Gajus Caligula': *Omdat* Caligula *een senator in stukken wilde scheuren, zette hij het volgende in scène: mensen beschuldigden hem bij binnenkomst van het senaatsgebouw ervan een vijand van de staat te zijn. Ze vielen hem aan, doorstaken hem met hun schrijfstiften en gaven hem aan anderen om hem uit elkaar te scheuren.*[422] Ene Antillus, getuige Plutarchus in zijn 'De Gracchen', is doorboord met grote schrijfstiften.[423] Bij Prudentius lezen we dat veel mensen die met schrijfstiften zijn gestoken, een gelukkig leven leiden in de hemel waar ze opgenomen zijn. Wij weten dat de heilige Cassianus zich onder hen bevindt: hij is op bevel van Julianus die het de Christenen verboden had het geloof te verkondigen, door de schrijfstiften van zijn leerlingen gedood omdat hij de leer verkondigde. 152 Zo zegt Prudentius het immers in zijn 'Lijdensverhaal van Cassianus': *En anderen prikken hem tot hij staat te trillen met puntig ijzer waarmee de was beschreven wordt als ploegvoren of waarmee een ingesneden titel wordt uitgewist en er weer een glad oppervlak wordt gemaakt van een ongelijk. Hiermee wordt de belijder van Christus gestoken en gesneden: gestoken in zijn zachte delen, gesneden in zijn huid.*[424]

Seneca vermeldt in boek 1, hoofdstuk 14, van 'Zachtmoedigheid' de Romeinse ridder Erixo: *Omdat hij zijn zoon doodgegeseld had, doorstak het volk hem op het forum met schrijfstiften. Het gezag van Augustus kon hem maar net redden uit de vijandige handen van de senatoren en zijn eigen zoons.*[425] Lipsius voegt hieraan toe dat *de mensen toen in het algemeen immers geen speren of dolken bij zich droegen, maar in woedeaanvallen hun toevlucht namen tot wat er voorhanden was: de schrijfstiften die ze in hun notitieboekje hadden.*[426]

Later kwamen er bronzen en benen schrijfstiften in de plaats van deze ijzeren. Daarbij zijn er waarvan de kop met goud bedekt is. Bij Quinctius Atta staat in zijn satire: *Laten we de ploeg in de was zetten, laten we ploegen met een benen mes.*[427]

Diogenes Laërtius meldt dat *Cleanthes de leerstellingen van Zeno met een benen schrijfstift op tegels had geschreven.*[428] Charisius citeert uit Varro: *Ze schreven altijd met been.*[429] En het volgende komt uit Titinius: *Ik zou mijn wasvlakte willen ploegen met been.*[430]

De *vorm* van de schrijfstiften: het ene uiteinde is scherp om te schrijven, het andere stomp of vlak om te wissen, zoals we hierboven al hoorden van Prudentius, wat de oude dichter Caelius Symphosius duidelijk maakt in een raadsel wanneer hij dicht: *Aan de top vlak, maar ik ben niet vlak aan het eind. Ik draai allebei de kanten op met een hand, ik vervul verschillende taken. Het ene deel herroept wat het andere oproept.*[431] Laurentius Pignorius, een gedreven onderzoeker van de oudheid in Italië, laat twee schrijfstiften[a] zien, één uit zijn eigen verzameling, de ander uit die van Aloysus Corradinus.[432] 153 Maar het bovenste deel van beide stiften, tegenover de scherpe kant, is vlak; hij noemt het het platte deel. In de verzen van Prudentius heeft dat deel een scherpe rand, gelijk een groot aantal bij mij dat heeft, waarbij het vlakke deel overloopt in een scherpe rand.

Hermannus Hugo, een geleerd man op het gebied van het vroegste ontstaan van het schrijven en de ouderdom van het schrift, hoofdstuk 9, liet een oude schrijfstift[b] afbeelden. Hij zei dat deze stift leek op een klein schopje, in de vorm van een gebogen spade, zodat de krassen in de was stevig egaal gestreken werden als de wijsvinger erop gezet werd, de staart of punt zat dan tussen de andere vingers vast.[433] En daarom hanteert iemand die een schrijfstift ter hand neemt om letters te schrijven, hem niet simpel rechtopstaand maar een beetje schuin. Zoals een klein schopje en niet zoals een lakstempel waarmee brieven worden verzegeld. De schacht is vierzijdig, maar iets breder dan dik. De zijkanten of liever de hoeken van de zijkanten zijn afgerond. Men denkt dat dit gedaan is om de schrijfstift beter vast te kunnen houden en niet uit de hand te laten vallen.

De belangrijkste functie van de schrijfstiften was, zoals ik al gezegd heb, schrijven op wastafeltjes of het geschrevene snel wissen. Cicero zegt in zijn 'Tweede redevoering tegen Verres': *Hij draaide zijn schrijfstift om op zijn wastafeltje.*[434] En Horatius in boek 1, satire 10: *Keer vaak je schrijfstift om, als je iets wilt schrijven dat het waard is een tweede keer gelezen te worden.*[435] Het is alsof hij wil zeggen dat het nodig is vaak je woorden te wissen en te verwijderen. Of: houd niet vast aan de woorden die je als eerste in gedachten komen maar verander en corrigeer vaak het geschrevene. Breng de andere, de stompere, kant van de schacht in stelling en strijk de was glad. Want de Ouden gebruikten de stompe kant om uit te wissen en bovendien als iets gewist moest worden, waren ze gedwongen de stift om te draaien. Bij Symmachus lezen we in boek 1, hoofdstuk 4: *Als iets in jouw verzen beneden peil was, dan heeft mijn schrijfstift dat zorgvuldig weggewerkt.*[436] 154

Ik heb negentien gebakken TEGELS, sommige groot, andere klein.

De vijf *grote* zijn langgerekt en gebogen als een buis, ze hebben verschillende opschriften. Zie pagina 88.[c]

De veertien *kleinere* zijn vierkante vloertegels, ook met van letters. Zie pagina 99.[d]

---

a Zie afbeelding 30 op pagina 188.
b Zie afbeelding 31 op pagina 188.
c Zie pagina 61.
d Zie pagina 66.

Van de DOBBELSTENEN[a] of speelstenen zijn er twee van *brons* en drie van *been*, naast één *loden*. Hiermee speelde men vroeger bij dobbelspellen. Hiëronymus vermeldt in 'Het leven van Apollonius': *De profeet speelt met bord en dobbelstenen.*[437] Onze dobbelstenen zijn allemaal vierkant en voorzien van punten. Wanneer ze gegooid worden, blijven ze onbeweeglijk liggen op de kant waarop ze steunen. Martialis, boek 14, gedicht 17: *Hier wordt de dobbelsteen geteld in tweemaal zes punten.*[438]

Meer dan 30 bronzen DOOSJES voor reukwerk en amuletten. Sommige rond, andere vierkant of hartvormig. Hierboven op pagina 19[b] is er al over gesproken.

Bronzen SCHEENBEEN met scheenplaat.

Welluidende BELLETJES van brons, vijfendertig stuks. Juvenalis, 'Satire' 6, vers 439: *Je zou denken dat er zoveel bekkens en belletjes tegelijk klinken.*[439] Ze hebben niet dezelfde vorm noch afmeting. Een aantal is rond als een klok, een aantal vierkant - één hiervan is wat groter met bolletjes op de vier hoeken aan de onderkant. Sommige waren misschien buiten aan de huizen bevestigd en bewezen hun dienst bij particuliere huizen van Romeinen en Bataven. Of bij hun openbare tempels. Lucianus van Samosata zegt in zijn 'Een gehuurde dienaar': *Omdat hij 's morgens vroeg met een belletje gewekt is.*[440] Dezelfde: *Nadat hij de aanklacht ontvankelijk heeft verklaard houdt hij gebeden voor iedereen, maar bij het bidden rammelt hij met een gouden belletje, dat zwaar en rauw zijn bewegingen begeleidt.* 155 En Hiëronymus Magius levert in hoofdstuk 7 zelfs over dat *de priester van de Syrische godin gewoonlijk belletjes gebruikte.*[441]

De overige belletjes hingen bij dieren om de nek. Vroeger hingen voerlui en stalknechten niet alleen vanwege vermaak en versiering belletjes aan paarden en ezels maar ook om bij de nadering van tegenliggers op tijd de weg (als die hol of smal was) vrij te maken. Phaedrus spreekt in boek 1, gedicht 8, over een muildier dat kisten met geld draagt: *De hals hoog opgericht en met zijn nek de heldere bel schuddend.*[442] En dit dier heeft er één, maar Apuleius' ezel veel, naast andere opsmuk: *Hij heeft mij behangen met gouden versierselen, een geverfd zadel, purperen dekken, een zilveren bit, gekleurde riemen en schelle belletjes.*[443] Op oude monumenten zijn belletjes te zien die aan paarden hangen. Ook is bij Justinianus in zijn wetten over het platteland, artikel 2, sub 2, te lezen: *Als iemand ratel of bel van rund, schaap of welk ander dier dan ook heeft weggenomen enzovoorts.* Sidonius Apollinaris spreekt in boek 2, brief 2, over *van belletjes voorziene kuddes.*[444]

Twee grote aardwerken BUIZEN of pijpen waardoor water werd gevoerd. Cicero zegt in boek 2, hoofdstuk 2, van zijn 'Wetten': *Wie heeft er niet om de waterleidingen die men buizen of kanaaltjes noemt, gelachen toen hij ze zag?*[445]

Vier kleinere bronzen BUISJES, waarbij er één is waar een platte kop te zien is op het uiteinde waarmee het afgesloten wordt. 156

Als ik mijn servieskast doorloop, vind ik ongeveer honderd stuks compleet VAATWERK

a Zie pagina 23.
b Zie pagina 22.

of vaasjes. Het aantal scherven en stukjes is niet te tellen.

Zoals er vroeger veel antiek vaatwerk in graven werd geplaatst, zo wordt dat hier tegenwoordig uit diezelfde graven opgegraven; vaak wordt het mij aangeboden. Suetonius bevestigt in hoofdstuk 81 van 'Julius' met één enkel voorbeeld hoeveel waarde in die tijden oud vaatwerk had. Hij zegt: *Toen kolonisten die op grond van de Lex Julia daarheen waren gebracht, in Capua aloude graven aan het ruimen waren, spanden ze zich extra in, omdat ze daar als ze goed zochten behoorlijk wat antiek vaatwerk vonden.*[446]

De vaasjes die ik heb onder mijn resten van de eerbiedwaardige oudheid, zijn niet allemaal van dezelfde soort, noch qua grondstof, noch qua vorm. Een groot aantal is van brons, een aantal van glas maar de meeste vaasjes zijn van aardewerk, keramiek, van klei of leem en komen uit een pottenbakkerij. Ze zijn heel oud. Tibullus zegt in boek 1, gedicht 1: *De oude boer maakte als eerste aardewerken bekers en vormde ze van soepel leem.*[447] Juvenalis, 'Satire' 10, vers 25: *Gifdrank wordt niet uit aardewerk gedronken.*[448]

Vroeger werd vaatwerk veel gebruikt bij de eredienst bij zowel Joden als Romeinen. De heilige Schrift bewijst dit voor de Joden; zie 'Leviticus', hoofdstuk 6, vers 28, hoofdstuk 11, vers 33 en hoofdstuk 14, vers 5, en met name 'Numeri' hoofdstuk 5, vers 17: *De priester zal gewijd water in een aardewerken pot nemen.*[449] Over de Romeinen spreekt Seneca op het eind van brief 95: *Vóór de tempel van Jupiter is voor de gasten aardewerken serviesgoed geplaatst.*[450] En in boek 1, hoofdstuk 6, van 'De weldaden': *Goed godsdienstig kan ook met grof brood en aardewerk.*[451] Kijk eens bij Cicero in 'Paradoxen': *Denken wij dat schalen en bekers van aardewerk de onsterfelijke goden minder plezier doen dan het subtiele zilverwerk van anderen?*[452] 157 En Plinius, boek 35, hoofdstuk 12: *Bij ceremoniën wordt er tegenwoordig, temidden van al onze rijkdommen, niet van offerschalen van edelsteen of bergkristal maar van aardewerken schalen geplengd.*[453] Bij de satirendichter lezen we in 'Satire' 5, vers 340: *Wie van de mensen toen minachtte de godheid? Of wie durfde het Numa's offerschaal, de zwarte kommen en de breekbare schaaltjes uit de Vaticaanse berg te bespotten?*[454] En bij Plautus, 'De krijgsgevangenen' 6.41: *Als het voor een offer nodig is, gebruikt hij vaatwerk van Samos.*[455]

Maar in het dagelijks gebruik was het vroeger toch altijd aardewerken spul, getuige Ausonius, gedicht 8: *Het gerucht gaat dat koning Agathocles van aardewerk heeft gegeten en dat hij zijn telraam met klei van Samos bedekt heeft.*[456] Martialis noemt in boek 14 Arretijns vaatwerk, bokalen uit Surrentum en bekers uit Saguntum. Arretijns vaatwerk, gedicht 98: *Wij raden je aan Arretijnse waar niet te veel te minachten: Porsenna heeft zich gewassen in Etruskisch vaatwerk.*[457] Bokalen uit Surrentum, gedicht 102: *Neem deze bokalen aan, niet ontsproten aan goedkoop stof maar het elegante resultaat van een Surrentijns pottenbakkerswiel.*[458] Bekers uit Saguntum, gedicht 108: *Neem dan bekers die gemaakt zijn van klei uit Saguntum: een zorgeloze dienaar kan ze gebruiken en heel houden.*[459]

De grondstof van ons vaatwerk verschilt, want ik heb wat grijs en donkerblauw, veel donker en zwart, maar het meeste is wit- of roodachtig. 158 Groene exemplaren heb ik heel weinig. Sommige zijn fijn gepolijst en hebben geen enkele oneffenheid, andere zijn vermengd met zand. Een aantal is zwaar, de rest licht tot vederlicht, van een zeer verfijnd en wonderlijk fabrikaat dat niet te kopiëren is door de afwerking van die pottenbakkers en -draaiers.

De vormen variëren sterk, want er zijn grote en kleine exemplaren, en mini-vaasjes die nauwelijks in het dagelijks leven gebruikt kunnen zijn. Er zijn er ook met een schenktuit of met dunne hals; andere hebben een kleine buik of een smalle voet. Ze komen voor zonder oor en met één of twee oren. Een enkele keer met heel grote, brede of ingesneden oren (zoals ruiten), een enkele keer met kleine mini-oortjes. Soms zit het oor boven, soms, bij een spitstoelopende bodem, onder. Deze soort kan eigenlijk niet zelfstandig rechtop staan en werd door de Ouden nutteloos genoemd. Veel zijn rechthoekig, vierkant of rond, een paar zijn zeshoekig, heel veel zijn hoog, breed, wijd, hol of dikbuikig (zich van de smalle uiteinden langzaam verwijdend tot het breedste punt). Sommige zijn van reliëf of inlegwerk voorzien, hebben pukkels, stempels of letters, of hebben kunstzinnig drijfwerk: ribbels op de buik of een opengewerkte voet. De rest is onversierd, zonder opleg-, inleg- of drijfwerk.

Ik heb ook exemplaren die de kop met opengesperde muil van verschillende dieren, met name leeuwen, laten zien. Hierdoor kan druppelsgewijs vloeistof gegoten worden. Bij Pierius lezen we in boek 1 van 'Hiërogliefen' het volgende: *Wanneer de Ouden het wassen van de Nijl wilden aantonen, dan beeldden ze een hiëroglief van een leeuw af, want wanneer de zon naar de rug van de Leeuw van Hercules gaat, wekt hij de overstroming van de Nijl op en wanneer de zon in dat sterrenbeeld staat, treedt de dubbele hoeveelheid vers aangevoerd water vaak buiten zijn oevers.* 159 *Deze watermassa verspreidt zich overal over het ruime, vlakke Egypte en maakt de bodem weer vruchtbaar. Deze vruchtbaarheid geeft de inwoners de mogelijkheid niet alleen voor zichzelf voedsel bijeen te brengen maar ook een groot deel van de wereld voor honger te behoeden. Vanwege deze overvloed aan water die jaarlijks volgt op de weldadige Leeuw zoals de ervaring hen geleerd heeft, is vastgesteld, zoals dat bij alle heidenen unaniem is aangenomen, dat buizen, pijpen en pompen die water leveren, hun water door geboorde gaten in leeuwenkoppen die hiervoor op passende plaatsen gemaakt zijn, laten stromen. Het water lijkt dan uit de muil van de leeuw gespuwd te worden.*[460]

Het zou veel te uitgebreid worden om alle overige figuratieve voorstellingen van het luxe-goed, met name in aardewerk, op te noemen. Het moet genoeg zijn dat op een of andere manier de soorten van de verschillende vormen kort vermeld zijn.

Zoals vorm en versiering, is ook het gebruik van het vaatwerk verschillend. Sommige vaasjes zijn geschikt om offers mee te verrichten, andere passen bij het bereiden van voedsel. Er is vaatwerk om te koken en te bakken of om iets in te kruiden, er zijn schalen, kelken, wijn- en waterkruiken en pekelpotten; ook potten voor as en botten. En: flesjes, mokken, schotels, opdienschalen, schaaltjes, schoteltjes, serveerschaaltjes, kruiken, bekkens, bekers, flessen, olieflesjes, borden, inktpotjes, vijzels, geurdoosjes, trechters, deksels, bekers[a], urnen, wasbekkens, lampen en lichtjes. Martialis, boek 11, gedicht 32: *Zo vult hij de dek- en serveerschalen, de lichte opdienschalen en gewelfde schaaltjes.*[461]

Ik heb een grote bronzen ketel gesmeed uit een klok. Deze ketel zit onder het kopergroen en is flink aangevreten: het is bijna niets meer. 160 Laat hem dan vol gaten zitten, toch geeft hij een klinkend geluid. Want als je er een sleutel tegen tikt of met je vinger op trommelt, dan geeft hij een geluid dat nog lang aanhoudt. Misschien kan ik de

a Smetius gebruikt hier *obba/beker* voor de tweede keer in deze opsomming.

wasbekkens van Dodona[a] aanhalen waarover Vergilius in 'Aeneïs' 3 zegt: *En de wasbekkens van Dodona.*[462] En Ausonius in brief 25: *Het gerinkel van de Dodonische ketel houdt niet op. De leergierige bekkens antwoorden met bescheiden ritme wanneer ze geslagen en getroffen zijn door takken.*[463] Ovidius: *Schallend weerklinkt het brons.*[464]

Glazen flessen en flesjes, tien in getal, allemaal verschillend in grootte. Twee hebben een smalle buik en een lange hals, hun kleur neigt naar het zeegroene en ze zijn meer dan vijf Romeinse vingers hoog. In de een zit wit, in de ander zwart poeder (net heel fijn meel).

Een elegant, donker *glazen flesje* met oor en met een vrouwenhoofd als buik.

Twee peervormige *barnstenen flesjes* die langwerpig zijn en naar onderen toe breed uitlopen in de vorm van een traan. De flessenmond is breed en gebogen om tranen op te vangen. De grote koning en profeet in Israël, David, geeft hier een voorbeeld van in 'Psalm' 56, vers 9: *U hebt mijn omzwervingen geteld, doe al mijn tranen in uw wijnzak.*[465] En zo moet *tranen doen* dat op oude monumenten staat opgevat worden.

Twee zwarte aardewerken *bekers*. De *een* van boven vol openingen, de *ander* versierd met pukkels. 161

En dan is er een *andere* oranje beker, twee palm hoog.

Vijf *bekers* met twee oren.

Scherven met letters, woorden en cijfers.

Vier *grafpotten* of asurnen waar de botten met de as van overledenen in werden gedaan.

Een is van albast[b] en heeft een Egyptische inscriptie en een deksel in de vorm van Isis.

De *andere* zijn van aardewerk. Daaronder bevindt zich *een* kleine grafurn, gevuld met een mengsel van botten en as en afgedekt met een spitse deksel. Xiphilinus zegt over Septimius Severus: *Zijn botten zijn opgeborgen in een porfieren urn en naar Rome overgebracht. Ze zijn bijgezet in het mausoleum van Hadrianus. Men zegt dat Severus kort voor zijn dood bevolen heeft deze urn naar hem toe te brengen. Vervolgens aaide hij de pot en zei: Jij zult de man kluisteren die alle landen van de wereld niet konden kluisteren.*[466]

Over kleinere urnen en kruikjes spreken Ovidius en Propertius. Ovidius, boek 3, gedicht 3, van zijn 'Treurdichten': *Mijn beenderen moeten teruggebracht worden in een kleine urn. Zo zal ik na mijn dood geen balling zijn.*[467] Propertius, boek 2, gedicht 13: *Wanneer dan een uitgelezen vuur as van mij heeft gemaakt, zal een klein kruikje mijn resten ontvangen.*[468] As en botten worden niet zomaar in een graf geplaatst, maar opgeborgen in potten die de Romeinen urnen noemden. Toch is de officiële term voor zo'n urn, zoals dat elders, uit oude inscripties, blijkt: bottenpot of aspot. De bottenpotten verschillen van de aspotten in het feit dat de aspotten as bevatten en de bottenpotten botten. 162 Wanneer de Ouden hun doden verbrandden, legden ze hen zo op brandstapels dat as en botten gescheiden bleven en niet vermengd werden met as van hout of botten van dieren die heel vaak mee verbrand werden. Ook de botten die nog niet helemaal verbrand en tot as geworden waren - dit durf ik met de doorluchtige Isaac Casaubonus zonder enig voorbehoud te beweren - borgen ze op in een urn. Ook waren plaats en opzet van de lijkverbranding zodanig dat deze scheiding makkelijk kon

a Het orakel van Dodona maakte voorspellingen op uit het ruisen van de bomen en uit het gekletter van bekkens die in de bomen gehangen waren.
b Zie afbeelding 1 op pagina 177 (midden links).

plaatsvinden. Het lijk viel immers op geen enkel moment zo aan het vuur ten prooi dat er niets overbleef. Daarom leverde het de oude filosofen heel wat vraagtekens op: waarom bleven er resten over van iemand die door het vuur verbrand was, terwijl er niets overbleef van iemand die in een sarcofaag verteerd werd?

Een *groot vat*, een heel chique stuk van aardewerk, bijna twee voet hoog, rood van kleur en voorzien van twee oren. Rondom de smalle voet zitten gaten, alsof het een park is of een illusionaire tuin. Plinius, boek 9, hoofdstuk 4: *Het volk in de stad maakte voor zichzelf in de ramen dagelijks een mooi uitzicht, lijkend op een tuin, voordat brutale diefstal in groten getale dwong elk uitzicht te barricaderen.*[469]

Eén *bronzen vaasje* met oor en schenktuit. Nog *een*, maar aan beide kanten gewelfd. En een van *aardewerk*, lijkend op een inktpotje.

Ontelbare *scherven van aardewerk*, wit en rood, helder van kleur en opmerkelijk glad.

Heel veel scherven zijn voorzien van letters of afbeeldingen. Mensen met veel kennis van oudheden kunnen op grond van hantering van het gereedschap en de menging van de kleuren de maker herkennen, ook al kennen ze zijn naam dan niet, zoals Vindex bedreven was in het beoordelen van beelden en schilderingen. 163 Dit vertelt Papinius Statius in boek 4, vers 33, van zijn 'Bossen', bij een Hercules in tafelmodel: *Om penseelvoering van oude schilders te herkennen of om beelden zonder handtekening aan een kunstenaar toe te schrijven.*[470] Bekend is ook het volgende vers van deze dichter: *Een streek met een kwast die duidelijk wijst op de oude Apelles*[a].[471]

Vaatwerk waarop de namen van pottenbakkers en -bakkerijen staan geschreven, heb ik veel. Het was de gewoonte van de oude kunstenaars hun werk te signeren. Als bewijs hiervan Petronius: *Trimalchio's naam stond op de zijkant van de schalen geschreven.*[472] Bij Martialis lezen we in boek 9, gedicht 45: *Laatst vroeg ik Vindex van wiens hand zijn mooie Hercules was. Zoals gewoonlijk lachte hij en met een knikje: "Je beheerst als dichter toch wel Grieks? Op het voetstuk staat de naam geschreven." Ik lees 'van Lysippus', ik dacht 'van Phidias'.*[473]

De pottenbakkersnamen op onze potten, flessen, schalen en kruikjes zijn Romeins en niet-Romeins, bekend en onbekend, van slaven en van vrijgeborenen. De meeste zijn aan de binnenkant op de bodem van het rode aardewerk geschreven, sommige zijn ook geschreven op de buitenkant van kruiken en potten.

Ik meende dat het de moeite waard was hier lijsten van deze namen te verzamelen uit de warboel, omdat veel van hen niet voorkomen in de overzichten met eigennamen die de oudheidkundigen van naam vóór ons hebben samengesteld en uitgegeven. 164 En dan zal ik, omdat niet alle letters voorhanden zijn om speciale woorden, ingewikkelde letters en weinig voorkomende of in spiegelbeeld geschreven afzonderlijke letters of afgekorte woorden in druk te laten verschijnen, deze moeilijkheden op een of andere manier oplossen, in alfabetische volgorde en kleine letters (de hoofdletters waarin de inschriften op het vaatwerk en de scherven zijn uitgevoerd laat ik weg) en ik zal de tot nu toe onbekende inschriften middels cursief schrift, zoals men dat noemt,[b] benadrukken.

---

a Apelles was een van de grootste schilders uit de oudheid.
b Smetius gebruikt hier de term *elementum Italicum*.

Alpinus
..lpinius F
Amabilis
Arvernicus
Atimeti
Attici M
Attusa F
Att Of
Atto F
Aqui...
Austric

***B**iga Fec*
Borius
Boudus Fec

Carant F
Carto F
Carus
Caupius
Celsinus F
Cemm
Ceriali Ma
Cinnamus
Cilinus I
Cintus S M
Cirrus F
Clemens F
Comunis
Coris Off
Corisc...
Cosi Rupin
Cosmini F
Cos Ru F
Crispi M
Cuptius
Cuno V 165

***D**agomarus F*
Dacomot
Disetus
Divic M
Donati M
Driedocius F
Duppius F

...gnatius

Eucarpi
Erici M

Festus Fecit
Fortunatus
Fortis F
Fusci

***G**ajus F*
Giamat Fe
Graca F.
Gomarus F (misschien bovengenoemde Dagomarus)
Griciro...

Januarius
Iassus
Imbetius
Imbetus
Imbelius
Iogiuni
Juniani
Justus Fe

***L**assus*
Latinus F
L C Offi Virilis
Legin F
Litter...
Locco F
L Ter Secun
Lucilius
Luppa

Marc F
Marcus F
Marcelli Ma
Marcellius
Martial Fe
M I Luro
Montanus
Medius F
Merca
Miccio Fec
Mom...
Moxsius F
M Crestio

Morini
Medeti M
Matrinus Fit
Mutio F

***N**asso I S E*
Nicephor M

***O**cco F*
Of Bassi 166
Off Ager
Off Ger
Of Caesi
Of Calvi
Of Cens
Of Cresti
Of L Fabu
Of L C
Of Mas
Of Pater
Of Prim
Of Ponti
Of Re
Of Rom
Of Rusi
Of Severi
Of L C Virilis
Of Luci
Of Vitalis
Ociso F
Of Silv
Optati
Officina Po

Paternus
Paterni Ma
Paterclus F
Patrici
Ponti Offic
Prid Fec
Pridiani
Pugni M
Piicunarpe
Peculiar F
Possun

Quirini

***R**egin F*
Regu
Remic F
Riga Fec
Roppu
Roudus Fecit
Roulus Fecit
Romani
Rucatani
Rusi

Sabinus
Sacra Po
Saturninus
Serva F
Secund
Senni M
Sex C N
Silvini M
Soilus F
Solimni
Strobili
Strobil F
Suiliu
Sulpici 167

Tertius F
Tocca F
Tocca Fecit
Titius
Tittius Fec
Teati F

***V**alpinus*
Valerius
Verecundus
Vesponi
Vicati M
Victorinus
Vitalis
V...al Off
Urbanus
Urbinus F

Vijfentwintig grote en kleine *benen* SPINKLOSWERVELS en meer dan honderd glazen exemplaren, verschillend in grootte en in kleur: geel en donkerblauw.

Heel veel stukken GLAS; vroeger maakte men van gebroken glas zwavel. Daarom zegt Martialis in boek 1, gedicht 42: *Hij maakt witte zwavel uit gebroken glas.*[474] En Juvenalis, 'Satire' 5, vers 48: *Jij zult een kapotte beker leegdrinken die schreeuwt om zwavel van gebroken glas.*[475] Ook Statius op het eind van boek 1 van 'Bossen': *Hier dan het toneelvolk en mensen die grijsachtige zwavel maken van stukjes glas.*[476]

Meer dan twintig DOPPEN van verschillende makelij en soort.

Zeldzame HAAKJES, zesentwintig stuks.

Zes KNIJPERS of medische tangetjes, gewoonlijk pincetten genoemd, waarmee vlees werd vastgepakt om het uit zweren te halen of waarmee haren van het lichaam werden verwijderd. 168 Hierover Martialis in boek 9, gedicht 28: *Er staat geen enkele haar op je been en een nijdig pincet plukt je grijsbehaarde lippen, maar je hebt het wel steeds over Curius, Camillus, Quinctus, Numa en Ancus en wat we overal lezen over deze mannen met baarden.*[477]

Het zou veel te lang duren alle afzonderlijke categorieën OUDE HUISRAAD op te sommen omdat er grote hoeveelheden bronzen en ijzeren voorwerpen en nog meer fragmenten hiervan die hier in het recente verleden zijn opgegraven, liggen te wachten om hun eigen plaats toegewezen te krijgen. De altijd aanwezige, dreigende, droeve oorlog verstoorde onlangs de ordening in dit huisraad zo, dat hij het mij nauwelijks gunde het in te pakken of van hier ongeordend naar elders te vervoeren. Ik kon absoluut niet mijn collectie herzien, laat staan dat ik me er in verloren uurtjes mee bezighield. Ik moest alleen maar aan veel zaken zwijgend voorbij gaan. Ik heb de welwillende lezer eigenlijk alleen maar de ruwe buitenkant van deze grote collectie aangeboden en ik heb een lichte beschrijving ervan eindelijk tot een boekwerk getransformeerd.

EINDE

Op de geordende verzameling oude gebruiksvoorwerpen volgt een zeer rijke reeks munten

Liever dan munten verzamelen oudheidkundigen ijverig beelden en oude gebruiksvoorwerpen in de mening dat die zeldzamer zijn; ze denken dat munten veel gewoner zijn. Je treft maar een paar verzamelaars van gebruiksvoorwerpen aan maar heel veel van munten. Munten worden wijd en zijd verspreid gevonden, omdat er vroeger door een wet streng op werd toegezien *dat niemand geld zou omsmelten*, namelijk gesmolten zou hergebruiken. Maar die gebruiksvoorwerpen zijn niet in zo groten getale aanwezig. Daarom hechten veel grote liefhebbers van oudheden er meer waarde aan. Ook ik leg me toe op de gebruiksvoorwerpen. Toch meen ik dat het geldwezen terecht waardering krijgt, omdat het vaststaat dat het veel omvangrijker is dan de andere voorwerpen, hoewel er heel veel munten onbekend zijn bij de mensen.

Onze schatkamers bevatten zeker veel munten, unieke exemplaren die zelden ergens anders gevonden zijn, terwijl toch veel mensen er gek op zijn. Ze zijn nog niet eerder getoond; allemaal zijn ze echt en van ontwijfelbare ouderdom. Nieuwsgierige geesten van goede smaak hielden deze munten voor gemmen. Ik heb een ongelofelijke hoeveelheid munten, mijn kisten zijn barstensvol met de meest voortreffelijke munten, ongeveer tienduizend. 170 Ruim een derde is van zilver, de rest van brons, afgezien van een paar gouden munten en een enkel exemplaar van tin of lood.

De *gouden* munten zijn puur en massief, of met bladgoud verguld. Vergelijk Persius in 'Satire' 5: *En je hebt verstand van waarheid en schijn: het bedrieglijke gerinkel van verguld koper.*[478]

Sommige *zilveren* zijn verguld, andere hebben een koperen of ijzeren kern. Plinius, boek 33, hoofdstuk 9: *De drieman Antonius mengde ijzer door de denarii.* Iets verder: *Een voorbeeld van een valse denarius werd onderzocht en voor deze onechte werd meer betaald dan voor de echte denarii.*[479] De Germanen hadden vroeger liever zilver dan goud, getuige Tacitus, 'De zeden van de Germanen', hoofdstuk 2.[480]

De *bronzen* munten zijn deels verguld, deels verzilverd, deels voorzien van een ijzeren kern. Sommige zijn van messing en gekleurd, een diepe, volle kleur groen. De munten van Corinthisch brons[a], goudkleurig zoals Prudentius het noemt, zijn minder gevoelig voor kopergroen - Tullius Cicero bevestigt dit in boek 3 van zijn 'Tusculaanse gesprekken' - ofwel door hun zuiverheid ofwel door de grote hoeveelheid goud erin.[481] Raadpleeg Plutarchus, 'Het orakel van de Pythia', voor informatie over Corinthisch brons.[482] Maar munten met een ijzeren kern en een plaatje brons als omhulsel, zo gemaakt in verband met de winst, ken ik niet. Werk en kosten overtreffen fors de prijs van brons. Op veel grote bronzen munten, *medaillons* genoemd, schijnt het vakkundig beeldhouwwerk in ruime mate de waarde van de munt te hebben overtroffen. Bij Petrus Gassendus lezen we in 'Het leven van Nicolas-Claude Fabri de Peiresc' (Parijs 1641): *Wensel Cobergher, Brussels schilder, meldt in zijn vierdelig werk over bouwkunst,*

a Corinthisch brons is een legering van koper, zilver en goud.

schilderkunst, godenbeelden en munten dat medaillons of bronzen metaalschijven (van de tijd van Julius Caesar tot Gallienus) geen geldstukken waren omdat de vorm waarmee ze geslagen of gestempeld werden, niet binnen twee maanden kon worden gemaakt en omdat er niet meer dan tweehonderd munten met dezelfde stempel konden worden geslagen. Het arbeidsloon zou dus de waarde overstijgen.[483] 171

De *tinnen* en *loden* munten waren vervalsingen. De pagina's in boek 8, titel 10, boek 9, hoofdstuk 2: *Niemand mag met boze opzet tinnen of loden munten kopen of verkopen.*[484] Plautus, 'Spookhuis': *Houd je mond, smid, maker van loden munten.*[485]

In mijn schatkamers bevinden zich munten van alle metaalsoorten. Heel veel zijn niet de gewone uitvoeringen maar unieke exemplaren, door verschillende stempels, het aantal afdrukken van letters en afbeeldingen, extraatjes of opschriften. Ze zijn allemaal geordend in passende categorieën, ingedeeld in rijen en reeksen en per stuk onderzocht en uitgezocht, met een sterk gevoel voor smaak. Veel munten zijn gaaf, niet afgesleten, onbeschadigd en echt. Iedereen die wel vaker met munten omgaat zal dit vanzelfsprekend met mij eens zijn, omdat deze munten nauwkeurig metaal, vorm, rand, opschrift, gladheid van het oppervlak en andere kenmerken laten zien.

Er zijn ook een paar ruwe munten met *een tweekoppige Janus en een schip*. Ik zal, als God het wil, elders de kenmerken van deze aloude gouden en zilveren munten presenteren. Niet zelden worden de *stempels* van de muntmeesters door elkaar gegooid en is er op één munt op de ene kant de kop van de ene, op de andere die van een andere keizer geslagen. De beroemde Patinus denkt dat deze wanorde in stempels toegeschreven moet worden aan nalatigheid van de muntmeesters.

Dan zijn er munten die aan één kant bol *geslagen* zijn; misschien gemaakt als speciale objecten door de ambachtslieden. 172

Munten *met een kartelrand*, de favoriete van de oude Bataven, want Tacitus zegt in zijn 'De zeden van de Germanen', hoofdstuk 5, dat onze burgers hier *het oude en lang bekende geld geaccepteerd hebben.*[486] Ze zijn gekarteld, niet volgens een zaag (zoals de geleerde Alexander ab Alexandro, Pierius Valerianus, Althamerus en Fulvius Ursinus zoveel eeuwen hebben voorgesteld)[487] maar ze zijn ingekerfd en zijn als een zaag over de hele rand voorzien van insnijdingen als de bladeren van het schaarkruid of het zaagblad.

Er zijn *gedeelde* of gesneden munten. De Germanen sneden munten doormidden, iets wat de Romeinen bij wet verboden was. Ze gebruikten de delen als herkenningstekens. Het gewone volk bij ons noemt de gesneden munten *trouw-penningen* omdat ze gegeven worden als bevestiging van huwelijksovereenkomst. Men gebruikte hier de oudste munten voor: zeer veel met de koppen van Gajus Julius Caesar en Augustus. Die zijn altijd zo verdeeld dat op het ene deel de kop van Julius staat, op het andere die van Augustus.

Munten met het opschrift Colonia Nemausensis, Nîmes, werden verdeeld in de kop van Augustus en de kop van Agrippa die getooid is met een corona rostrata.[a]

De munten van de driemannen van de muntslag, met S C[b] in hoofdletters erop, laten op het ene deel de S zien, op het andere de C.

Op andere munten, met de tempel van Roma en Augustus, die zonder onderscheid de koppen van Augustus en Tiberius dragen, zijn de koppen soms in de lengte, soms

---

a De *corona rostrata/scheepssnebkrans* werd gegeven aan de eerste die een vijandig schip enterde.

b *Senatus Consultu/Volgens besluit van de senaat.*

overdwars doorgesneden.

Je zult weinig jongere munten vinden die gedeeld of doorgesneden zijn.

Sommige zijn doorgesneden met een beitel, andere zijn gebroken. 173 Sommige schijnen over het midden doorgesneden te zijn, andere gewoon maar in de lengterichting ergens gebroken.

Vervolgens kun je de conclusie trekken dat deze gewoonte zich gehandhaafd heeft in jongere tijden, omdat je op de delen van gesneden munten tekens vindt die erin gedrukt zijn om versleten geld te (her)gebruiken.

Je vindt gave munten van Tiberius en de jongere keizers waarvan je kunt zien dat ze doorgesneden zijn. Zelfs een paar waaraan te zien is dat er vroeger tevergeefs geprobeerd is ze door te snijden.

En dan heb ik nog munten die *gevat zijn in een rand* of die voor een groot deel *doorboord* zijn. De Ouden droegen ze vroeger om hun nek als kostbare sieraden. Ze droegen ze dan aan de ring waarin de munten gevat waren of aan een gaatje in de rand. Hierover komt een verhelderende opmerking van Pomponius, de rechtsgeleerde, die ik van de geleerde Chiflet vernomen heb. Dit zijn Pomponius' woorden in boek 28, de pagina's over het gebruik van vreemd eigendom: *Het vruchtgebruik van oude gouden en zilveren munten die men gewoonlijk als sieraden gebruikt, kan bij testament vermaakt worden.*[488] Iets explicieter zegt Johannes Bassianus het in zijn uitleg, glossen genoemd, die alle anderen navolgen: *Hierin* zal *vruchtgebruik* liggen, *omdat zij in plaats van gemmen als halskettingen op de borst gedragen worden.* Daarom schijnt Pomponius gewild te hebben dat er rekening gehouden werd met het belang van de grondstof van de oude munten en gemmen, omdat ze gedragen werden als amuletten, ofwel doorboord ofwel gevat in een gouden ring, als gemmen.

De Romeinen meenden dat bijna alles, gewijde of alledaagse zaken, gebeurtenissen in oorlog en vrede, ja alles, het waard was in de herinnering van het nageslacht voort te leven en daarom hebben ze dat op munten afgebeeld.[a] 174

Op deze munten kun je beelden van goden en godinnen zien, tempels, altaren, godshuizen, spelen, wijdingen, hogepriesters, zieners, offerpriesters, priesters en een bont geheel van zaken betreffende gods- en eredienst.

Op dezelfde munten kunnen de gezichten en gelaatstrekken van keizers, heersers en vorsten gezien worden, zoveel eeuwen lang, tot nu toe.

Er zijn titels, namen, veldtochten, toespraken, uittochten, parades, aankomsten, uitdelingen, overwinningen en zegetekens te zien.

Het consulaat, het ambt van volkstribuun en de regeringsjaren van de keizer worden genummerd.

De hogere en lagere magistraten, de ambten, de openbare diensten en de namen van de bekleders daarvan zijn bekend.

De geschiedkundige ziet de legers, legioenen, veldtekens, gebouwen, gebieden, overwonnen en herwonnen provincies, volken, versterkingen, koloniën, steden, rivieren, havens, badgebouwen, circussen, theaters, wegen, aquaducten en de open en gesloten deuren van de Janustempel[b].

De getuigenissen op munten zijn mededelingen van de staat en ze worden bevestigd

---

a Smetius heeft op pagina 10-13 de waarde van de numismatiek al aangestipt en met citaten van Hemelaers, Chiflet en Spanheim geïllustreerd.

b In oorlogstijd waren de deuren open, in vredestijd gesloten.

door de senaatsbesluiten uit de tijd waarin de zaak speelde, zodat er niets is dat helderder en vaststaander is dan die munten.

Ze omvatten een lange geschiedenis, ordenen de kalenders, vullen leemtes in de geschiedenis op, werpen licht op donkere en ongrijpbare zaken, benoemen onduidelijkheden en verbeteren fouten. Want de correctheid van de geschiedenis moet beoordeeld worden op de munten, en niet de correctheid van de munten op de geschiedenis. 175 Hoe nonchalanter of zorgvuldiger een geschiedschrijver, zowel van de moderne als de oude geschiedenis, omgaat met munten, des te ongelukkiger of nauwkeuriger hij zich kwijt van de taak van geschiedschrijver.

De filoloog treft op munten veel informatie aan over de spelling: oude schrijfwijzen en uitdrukkingen benevens afkortingen van letters en woorden.

De ethicus, of politicus, herkent de symbolen van deugden, de taken van de keizers, keizerinnen en vorsten, en zeker de eigenschappen die afgeleid en verduidelijkt worden uit de opschriften op munten.

De natuurwetenschapper onderzoekt de kenmerken van dieren, de in het algemeen minder bekende vogels, vissen, viervoeters en monsters (zowel echte als verzonnen), de afbeeldingen van planten, de weergave van rivieren, de oorsprong van steden en het beeld van de provincies.

Ook handwerkslieden (ingenieurs, schilders, graveurs, beeldhouwers, bronsgieters, koperslagers, zilversmeden, steenhouwers en pottenbakkers) vinden er elk wat wils, omdat de Ouden de natuur zo sierlijk vorm hebben gegeven dat het merendeel van de mensen van nu met name voorwerpen bewondert die het meest lijken op de verfijning van die oudere producten.

Munten geven tenslotte met vaststaande tijdsaanduidingen de leeftijd van graven en verborgen schatten aan. Ze laten als de ouderdom onderzocht wordt heel duidelijk de hoge of geringere leeftijd zien van de plek waar ze opgedolven werden. En met groot gezag geven ze op grond van de opgravingen veel verklaringen voor antieke versieringen van de Ouden en voor betekenis en gebruik van overblijfselen.

Niemand kijkt met minachting of afkeer naar de echte munten van Romeinse koningen, consuls en keizers. Of het moet iemand zijn die dom en jaloers is. 176

Onze munten zijn het aanzien waard, zowel door hun leeftijd als hun schoonheid. *Sommige* zijn consulmunten; zij voeren de naam van een Romeins geslacht of een Romeinse familie. *Andere* zijn keizermunten met de naam van de verheven keizer.

Ik tel op mijn munten bijna honderdtwintig Romeinse families. Sommige families leveren tien, andere twintig, ja zelfs dertig verschillende munten van onbetwistbare ouderdom en zelfs veel exemplaren waarnaar veel mensen snakken. Hiermee zal ik, als God tijd van leven geeft, het aantal van de collectie van Ursinus en Patinus fors uitbreiden.[a]

a Smetius doelt hier op de muntcatalogi van Ursinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1577, en van Patinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1663, waarnaar hij in het vervolg regelmatig verwijst.

ALGEMEEN REGISTER
of
NAMENLIJST

van de Romeinse geslachten of families, zowel de patriciërs als de plebejers, op alfabet geordend. Van deze families heb ik mijn munten.

A
Aburius
Accoleius
Acilius
Aelius
Aemilius
Afranius
Annius
Antestius
Antonius
Apronius
Aquillius
Asinius
Aurelius

B
Baebius 177

C
Caecilius
Caecinus
Caesius
Calpurnius
Carisius
Cassius
Cipius
Claudius
Cloulius
Coelius
Considius
Coponius
Cordius
Cornelius
Crepusius
Cupiennius
Curtius

D
Didius
Domitius

E
Egnatius
Egnatuleius

F
Fabius
Fannius
Farsuleius
Flaminius
Fonteius
Fusius
Fundanius
Furius

G
Gallius
Gellius
Granius

H
Herennius
Hosidius
Hostilius

I
Julius
Junius

L
Licinius
Livineius 178
Lollius
Lucretius
Lurius
Lutatius

M
Maecilius
Mamilius

Manlius
Marcius
Marius
Memmius
Mescinius
Minucius
Mucius
Mussidius

N
Naevius
Nasidius
Nonius
Norbanus

O
Ogulnius
Opeimius

P
Papius
Papirius
Petronius
Pinarius
Plaetorius
Plancius
Plautius
Plotius
Poblicius
Pompeius
Pomponius
Porcius
Postumius
Procilius

Q
Quinctilius

R
Roscius
Rubrius
Rustius

S
Salvius
Sanquinius
Satrienus
Sauseius
Scribonius 179
Sentius
Sepullius
Sergius
Serveilius
Sicinius
Silius
Sosius
Spurilius
Statilius
Sulpicius

T
Terentius
Thorius
Titius
Titinius
Titurius
Tullius

V
Valerius
Vergilius
Vettius
Vibius
Vipsanius
Volteius

Tot hier de Romeinse familienamen die je op mijn munten aan kunt treffen.

Hier komt nog een groot aantal munten bij dat ik verder nog heb. Het zijn *onzekere* munten, zonder aanduiding van een geslacht of familie. Toch zijn ze allemaal Romeins en dragen beelden en afbeeldingen van *Roma, Janus, Jupiter, Mars, Mercurius, Apollo, Cybele, Vesta, Victoria* of een lauwerkrans met de letters SPQR[a] enzovoorts.

---

a *Senatus Populusque Romanus/Senaat en volk van Rome.*

Er zijn mensen geweest die de hoop uitgesproken hebben dat onze consul-denarii werden gewogen. Ik zal dus op hun verzoek op deze plaats een heel nauwkeurige beschrijving van het gewicht geven.

Een gouden Spaanse munt, de zogenoemde pistool, weegt twee engels en zeven grein of éénenzeventig grein.[a] Als je de twee grein die normaal als gewicht van de weegschaal worden afgetrokken, wegneemt dan blijft er precies negenenzestig grein over. 180

Toen mijn eerbiedwaardige Vader nog onder de levenden verkeerde, heeft hij veel munten met een gewicht van precies achtenzestig grein gewogen, één grein minder dan die munt. Dit waren munten van de families Antestius, Antonius, Cordius, Cornelius, Fonteius, Hosidius, Servilius, Thorius en Titius.

Precies even zwaar als de pistool, negenenzestig grein, woog de munt van de Calpurnius-familie. Op de ene zijde stond het hoofd van Apollo voor een klein overwinningsteken, op de andere een ruiter op een ongezadeld paard met als onderschrift: L PISO FRUGI XVIII. De bekende Ursinus heeft noch het getal noch het zegeteken.[489]

Een tweede munt, met kartelrand, van de familie Vettius. Op de voorkant het hoofd van Sabinus en T A SC, op de achterkant, onder een tweespan met korenaar, T VETTIUS. Op mijn munt is het tweespan naar links gericht, anders dan op de munt van Ursinus; voor de naam Vettius staat een T, die Patinus niet heeft.[490]

En andere van de families Acilius, Aelius, Claudius, Cornelius, Crepusius, Curtius, Egnatuleius, Furius, Licinius, Naevius (met kartelrand), Plaetorius, Sergius, Julius en Pompeius.

Zeventig grein, één grein zwaarder. Een munt van de Calpurnius-familie. Op de voorzijde het hoofd van Apollo. Op de achterzijde, onder een ruiter op een ongezadeld paard, C PISO L F FRUGI.

En andere munten van de families Aemilius, Antonius, Julius, Lucretius, Pompeius, Porcius (met kartelrand), Sentius en Titius.

Eénenzeventig, twee grein zwaarder. Van de Carisius-familie. 181 Op de voorkant staat het hoofd van de godin Flora of, zoals de beroemde Spanheim wil, van de Phrygische Sibylle.[491] Op de achterkant T CARISIUS en onder een beeld van de sfinx III VIR. Ursinus heeft op zijn munt geen III VIR staan.[492]

Een munt van de Valerius-familie met op de ene kant een kop met een kaal voorhoofd, M VALERIUS, en op de andere een kraanvogel of ooievaar bij een put, drinkend uit een beker, met het opschrift ER ATI. Onbekend aan Ursinus en Patinus.

En andere munten van de families Baebius, Marcius, Porcius, Sicinius, Vibius, Volteius en zonder naam.

Tweeënzeventig. Van de Cassius-familie. Aan de ene kant het hoofd van de godin Flora en CAEICIAN. Aan de andere kant onder een juk ossen CASSI. Boven de ossen heeft de munt van Ursinus een O, de mijne een V.[493]

Een munt van de Claudius-familie met op de voorkant het hoofd van Diana en S C. Op de achterkant onder een tweespan A LXXXVIII TI CLAUD TI F AP N. Deze munt heeft een kartelrand en verschilt van die van Ursinus en die Patinus, die A CXXIII hebben.[494]

En andere van de familie Antonius enzovoorts.

---

a 32 grein of aas vormde 1 engels, ingels of esterling. Beide maten zijn afhankelijk van het (wisselende) gewicht van het pond. Belangrijk voor Smetius is de verhouding tussen de verschillende munten, waarbij hij als standaard de bekende Spaanse pistool hanteert.

Drieënzeventig. Munten van de families Antonius, Cassius, Caecilius, Fonteius, Mescinius, Porcius, Procilius en Vibius.

Vierenzeventig. Van de Naevius-familie. Op de ene zijde het hoofd van Venus of Juno Moneta en S C. Op de andere onder een driespan CXX C NAE BALB. Ook deze heeft een kartelrand. Noch Ursinus, noch Patinus heeft het getal opgemerkt.[495] 182

En andere van de families Claudius, Deidius, Fonteius (met kartelrand), Fusius, Rubrius, Rustius, Marcius, Julius, Pompeius, Procilius enzovoorts.

Vijfenzeventig. Een gekartelde Roscius. Op de ene zijde het met een geitenvel bedekte hoofd van Juno Sospita, op de andere onder de Lanuvijnse slang die voedsel zoekt aan de borst van de vrouw, FABATI. Aan de kant van de rug staat een vogeltje, net als op de munt van Ursinus en van Patinus.[496]

Een Sulpicius met kartelrand met op de voorzijde twee Penatenhoofden en D P P. Op de achterkant onder een liggend varken, geflankeerd door twee met speren bewapende staande soldaten, C SULPICI. Boven het varken geen Q, zoals bij Patinus, maar een A.[497]

En andere van de families Hostilius, Plautius, Servilius en zonder naam.

Zesenzeventig. Marius. Voorzijde: hoofd van Ceres met arenkroon en onder haar kin een symbool met drie benen en CAPIT XXXXV. Op de achterzijde een juk ossen met boer. Boven het juk XXXXV, eronder C MARI C F S C. De munt is gekarteld en verschilt van de munten van Ursinus en van Patinus want op de mijne is de figuur naar links gericht en is er een aantal tekens toegevoegd.[498]

Een Antonius. Op de ene kant een kop van Antonius met kromstaf, M ANTONIUS IIIVIR R P C. Ursinus en Patinus hebben niet de M.[499] Op de andere PIETAS COS. 183 In het midden staat een vrouw in een lang kleed met in haar rechterhand een wierook- of reukwarenkistje en links een hoorn des overvloeds met ooievaars.

En andere van de families Fourius, Julius, Mussidius en Volteius.

Zevenenzeventig. Munten van de families Marcius, Cassius, Cupiennius, Junius en Licinius.

Achtenzeventig. Vibius. Op de ene zijde een hoofd met laurierkrans en PANSA S:. Op de andere onder een door Mars gemend vierspan met zegeteken en speer C VIBIUS C F.

En van Caelius, Plaetorius, Plautius en Julius.

Negenenzeventig. Julius en Papius met kartelranden.

Tachtig. Julius. Op de voorkant het gevleugelde hoofd van Mercurius, met in de nek een drietand en met de gestalte van een mens. Ursinus heeft niet een man maar een bokje, Patinus geen van beide. Op de achterkant staat onder een door Victoria gemend vierspan L JULI BURSIO. Boven de paarden een muskietennet en CXVIIII die noch bij Ursinus noch bij Patinus te vinden zijn.[500]

En een andere munt met kartelrand van de Aquilius-familie.

Eenentachtig. Een denarius van de Procilius-familie.

Tweeëntachtig. Scribonius. Op de ene zijde een hoofd, BON EVENT LIBO. Op de andere PUTEAL. In het midden een altaar (en niet een platform voor hoogwaardigheidsbekleders, zoals een aantal geleerden meent), SCRIBONI.

Drieëntachtig. Titurius. Op de voorkant een bebaarde kop, SABIN. Op de achterkant het meisje Tarpeia[a] met twee schilden. 184 Boven haar de maan met een ster die noch Ursinus noch Patinus hebben opgemerkt.[501] Onder die vervloekte Vestaalse maagd L TITURI.

---

a Tarpeia heeft haar stad, Rome, verraden aan de Sabijnen, maar werd door hun schilden gedood.

Satrienius. Op de ene zijde het gehelmde hoofd van Roma en VIIII. Ursinus leest XXXVII en Patinus IT.[502] Op de andere ROMA, en onder de wolvin P SATRIENUS.

Veel andere munten van dezelfde families zijn lichter dan bovengenoemde. En andere, van andere families zoals Afranius, Baebius, Cipius, Caelius, Considius, Crepusius, Curtius, Egnatius, Fabius, Flaminius, Maecilius, Mamilius, Manlius, Mescinius, Minucius, Papius, Petronius, Pinarius, Sepulius en andere.

Een munt van Cornelius. Op de ene kant een Genius-hoofd met onder de kin een K. Ursinus ziet niets, Patinus heeft op die plaats een G. Op de andere kant onder een vierspan L SCIP ASIAG zonder een spatie voor de laatste letter, in tegenstelling tot Ursinus en Patinus.[503] *Verder was het Scipio Asiagenes, en niet Asiagetes zoals Antonius Augustinus[504] meent. Dit komt duidelijk naar voren uit Sidonius[505], zoals Sirmondus[506] beweert,* getuige de beroemde Spanheim. *Ook de uittreksels van Diodorus, uitgegeven door De Peiresc, bevestigen dit woord, evenals de oude handschriften van Livius[507], boek 39, hoofdstuk 49, hetgeen Ursinus ontgaat.*[508]

Deze munt is gekarteld en gaaf, maar weegt toch slechts vijfenveertig grein. Ik denk dat hij een bronzen kern heeft. 185 Zo is de naïviteit van de Ouden vaak bedrogen door kartelranden, hoewel het niet zo eenvoudig was om bij munten een bronzen kern in het zilver te plaatsen.

Ik heb ook andere munten met kartelrand en bronzen kern.

Alle munten van de legioenen van Antonius zijn lichter dan bijna alle bovengenoemde.

Ik heb munten met overwinningsgodinnen van de families Antonius en Porcius, soms met een zittende godin, soms staat ze.

Andere munten, zoals een munt van de Egnatuleius-familie, hebben een voorkeur voor Quintus Quinarius. Je kunt ze hierdoor makkelijk onderscheiden van de denarii.

De X, als aanduiding voor de denarius, komt vaak voor op oude munten.

Reeks Romeinse heersers, opperbevelhebbers, keizers en keizerinnen,

zoals aangetroffen op onze oude munten van alle soorten metaal. Ze dragen lauwerkransen, helmen, stralenkronen en diademen op hun hoofd. Ze dragen hun haar los of hebben het eerbiedig bedekt. Het is een onafgebroken reeks vanaf Pompeius Magnus tot aan het einde van het Rijk.

geslagen voor Christus' geboorte

Mag Pius Imp / Magnus Pius Imperator

na het jaar 45

C Julius Caes Imp / Gajus Julius Caesar Imperator

Brut Imp / Brutus Imperator

C Cass Imp / Gajus Cassius Imperator

M Lepidus / Marcus Lepidus
M Anton Imp Aug / Marcus Antonius Imperator Augustus
M Agrippa L F / Marcus Agrippa Luci Filius
42 Caesar Augustus Divi F / Caesar Augustus Divi Filius
L Baeb Prisc IIVir / Lucius Baebius Priscus IIVir
C Gran Broch IIVir / Gajus Gran Broch IIVir
IIIViri A A A F F / Triumviri Aere Argento Auro Flando Feriundo / muntmeesters:
Q Aelius Lamia / Quintus Aelius Lamia
Silius Annius Lamia
C Asinius Gallus / Gajus Asinius Gallus
L Surdinus / Lucius Surdinus
C Gallius Lupercus / Gajus Gallius Lupercus
M Sanquinius Q F / Marcus Sanquinius Quinti Filius
T Crispinus / Titus Crispinus
C Plotius Rufus / Gajus Plotius Rufus
Cn Piso Cn F / Gnaeus Piso Gnaei Filius
C Cassius Celer / Gajus Cassius Celer
M Maecilius Tullus / Marcus Maecilius Tullus
Volus Valer Messal / Valerius Messalla Volesus
M Salvius Otho / Marcus Salvius Otho
P Lurius Agrippa / Publius Lurius Agrippa
S Nonius Quinctilianus / Sextus Nonius Quinctilianus
Censorinus L F / Censorinus Luci Filius
vanaf Christus' geboorte
na het jaar 6
Ti Caesar Ti Aug F / Tiberius Caesar Tiberi Augusti Filius
Drusus Caesar Ti Aug F / Drusus Caesar Tiberi Augusti Filius
Nero Claudius Drusus Germanicus
Antonia Augusta
Germanicus Caesar Ti Aug F Div Aug N / Germanicus Caesar Tiberi Augusti Filius Divi Augusti Nepos
M Agrippina M F Germanici Caesaris / Marcus Agrippina Marci Filius Germanici Caesaris
37 C Caesar Aug Germanicus / Gajus Caesar Augustus Germanicus
41 Ti Claud Caesar Aug Germ / Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus
54 Nero Claud Caesar Aug Germ / Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus
Octavia Augusta
68 Ser Sulp Galba Imp Caesar / Servius Sulpicius Galba Imperator Caesar
69 Imp M Otho Caesar Aug / Imperator Marcus Otho Caesar Augustus
69 A Vitellius Germanicus Imp / Aulus Vitellius Germanicus Imperator
70 Imp Caesar Vespasianus Aug / Imperator Caesar Vespasianus Augustus
Domitilla
71 Imp Titus Caes Vespasian / Imperator Titus Caesar Vespasianus
Julia Imp T Aug F / Julia Imperatoris Titi Augusti Filia
71 Imp Caesar Domitianus Aug / Imperator Caesar Domitianus Augustus
Domitia Augusta

96 Imp Nerva Caes Aug / Imperator Nerva Caesar Augustus
98 Imp Caes Nerva Trajanus / Imperator Caesar Nerva Trajanus
Matidia Aug Divae Marcianae F / Matidia Augusta Divae Marcianae Filia
117 Imp Caesar Trajanus Hadrianus Aug / Imperator Caesar Trajanus Hadrianus Augustus
Sabina Augusta Hadriani Aug P P / Sabina Augusta Hadriani Augusti Patris Patriae
L Aelius Caesar / Lucius Aelius Caesar
138 Imp Caes T Ael Hadr Antoninus Aug Pius / Imperator Caesar Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius
Faustina Aug Antonini Aug Pii / Faustina Augusta Antonini Augusti Pii
140 M Aurel Antoninus Aug Armeniacus / Marcus Aurelius Antoninus Augustus Armeniacus
Faustina Aug Pii Aug F / Faustina Augusta Pii Augusti Filia
162 L Verus Aug Armeniacus / Lucius Verus Augustus Armeniacus
Lucilla Aug Antonini Aug F / Lucilla Augusta Antonini Augusti Filia
175 M Commodus Antoninus Aug Pius / Marcus Commodus Antoninus Augustus Pius
Crispina Aug Imp Commod Aug / Crispina Augusta Imperatoris Commodi Augusti
192 Imp Caes P Helv Pertinax / Imperator Caesar Publius Helvius Pertinax
193 M Did Sever Julian Aug / Marcus Didius Severus Julianus Augustus
Manlia Scantilla Aug / Manlia Scantilla Augusta
Didia Clara Aug / Didia Clara Augustua
193 Pescen Niger Justus Aug / Pescennius Niger Justus Augustus
193 D Clod Sept Albin Caes / Decimus Clodius Septimius Albinus Caesar
193 Septimius Severus Pertinax
Julia Domna Aug / Julia Domna Augusta
196 M Aurel Antoninus Pius Aug Brit / Marcus Aurelius Antoninus Pius Augustus Britannicus
Plautilla Augusta
201 P Septimius Geta Caes / Publius Septimius Geta Caesar
217 M Opel Sev Macrinus Aug / Marcus Opellius Severus Macrinus Augustus
218 M Opel Ant Diadumenian Caes / Marcus Opellius Antonius Diadumenianus Caesar
218 M Aur Antoninus Elagabal / Marcus Aurelius Antoninus Elagabalus
Julia Paula
Julia Aquilia Severa Aug / Julia Aquilia Severa Augusta
Julia Maesa Augusta
Julia Soaemias Aug / Julia Soaemias Augusta
Julia Mamaea Augusta
221 M Aur Sev Alexander Aug / Marcus Aurelius Severus Alexander Augustus
Sall Barbia Orbiana / Sallustia Barbia Orbiana
235 Maximinus Pius Aug Germ / Maximinus Pius Augustus Germanicus
237 Jul Verus Maximus Caes / Julius Verus Maximus Caesar
237 M Ant Gordianus Afr Aug / Marcus Antoninus Gordianus Africanus Augustus
237 Imp Gordianus Pius Fel Aug / Imperator Gordianus Pius Felix Augustus

237 D Cael Balbinus Aug / Decimus Caelius Balbinus Augustus
237 M Clod Pupienus Aug / Marcus Clodius Pupienus Augustus
238 M Ant Gordianus Aug / Marcus Antonius Gordianus Augustus
244 M Jul Philippus Aug / Marcus Julius Philippus Augustus
Marcia Otacil Severa / Marcia Otacilia Severa
247 M Jul Philippus, *Fil* / Marcus Julius Philippus *Filius*
249 M Q Trajanus Decius Aug / Messius Quintus Trajanus Decius Augustus
251 Q Her Etr Mes Decius Nob C / Quintus Herennius Etruscus Messius Decius Nobilis Caesar
251 *C Valens Hostil Mes Quintus Aug / Gajus Valens Hostilianus Messius Quintus Augustus*
251 Imp Caes C Vib Trebonianus Gallus Aug / Imperator Caesar Gajus Vibius Trebonianus Gallus Augustus
252 C Vib Volusianus Aug / Gajus Vibius Volusianus Augustus
Her Etruscilla Aug / Herennia Etruscilla Augusta
253 Jul Aemilianus / Julius Aemilianus
253 P Lic Valerianus *Pater* / Publius Licinius Valerianus *Pater*
Diva Mariniana
253 P Licin Gallienus / Publius Licinius Gallienus
267 *P Lic Valerianus* F / *Publius Licinius Valerianus* Filius
Cornelia Salonina
Lic Corn Saloninus Valerianus / Licinius Cornelius Saloninus Valerianus
M Cass Lat Postumus / Marcus Cassianus Latinius Postumus
C Jun Cass Postumus / Gajus Junius Cassianius Postumus
L Aelianus / Lucius Aelianus
M Aur Marius / Marcus Aurelius Marius
Piavonius Victorinus
C Pi Victorinus Aug / Gajus Piavonius Victorinus Augustus
P Pives Tetricus / Publius Pius Esurius Tetricus
C Pives Tetricus / Gajus Pius Esurius Tetricus
268 M Aur Claudius / Marcus Aurelius Claudius
270 M Aur Cl Quintillus / Marcus Aurelius Claudius Quintillus
270 L Dom Aurelianus / Lucius Domitius Aurelianus
Severina Aug / Severina Augusta
275 M Cl Tacitus / Marcus Claudius Tacitus
276 M Ann Florianus / Marcus Annius Florianus
276 M Aur Probus / Marcus Aurelius Probus
280 M Aur Numerianus / Marcus Aurelius Numerianus
281 M Aur Carinus / Marcus Aurelius Carinus
282 M Aur Carus / Marcus Aurelius Carus
283 C Val Diocletianus / Gajus Valerius Diocletianus
C Carausius / Gajus Carausius
284 M Aur Val Maximianus / Marcus Aurelius Valerius Maximianus
302 Fl Val Constantius / Flavius Valerius Constantius
Fl Jul Helena / Flavia Julia Helena
Fl Max Theodora / Flavia Maximiana Theodora
Gal Valeria / Galeria Valeria

306 Fl Val Constantinus Max / Flavius Valerius Constantinus Maximus
309 Gal Val Maximinus / Galerius Valerius Maximinus
317 Fl Jul Crispus / Flavius Julius Crispus
305 M A Val Maxentius / Marcus Aurelius Valerius Maxentius
M Aur Romulus / Marcus Aurelius Romulus
309 Val Lic Licinius / Valerius Licinianus Licinius
Licinianus Licinius Jun / Licinianus Licinius Junior
Fl Delmatius Nob Caes / Flavius Delmatius Nobilis Caesar
336 Fl Cl Constantinus Iun / Flavius Claudius Constantinus Junior
336 Fl Jul Constans / Flavius Julius Constans
336 Fl Jul Constantius / Flavius Julius Constantius
340 Magnentius P F Aug / Magnentius Pius Felix Augustus
350 Fl Decentius Nob C / Flavius Decentius Nobilis Caesar
Fl Cl Constantius Gallus / Flavius Claudius Constantius Gallus
359 Fl Cl Julianus / Flavius Claudius Julianus
362 Fl Jovianus / Flavius Jovianus
363 Fl Valentinianus / Flavius Valentinianus
377 Valens
377 Gratianus
374 Valentinianus Jun / Valentinianus Junior
385 Mag Maximus / Magnus Maximus
Fl Victor P F Aug / Flavius Victor Pius Felix Augustus
378 Theodosius *Magn* / Theodosius *Magnus*
Galla Placidia Aug / Galla Placidia Augusta
Eugenius
382 Arcadius
392 Honorius
443 Theodosius *Jun* / Theodosius *Junior*
Ael Eudoxia Aug / Aelia Eudoxia Augusta
446 Anthemius
517 Fl Justinus / Flavius Justinus
526 Justinianus

Deze droge opsomming van munten in mijn collectie beëindig ik nu en ik behandel alleen de munten die de perfectionistische schrijvers over het geldwezen niet kennen, niet gezien hebben of weggelaten hebben. 191 En de munten die, zo niet helemaal, dan toch in detail verschillen van hun exemplaren.

Ik tel ongeveer duizend munten (van de tienduizend) die nog nooit iemand heeft besproken of gepubliceerd en die ontsnapt zijn aan de enorme ijver en perfectie van Fulvius Ursinus en Adolph Occo[a]. Ik spreek niet over de consulmunten, ook al heb ik een munt van de Sosius-familie die Ursinus en Patinus niet kennen. Bovendien heb ik onder de overige consulmunten een groot aantal nergens of anders beschreven munten, zoals ik hierboven op pagina 180-185 heb laten zien.[b]

Dan resteren de keizermunten die Adolph Occo niet kent. En van alle mensen die

a Smetius doelt hier op de muntcatalogus van Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, waarnaar hij in het vervolg regelmatig verwijst. Ursinus (en Patinus): zie pagina 108, noot a.
b Zie pagina 111-113.

zich bezig houden met het geldwezen van de Ouden, is Occo de nauwkeurigste verzamelaar van opschriften op munten. Maar dit aantal is ook zo groot dat ik, als het God behaagt, daarmee een grote aanvulling op Occo zal samenstellen. Ondertussen zal ik een voorbeeld van die munten geven, zal ik één munt van elke heersende Romeinse keizer geven op deze plek en zal ik elke munt van een summiere verklaring voorzien.

1

Als eerste JULIUS CAESAR. *Wie hem niet kent heb ik*, met de beroemde Patinus, *niks te melden.*[509] 192 Hij is te Rome geboren in het jaar 98 voor Christus' geboorte en van de zaken die de senaat en het volk van Rome aan hem toewezen, is een van de belangrijkste het feit dat zijn beeltenis op munten werd afgebeeld. Dit vertelt Dio Cassius in boek 44.[510] Het was hem als eerste toegestaan - vóór zijn tijd was dit ongehoord bij de Romeinen - zijn gezicht op munten af te beelden. De Ouden gaven niet het hele lichaam maar alleen het hoofd met het gezicht een plaatsje op hun munten. En met recht, zoals Apuleius in zijn boek 'De leer van Plato' meldt: *Heel de mens bestaat in zijn hoofd en gezicht want verstand en alle emoties zitten in het gezicht, al het andere in het hoofd.*[511] En met Prudentius zeg ik: *Caesar herkent zijn trekken afgebeeld op munten.*[512]

Op de *voorzijde* van de munt staat CAESAR DICT PERPETUO. Adolph Occo zegt op pagina 15 van mijn uitgave dat hij de letters van het laatste woord gespiegeld en op zijn kop leest.[513] Mijn munt verschilt van die van Occo, want alle woorden en letters staan gewoon normaal.

Het *hoofd* van Julius Caesar heeft hier een *lauwerkrans*; zo valt de lelijke kaalheid minder op, waar hij volgens Suetonius zeer zwaar onder leed.[514]

Er staat *dictator voor eeuwig*. Hij heeft als eerste de vrijheid van de Romeinse staat aan de kant geschoven en hij heeft zich de alleenheerschappij en de grootst mogelijke macht toegeëigend.

Op de *achterkant* staat L BUCA. Over L Buca valt niet veel te lezen, behalve wat een andere munt geeft: Lucius Aemilius Buca, muntmeester. 193 En wat Asconius Pedianus schrijft in zijn 'Commentaar op de redevoering voor Marcus Scaurus', zoals Fulvius Ursinus[515] in het verleden al heeft gemeld, namelijk dat Lucius Aemilius Buca, de zoon, Scaurus heeft bijgestaan.[516]

Op het middenvlak van de munt zie je twee ineengeslagen rechterhanden, een bol, een herautstaf, roedenbundels en een bijl. De twee ineengeslagen *rechterhanden* zijn het symbool voor eendracht. Vergilius: *Rechterhand en trouw*; Ovidius: *Rechterhand verenigd met rechterhand.*[517] De *bol* is het teken van de aardbol, de *herautstaf* van de vrede. De *roedenbundels* staan voor gerechtigheid en de *bijl*, een offerbijl, voor godsdienst.

Misschien gaven de Ouden zo aan dat de wereld onder Julius Caesar, toen Lucius Buca muntmeester was, sterk was door eendracht, vrede, rechtvaardigheid en godsdienst.

2

AUGUSTUS, voordien CAESAR, ZOON VAN DE VERGODDELIJKTE, genoemd, is in Rome

geboren in het jaar 62 voor de geboorte van Christus, de Verlosser. Hij had, getuige Suetonius, een uitzonderlijk, mannelijk gelaat, licht krullend haar en een gebogen, naar voren stekende neus.[518] Zo laten de oude munten hem ons ook zien.

Occo kent mijn bronzen munt niet. Deze munt heeft op de ene zijde Augustus' hoofd, omwikkeld met een lauwerkrans, en het opschrift MUN CAL JUL, dat is *Municipium Calagurritanum Julium*. Er bestond een stad met de naam Julische Calagurris in midden-Spanje aan de rivier de Ebro.[a] 194

Op de *andere* kant staat IIVIR L GRANIO, een stier in het midden, C VALER.

Er is een stier afgebeeld tussen de namen Lucius Granius en Gajus Valerius. Zij waren de tweemannen en als het ware het bestuur van die stad.

Het beeld van de stier, midden op de munt, is symbolisch voor de vruchtbaarheid van de aarde en duidt op de overvloed aan vruchten in de stad Calagurris Julia die onder Augustus werd bestuurd door de tweemannen Lucius Granius en Gajus Valerius.

Want het rund of de stier is het teken en beeld van vruchtbare grond, zoals de Heilige Schrift ('Genesis' 41, vers 26 en 53) leert dat zeven vette koeien staan voor zeven vruchtbare jaren.[519] En Pierius zegt in boek 3 van 'Hiërogliefen': *De stier is de vruchtdragende aarde.* En: *Een span runderen staat op de munt van Vespasianus Imperator Consul V, en een ander, soortelijk span op een munt van Gajus Marius Gaji Filius. Zij staan voor de zorg voor de akkerbouw en voor de doelmatigheid van de graanverbouw. Want ook bij de droomuitleggers voorspellen ploegende ossen dat er een zeer rijke oogst komt, en grote voorspoed. Ja, het woord bos, rund, heeft te maken met voeden, nutrire, want βῶ betekent voeden, nutrire. De os voedt ons immers door met voortdurende inspanning de aarde te bewerken. Daarom noemen de Grieken landbouw met veel opbrengst 'runderen opetend': de landbouw is etend en de runderen zijn een toevoeging.*[520]

3

TIBERIUS volgde Augustus op, want na de dood van Gajus en Lucius heeft Augustus de zesenvijftigjarige Tiberius geadopteerd en tot opvolger benoemd, zoals Dio schrijft in boek 56.[521] 195 Augustus' roem groeide: *Hij werd door eerzucht gedreven: de mensen zouden in de toekomst eerder naar hem terugverlangen met zo'n opvolger* (Suetonius, hoofdstuk 21).[522] Tijdens de regering van Tiberius heeft Jezus Christus, de Redder van de Wereld, de dood gevonden.

Op de munt staat aan de *ene* kant TI CAESAR DIVI AUG F AUG ... te lezen. De laatste letters zijn afgesleten, ze zijn te zeer door de ouderdom aangetast en verdwenen. Tiberius' hoofd met lauwerkrans is hier nog duidelijk te onderscheiden en hij droeg, wat Suetonius in hoofdstuk 68 bevestigt, *zijn haar van achteren lang, zodat het zijn stijve, scheve nek afdekte. Hij had een voornaam gezicht met toch af en toe behoorlijk wat puisten. Zijn ogen waren heel groot.*[523] Deze belangrijke schrijver voegt er in hoofdstuk 69 aan toe dat hij *bij dreigend onweer altijd een lauwerkrans op zijn hoofd droeg, omdat men zegt dat dit soort bladeren niet door de bliksem getroffen wordt. Zelfs voor de*

a Het tegenwoordig Callachorris.

donder was hij buitenproportioneel bang.[524]

Hij wordt Tiberius Caesar, zoon van de VERGODDELIJKTE AUGUSTUS, genoemd omdat hij door Augustus geadopteerd was en omdat deze munt na de vergoddelijking van Augustus geslagen is.

Ook werd hij AUGUSTUS genoemd en deze naam had hij geërfd, een naam die veelvuldig door de volgende keizers is gebruikt. Dit is extra vermeldenswaardig omdat Suetonius in hoofdstuk 26 schrijft: Tiberius *weigerde de voornaam Imperator en de titel Vader des Vaderlands. Zelfs de erfelijke naam AUGUSTUS gebruikte hij niet bij de ondertekening van een brief, behalve dan bij brieven aan koningen en staatshoofden.*[525]

Op de *andere* kant staat PONTIF MAXIM TRIBUN POTEST XXXIIX en in het midden tussen de S en de C een herautstaf. 196 Heel veel Tiberiusmunten in onze verzameling laten duidelijk zien dat Tiberius hogepriester is geweest hoewel hij zich, getuige Suetonius, hoofdstuk 69, *nauwelijks bezighield met goden en godsdienst.*[526]

De macht van volkstribuun werd ook aan Tiberius toegekend. Deze macht van volkstribuun overtrof volgens Tacitus alle andere macht. Tacitus zegt in zijn 'Jaarboeken', boek 3, hoofdstuk 56, dat Augustus zich dit ambt had toegeëigend: *Augustus had dit woord van de hoogste rang verzonnen om niet het predikaat koning of alleenheerser aan te hoeven nemen en om toch door een of andere titel uit te stijgen boven de overige functies.*[527] Suetonius meldt in hoofdstuk 9 dat Tiberius voor een periode van vijf jaar de macht van volkstribuun aannam en dezelfde schrijver zegt verderop in hoofdstuk 16: *De macht van volkstribuun is* Tiberius *weer gegeven voor een periode van vijf jaar.*[528] Op onze munt staat het getal XXXIIX voor het aantal jaar dat Tiberius de macht van volkstribuun had, namelijk achtendertig jaar.

De munt verschilt van de munt van Occo. Occo leest immers niet alleen op zijn munt (pagina 95) MAX in plaats van MAXIM en TRIB in plaats van TRIBUN, maar ook heeft die munt een andere afbeelding, namelijk een bol met een ploegdissel, in plaats van de herautstaf zoals op de mijne.[529]

Het beeld van de herautstaf gaat volgens Pierius *terug op Egypte. De Ouden hebben de herautstaf met name aan Mercurius gewijd. Twee slangen, een mannelijke en een vrouwelijke, hebben zich op het midden van de stok verbonden tot een knoop, de zogenoemde knoop van Hercules. De voorkanten zijn in een cirkel teruggebogen en vormen, terwijl ze elkaar kussen, een cirkel. 197 De staarten buigen terug naar het uiteinde van de staf en zij worden bekroond met vleugels die uit datzelfde deel van de staf komen.*[530] Als Pierius ook eens iets mocht proberen in zo'n lang onderzoek dan meende hij dat het beeld van een herautstaf uitgezocht was als teken van Vrede en Eendracht. Dit omdat het beeld van een slang op de meeste plaatsen gewoonlijk gebruikt werd in plaats van oorlog en haat of een andere, onheilbrengende ramp. Toch zal niemand ontkennen dat een kus het teken van Vrede en Eendracht is. Zelfs de godvruchtige Heilige Schrift noemt de *kus van barmhartigheid.* De heilige Petrus heeft namelijk in zijn 'Eerste algemene brief', hoofdstuk 5, vers 14: *Begroet elkaar met de kus van de barmhartigheid. Vrede met jullie allemaal die in Jezus Christus zijn. Amen.*[531] Bij de uitheemse, wereldlijke geschiedenis (Plinius, boek 9, hoofdstuk 3) lezen we: *De omstrengeling van slangen en de eendracht van wilde dieren schijnt er de oorzaak van te zijn dat buitenlandse volken een herautstaf, met daaromheen een afbeelding met slangen, als teken van vrede gemaakt hebben.*[532]

4

GAJUS werd in de legerkampen met een soldatenwoord Caligula[a] genoemd, zoals Tacitus schrijft in zijn 'Jaarboeken', boek 1, hoofdstuk 42.[533] Ook Suetonius meldt in hoofdstuk 9: *Deze bijnaam heeft hij als soldatengrap gekregen omdat hij in het gewone plunje tussen de soldaten werd opgevoed.*[534] Maar nergens op munten of, zover ik weet, inscripties staat bij Gajus de bijnaam Caligula. *Hij moet uit de keizerlijst geschrapt worden*, zegt Seneca in zijn 'Troostrede voor Polybius', hoofdstuk 36, *omdat hij zich ontwikkeld heeft tot een verderfelijke schandvlek voor het menselijk geslacht.*[535] De Romeinse senaat wilde niet aan hem herinnerd worden en beval dat alle bronzen munten met een beeltenis van Gajus omgesmolten moesten worden. 198 Zie boek 59 van Dio.[536] Daarom moet er rekening worden gehouden met een gering voorkomen van deze munten: de verwondering moet zich niet richten op het kleine aantal maar op het grote aantal dat tegenwoordig nog over is. Deze munten worden hier en elders nog regelmatig gevonden.

Een bronzen munt met op de *voorkant* C CAESAR AUG GERMANICUS PON M TR POT en Gajus Caesar blootshoofd. Het is duidelijk dat hij, zoals Suetonius hem beschrijft in hoofdstuk 50, *een dunne nek had, ingevallen ogen en slapen, dat zijn voorhoofd breed en angstaanjagend was. Hij had maar weinig haar op zijn hoofd (zijn kruin was kaal) maar voor de rest was hij zwaar behaard. Zijn van nature woeste gezicht had hij door oefening nog akeliger gemaakt.*[537] De beroemde Adolph Occo heeft een nagenoeg identieke munt die toch op een paar puntjes verschilt van de mijne. Occo's munt mist namelijk AUG en heeft PONT MAX in plaats van PON M.[538]

Naast andere benamingen wordt hier de titel GERMANICUS aan Gajus toegeschreven. Zoals ten tijde van de vrije Republiek overwinnaars bijnamen aannamen die afgeleid waren van de overwonnen volken, zo beschreven de keizers zichzelf met de namen van bevochten volken. Gajus wordt Germanicus genoemd op grond van zijn expeditie naar Germania, al was die een beetje lachwekkend, getuige Suetonius, hoofdstuk 43.[539]

Op de *achterkant* staat VESTA tussen S en C. Het is een op een zetel zittende godin met in haar rechterhand een offerschaal en links een speer zonder punt. 199

Plinius verklaart dat er ook een zittende Vesta gemaakt is door Scopas.[540]

De offerschaal in de hand van de godheid was het bewijs dat daaruit geofferd werd bij de plechtigheden ter ere van de godin.

De speer was ook een teken van goddelijkheid, volgens Justinus in boek 43: *Al vanaf het vroegste begin vereerden de Ouden speren als plaatsvervangers voor de onsterfelijke goden. Ter herinnering hieraan hebben godenbeelden nog altijd een speer bij zich.*[541]

5

TIBERIUS CLAUDIUS heeft als eerste de macht gekocht door de soldaten ieder vijftienduizend sestertiën te beloven, getuige Suetonius, hoofdstuk 10.[542] Hij had, zoals je in hoofdstuk 30 leest, mooi grijs haar en een stevige nek.[543]

---

a Caligula betekent soldatenlaarsje. De jonge Gajus droeg altijd soldatenlaarzen.

Het muntje dat ik heb. is van goud met op de *ene kant* het opschrift TI CLAUDIUS CAESAR AUG. Hier geen gezicht of hoofd van Claudius, zoals je meestal ziet, of een weegschaal met daaronder P N R, zoals Occo heeft, maar een vat voor koren.[544] Misschien is het een schepel gevuld met een ruime opbrengst, wat wijst op de zorg voor de graantoevoer. Dit komt vaak voor als symbool voor de patricische edielen. Dit ambt om voor het koren te zorgen werd vroeger als een eervolle baan beschouwd, zoals Boëthius bewijst in boek 3 van zijn 'Troost': *Als iemand in het verleden gezorgd had voor de graantoevoer, dan werd hij hoog geacht.*[545]

Op de *andere kant* staat PON M TR P IMP COS DES IT. In het midden staat S C. 200 Het muntje van Occo heeft ook op deze zijde aan ander randschrift dan mijn exemplaar, want het geeft het woordje MAX in plaats van de letter M en in plaats van IMP COS DES IT staat er IMP P P COS III.

6

NERO CLAUDIUS werd op zeventienjarige leeftijd door de soldaten tot keizer uitgeroepen, omdat hij hen evenveel geld had beloofd als Tiberius Claudius had gegeven. *Hij wordt door Besoldus en anderen incorrect Domitius Nero genoemd, want toen hij de naam Nero ging dragen zag hij af van de naam Domitius. Hij had er heel veel moeite mee dat Britannicus hem Domitius noemde; hij was immers door adoptie in de familie Claudius opgenomen. Zie Tacitus, 'Jaarboeken', boek 12, hoofdstuk 41.*[546] *De situatie*, zoals de geleerde Rupertus correct heeft opgemerkt, *is dus als volgt: voor zijn adoptie werd hij naar zijn voorouders Lucius Domitius Ahenobarbus genoemd, erna Nero Claudius Drusus Germanicus. Toen hij keizer werd wilde hij Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus genoemd worden, zoals duidelijk blijkt uit een groot aantal munten en inscripties.*[547]

Ik heb een gouden munt, een zeer zeldzaam exemplaar met een tweetalig opschrift: Latijn en Grieks. Het Latijnse opschrift staat op de voorkant, het Griekse achterop.

De *ene* kant leest NERO CAESAR AUGUSTUS met een kop van de keizer met een lauwerkrans. 201 Je ziet een vol gezicht, een rechte neus, een ronde kin, een gezwollen strot, een vette nek met dichte haargroei rond de hals met dubbele onderkinnen en haar in krullen of in laagjes. Dit bevestigt Suetonius in zijn levensbeschrijving in hoofdstuk 51 wanneer hij zegt dat hij *zo opging in zijn verzorging dat hij zijn haar dat altijd in laagjes geknipt was, tijdens zijn reis naar Griekenland ook nog op zijn kruin opstak.*[548]

Op de *andere* kant staat een man die tegen een bergje of een dam leunt met in zijn rechterhand een bol en in zijn linker een speer. In het midden, aan beide zijden van de figuur een inscriptie: ET en IA. Zoals ik al zei, als ik me niet vergis, een Griekse inscriptie die ETOYΣ IA of ENΔEKATOY, het elfde jaar van Nero's regering aangeeft. De horizontale lijn die boven het tweetal letters staat is gewoonlijk een teken voor een afkorting of een getal.

Op munten van Romeinse keizers die in het Grieks gesteld zijn, worden de jaren gewoonlijk geteld met letters. Zo gaat het met oude munten van Nero waarop het *eerste* jaar van zijn regeringsperiode wordt aangegeven met de letter A, het *tweede* met de letter B, het *derde* met de letter Γ, het *vierde* met de letter Δ, het *vijfde* met de letter E,

het *zesde* met de letter ς, het *zevende* met de letter Z, het *achtste* met de letter H, het *negende* met de letter Θ, het *tiende* met de letter I, het *elfde* met de letter IA (dit cijfer is gelijk aan het cijfer op mijn munt), het *twaalfde* met de letter IB, het *dertiende* met de letter IΓ en het *veertiende* met de letter IΔ. Dit is bij Occo te zien: hij heeft op pagina 118 duidelijk ETOYΣ ΔEYTEPOY.[549]

Verbeter dus de dubbele vergissing op pagina 112 bij de munten van Claudius. Lees ET A in plaats van ETA en, op de lauwerkrans, ET Γ in plaats van E T Γ zoals Occo schrijft.[550]

Adolph Occo, zeer geleerd onderzoeker van het geldwezen, heeft deze munt niet genoemd bij zijn keizermunten maar toen hij naderhand een nagenoeg gelijk exemplaar van zilver bij Johannes Vincentius Pinellus was tegengekomen, heeft hij zijn eigen munt genoemd in zijn 'Aanvullingen'. 202 De voorkant van zijn munt verschilt sterk van mijn gouden munt, want het opschrift is anders. In plaats van NERO CAESAR AUGUSTUS staat er NERO CLAUD... CAESAR AUG GERM. Toch is de achterkant misschien hetzelfde: Occo schrijft ET IA. En hij voegt hieraan toe: *Een bergje ruwe stenen met in het midden daarvan iets van een grot. Daarin zit een figuur die in zijn rechterhand een bol vasthoudt en links een speer. Ik breng de munt onder bij Nero's elfde jaar, wat het opschrift aangeeft. Verder denk ik dat hij naar Delphi verwijst. Justinus in boek 24 daarover: In het midden van de rots wijkt een kloof in de vorm van een theater terug. En een paar regels verder: In deze kloof is op ongeveer de helft van de hoogte van de berg een stukje vlak terrein waar een diep gat in de aarde is dat dient voor de orakels.*[551] *Plutarchus*[552] *maakt melding van Nero's rondreis bij Delphi in het boek over de letter E.*[553]

7

SERVIUS GALBA volgde Nero op, zonder een spoor van verwantschap met het keizershuis, volgens Suetonius, hoofdstuk 2.[554] Maar toen hij een jongen was, kreeg hij van Augustus te horen: "Jij, zoon, zult ons rijk bezitten." Hem gaf hij toen ten antwoord: "Het zal zo gebeuren, wanneer een muilezel[a] een veulen werpt."[555] Volgens Xiphilinus heeft Tiberius het volgende aan Galba voorspeld: *En jij, Galba, zult ook van de macht proeven.*[556] Wat ook gebeurde.

Een zilveren munt met een bronzen kern, totaal onbekend aan Occo. 203 Op de *voorkant* staat ---IMPERAT. De andere letters van het opschrift zijn vervaagd. Het hoofd van Galba draagt een lauwerkrans en is kaal en zijn neus is haakvormig zoals is op te maken uit de levensbeschrijving door Suetonius, hoofdstuk 21.[557]

Op de *achterkant* staat HISPANIA GALLIA. Er staan twee figuren met helm en toga die elkaar hun rechterhand reiken. De een draagt een schild en houdt zijn speer naar onderen, de ander heeft ook een speer vast, naar boven gericht, maar geen schild. Die figuren staan ongetwijfeld voor *Servius Galba en Julius Vindex.* Want rond dezelfde tijd zorgden ze voor oorlog en trokken ze gewapend tegen Nero ten strijde, Galba in Spanje en Vindex in Gallië. Met vereende krachten wezen ze zijn regeringsmacht af.

---

a Muilezels en muildieren zijn kruisingen tussen paarden en ezels en daarom onvruchtbaar. Galba antwoordde in de geest van ons "Wanneer Pasen en Pinksteren op één dag vallen."

Nu schijnen ze met een handdruk een verdrag te sluiten overeenkomstig hun haat tegen Nero. Zo schrijft het de zwaargewicht Tacitus in boek 12 van zijn 'Jaarboeken': *Het is onder koningen de gewoonte elke keer als ze een bondgenootschap aangaan dit te bezegelen met hun rechterhand.*[558] En Vergilius: *Rechterhand en trouw* en, na hem, Ovidius: *Rechterhand verenigd met rechterhand.*[559]

8

MARCUS OTHO heeft Galba gedood en zich met geweld van de macht meester gemaakt. Toen hij slechts drie maanden geregeerd had, heeft hij zich zelf gedood. Mensen voor wie *eigenhandig* een voortreffelijke daad is, bevelen zijn dood aan. Tacitus, 'Historiën', boek 2, hoofdstuk 50; Dio, boek 64; Plutarchus, tegen het einde.[560] En in hun geest zegt Ausonius in zijn 'Keizers': *Toch zal hij uiteindelijk geprezen moeten worden. Hij stelde door zijn eervolle dood één nobele daad: hij stierf.*[561] 204

Hoe zeldzaam alle Otho-munten zijn, met name de bronzen, weet niemand, maar wat de waarde van de afzonderlijke grote, zilveren munten van de eerste keizers is laat muntenexpert Carolus Patinus zien in hoofdstuk 4 van zijn 'Schatkamer van munten' bij een munt van Trajanus. Hij zegt: *Hoewel ik niet rijk ben, betaal ik met plezier duizend talers aan iemand die mij vijftig vroege keizermunten van deze kwaliteit te koop aanbiedt.*[562]

Mijn grote, zilveren *Otho Nero* met het Griekse opschrift is onder die grote munten zeker een belangrijk exemplaar. Deze munt is te beschouwen als de zeldzaamste onder de zeldzame, want alle mensen die zich in munten interesseren weten dat munten met Griekse letters hun prijs hebben.

Ik geef toe dat er op mijn munt een aantal door ouderdom afgesleten letters staat, maar het woord Otho schijnt mij zo belangrijk te zijn dat het makkelijk het verlies van de rest van het opschrift kan compenseren. Op grond van de geleerde Seguinus[563] presenteer ik deze munt hier dan ook, met inscriptie, in aanvulling op het werk van Occo, onvermoeibaar in de studie naar munten.

De *ene* kant draagt als inscriptie AYTOKPATΩP M OΘΩN KAICAP CEBACTOC. En het hoofd van Otho met lauwerkrans, niet met pruik - hij droeg volgens Suetonius, hoofdstuk 12, meestal een pruik omdat hij weinig haar had[564] - maar met een paar gelaatstrekken van Nero. Kijk hoe de woorden van dezelfde, goudeerlijke schrijver het zeggen in hoofdstuk 7: Otho *werd, naast de gewone vleiende begroetingen van slijmers, door het straatvolk begroet als Nero. 205 In zijn eerste brieven naar een paar provinciebestuurders gebruikte hij de bijnaam NERO. En hij stond toe dat bustes en standbeelden van Nero heropgericht werden.*[565] Tacitus schrijft hetzelfde in zijn 'Historiën', boek 1, hoofdstuk 77: *Er waren mensen die beelden van Nero terugplaatsten en op bepaalde dagen juichten het volk en de soldaten Otho toe met OTHO NERO, als om zijn roem en luister te vergroten.*[566]

De *andere* kant heeft ETOYC A. Een adelaar die een lauwerkrans in zijn snavel heeft zit met uitgespreide vleugels met zijn linkerklauw op een Hercules-knots. Naast de rechtervleugel een tak. Deze afbeelding spreekt deels voor zichzelf: de adelaar is het teken van het Romeinse rijk. Deels is het een kwestie van gezond verstand: op andere gouden en zilveren munten van Otho staan de inscripties PAX ORBIS TERRARUM en

VICTORIA OTHONIS; hier afgebeeld door palm en kroon. Suetonius heeft in hoofdstuk 9 van zijn levensbeschrijving: *Hij heeft de overwinning behaald in drie, zij het onbelangrijke, veldslagen.*[567]

9

AULUS VITELLIUS is de eerste die middels een militaire overwinning aan de macht kwam. Vervolgens is hij als Romeins keizer overwonnen en wat later is hij bij de Trap der Zuchten[a] gemarteld. De door astrologen opgemaakte horoscoop maakte zijn ouders zo bang dat zijn vader er altijd, zijn hele leven, zeer op gebrand was te voorkomen dat Vitellius hoofd van een provincie zou worden. Zijn moeder heeft gejammerd toen hij naar het leger werd gestuurd en ook toen hij tot keizer werd uitgeroepen, alsof hem iets ellendigs overkwam. Dit meldt Suetonius in hoofdstuk 3.[568] Suetonius meldt in hoofdstuk 8 ook dat *hij de titel GERMANICUS aannam die allen hem gunden, toen het leger van Boven-Germanië dat overgelopen was van Galba naar de senaat zich bij hem aansloot.* 206 *Met de titel AUGUSTUS wachtte hij nog, CAESAR heeft hij altijd geweigerd.*[569] Tacitus voegt hieraan toe in zijn 'Historiën', boek 1, hoofdstuk 64: *De naam GERMANICUS is Vitellius meteen gegeven, maar zelfs als overwinnaar weigerde hij zich keer op keer Caesar te noemen,* en verder: *Hij wilde zelfs dat hij Caesar genoemd werd, wat hij eerder had afgewezen.*[570]

Ik heb een zilveren munt, zeldzaam en onbekend aan Adolph Occo. Op de *ene kant* A VITELLIUS IMP GERMANICUS met het hoofd van de keizer met een lauwerkrans.

Op de *andere kant* I O M CAPITOLINUS. Een halfnaakte Jupiter, zittend in de tempel, met in zijn rechterhand een bliksem en in zijn linkerhand een speer.

Jupiter wordt hier Optimus Maximus, Beste Grootste, en Capitolinus genoemd. Ditzelfde opschrift staat ook op een andere zilveren munt van mij die de beroemde Ursinus bij *de onzekere* indeelt.[571] Maar hier is Jupiter een oude man met een ruige baard. Daarom zegt Prudentius in zijn hymne 'Op de martelaar Romanus': *Hij omstrengelt de stijve baard van Jupiter.*[572] Maar op de munt die ik nu in handen heb, wordt Jupiter O M Capitolinus genoemd. Optimus, Beste, Maximus, Grootste (zoals de geleerde Johannes Rosinus het vertelt in zijn 'Romeinse Oudheden', boek 2, hoofdstuk 25)[573] omdat hij iedereen wil en kan helpen. 207 Optimus staat voor Maximus omdat helpen mooier en fijner is dan veel geld hebben, getuige Cicero die in zijn redevoering 'Voor eigen huis' Jupiter Capitolinus met de volgende woorden als Optimus Maximus aanspreekt: *En daarom jou, Capitolinus, door het Romeinse volk om je weldaden Optimus en om je macht Maximus genoemd.*[574]

Hij heeft de naam Capitolinus gekregen van de Capitolijnse berg waarop voor hem een tempel opgericht en een cultus ingesteld was. Tacitus vermeldt in zijn 'Historiën', boek 4, door wie die tempel gebouwd was, hoe hij tijdens de regering van Vitellius afgebrand is en hoe hij later, onder Vespasianus, herbouwd is.[575] Zie ook Plutarchus, 'Publicola'.[576] Met betrekking tot de grootsheid van deze tempel levert Dionysius het volgende over: hij was geplaatst en gebouwd op een hoge basis; had een omtrek van acht morgen,[b] iedere kant bijna tweehonderd voet (lengte en breedte verschillen

a Trap in Rome, naast het Capitool, waarover de lijken van misdadigers naar de Tiber werden gesleept.
b Een omtrek van acht morgen. Smetius vergist zich, want de morgen is een oppervlaktemaat. Hij heeft zich klaarblijkelijk vergist bij de vertaling van het Griekse woord plethron, dat zowel een lengtemaat

nauwelijks vijftien voet); de voorzijde lag op het zuiden en had een zuilengalerij met drie rijen zuilen; de zijkanten hadden twee rijen zuilen; er waren drie gelijke cellen met gemeenschappelijke zijmuren, de middelste was voor *Jupiter*, de rechtse voor *Minerva* en de linkse voor *Juno*.[577] Publius Victor geeft in zijn beschrijving van het achtste district: *De tempel van Jupiter Optimus Maximus. Daarin zijn drie cultusruimtes: de middelste voor Jupiter, rechts voor Minerva en links voor Juno.*[578] Maar het is onduidelijk en twijfelachtig of de brand in die tempel naderhand door de soldaten van Vitellius, die daar de soldaten van Flavius Sabinus belegerden, of door de Flavianen is aangestoken. Wel zeker is dat Vitellius van de verantwoordelijkheid van deze goddeloze daad af probeerde te komen met genoemde plechtige verklaring van zijn vroomheid jegens de zetel van Jupiter Optimus Maximus, het onderpand van de staat, zoals onze munt helder aangeeft.

Jupiter had een *ontbloot bovenlichaam* en droeg een kort kleed waarmee men volgens de eminente filoloog Gerard Johannes Vossius wilde aangeven dat het hemelse leven de natuur van God begrijpt en dat alles bedekt en duister is omdat de alledaagse, onbelangrijke, aardse zorgen diep verborgen zijn. 208

Jupiter houdt in zijn *rechterhand* een *bliksem* vast en dit past het allerbest bij hem, zegt men. Vandaar dat Vergilius of de auteur van de 'Priapusgrappen' zegt: *De wereldheerser heeft openlijk die bliksem vast.*[579]

In zijn *linkerhand* heeft hij de speer als teken van goddelijkheid.

Hij zit. Volgens Strabo was ook het Zeusbeeld van Phidias in Olympia zo geconstrueerd dat Zeus, ook al had Phidias een zittend beeld gemaakt, zo groot scheen te zijn dat hij de tempel van zijn dak zou beroven als hij zou gaan staan.[580] Maar de reden om hem zittend af te beelden lag in het feit dat de grootte van het beeld zo beter tot zijn recht kwam. Zeker ook op mijn munt raakt Jupiter Optimus Maximus met zijn hoofd de zeer hoge deur van de Capitolijnse tempel, of de bovendorpel ervan, aan. Ook zit hij, omdat het een koning past op een troon te zitten en omdat zittende mensen beter hun gedachten kunnen laten gaan over allerhande zaken omdat hun lichaam in rust is. En omdat men als men zit niet van plaats verandert, wordt de eeuwige en onveranderlijke Leiding beter uitgedrukt door een Jupiter die zit.

Kort geleden zat de ervaren rechtsgeleerde, tevens mijn voorganger, Gerard Noodt uit Nijmegen gezellig bij mij aan tafel, hij las bovenstaande en herinnerde zich het gezegde *door te zitten worden we wijzer*, vooral de zin in Plautus, 'Spookhuis', vijfde bedrijf, eerste scène: *Ik ben slimmer als ik zit.*[581] Geleerden hebben vroeger bij deze woorden aangetekend dat mensen die hun toevlucht tot een altaar zoeken of bij een altaar tot de goden bidden en smeken, altijd zitten. Ook mensen die diep in gedachten zijn zitten. 209 En het is hierom misschien dat een rechter een standvastige, kalme en goed geordende geest moet hebben. De kans daarop is groter als het lichaam in rust is.

10

FLAVIUS VESPASIANUS kreeg na de dood van Nero zicht op de troon, toen Otho en Vitellius om de macht streden, vertelt Suetonius in hoofdstuk 5.[582] Na hun dood liepen veel soldaten met plannen rond een keizer te kiezen en te installeren; zonder aarzeling

---

(honderd voet) als een oppervlaktemaat (tienduizend voet) is. In plaats van het correcte *een omtrek van achthonderd voet* gebruikt hij nu de oppervlaktemaat.

schreven ze zijn naam op hun vaandels.[583] Hij was de enige van allemaal, zo schrijft Tacitus in zijn 'Historiën', boek 1, hoofdstuk 50, die tijdens zijn keizerschap ten goede is veranderd en, 'Historiën', boek 2, hoofdstuk 1, hij was volstrekt gelijk aan de oude veldheren, als je zijn hebzucht even buiten beschouwing liet.[584] Altijd was hij bezig geld te slaan uit activiteiten van minder allooi; met een grap en een grol probeerde hij er wat meer standing aan te geven. Suetonius, hoofdstuk 23: *Zijn zoon Titus bekritiseerde hem omdat hij een belasting op urine had verzonnen. Vespasianus hield hem het geld van de eerste heffing onder de neus en vroeg of het stonk. Toen Titus dit ontkende zei hij dat het uit de urine kwam.*[585] En hoofdstuk 24: *Toen zijn maag in Campanië door overvloedig gebruik van koud water van streek was en hij plotseling een heftige aanval van diarree kreeg zei hij dat een keizer staande moest sterven. Terwijl hij overeind kwam stierf hij in de armen van de mensen die hem ondersteunden.*[586] 210

Een gouden munt, onbekend aan Occo, zonder letters eróp maar met aan beide kanten de letters diep erín, wat maar zeer zelden voorkomt. Naar ik me herinner heeft geen enkele andere schrijver over of verzamelaar van munten ooit dit soort exemplaren onder ogen gehad. Maar ik, ik heb er veel van in mijn verzameling.

Op de *ene* kant staat IMP CAES VESPASIAN AUG COS III. Aan dit opschrift is het hoofd van de keizer, met lauwerkrans, toegevoegd. Hij had een gerimpeld voorhoofd, zijn ogen lagen diep, hij had een kromme neus, een vooruitstekende kin en massieve wangen, zoals Martialis, boek 2, gedicht 87, het gelaat van Phoebus beschrijft: *Je zegt, Phoebus, dat mooie meisjes in vuur en vlam staan voor jou, terwijl je het gezicht hebt van iemand die onder water zwemt,* en, boek 3, gedicht 88: *Gebruik eens malse slablaadjes, gebruik eens kaasjeskruid, want, Phoebus, je ziet eruit als iemand die moeite heeft met schijten.*[587]

Op de *andere* kant staat SECURITAS AUGUSTI en onder een vrouwengestalte staat S C. De vrouw zit ontspannen op een zetel, steunend op haar rechterelleboog. Haar achterhoofd ligt in haar rechterhand en haar linker houdt een stok vast. Voor haar voeten brandt een vuur op een altaar.

De houding van deze zo zittende dame is die van kalme, rustige mensen die geen zorgen hebben. Vespasianus had al gezorgd voor veiligheid voor de burgers, zoals mijn gouden en zilveren munten van hem, vóór en rond deze tijd geslagen, duidelijk aantonen. Ze hebben S P Q R P P OB CIVES SERVATOS ROMA PERPETUA JUDAEA CAPTA PAX AUGUSTI VICTORIA AUGUSTI. Het altaar met een brandend vuur staat voor veiligheid en duidt op een godsdienstige plechtigheid ten behoeve van de Veiligheid van de staat. 211 Of het duidt erop dat er in tijden van veiligheid, vrede en bijna voltooide oorlogen gewoonlijk een grotere aandacht is voor goden en religie.

11

Titus kreeg de macht van zijn vader. Hij had alle goede eigenschappen: vaak werd hij LIEVELING EN SCHATJE VAN DE MENSHEID genoemd (Suetonius, hoofdstuk 1).[588] Suetonius zegt in hoofstuk 8 verder dat *hij zei dat het geen pas gaf dat iemand bedroefd wegging van een gesprek met de keizer. Toen hij eens tijdens een maaltijd tot de conclusie kwam dat hij die hele dag nog voor niemand iets goeds gedaan had, sprak hij de gedenkwaardige en terecht geprezen woorden: VRIENDEN, IK HEB EEN DAG*

VERPRUTST.[589] En in hoofdstuk 9, 10 en 11: *Hij gaf twee patriciërs, veroordeeld voor een staatsgreep, slechts de raad daarvan af te zien. Hij zei dat het keizerschap door het lot gegeven werd. In het geheim smeekte hij zijn broer Domitianus die continu tegen hem aan het stoken was, vaak om hem nu eindelijk eens met zo'n zelfde houding tegemoet te treden; hierbij huilde en smeekte hij. In zo'n situatie werd hij door de dood voortijdig gegrepen. Hij stierf in hetzelfde huis als zijn vader op dertien september, twee jaar, twee maanden en twintig dagen na zijn vaders dood. Hij was eenenveertig jaar.*[590]

Ik heb een grote, bronzen munt, bijna gelijk aan het hele grote exemplaar dat muntenonderzoeker Adolph Occo aan Tiberius heeft toegeschreven.[591] 212 Maar hij heeft daar ongetwijfeld de beide delen niet goed gecombineerd.

Mijn munt heeft op de *ene* kant IMP T CAES DIVI VESP F AUG P M TR P P P COS VIII. In het midden REST S C.

Op de *andere* kant staat CIVITATIBUS ASIAE RESTITUT. Er zit een Vesta die rechts een offerschaal vasthoudt en links een speer. Hierover hoeft hier niks gezegd te worden omdat dit al bij de munt van Gajus Caligula gezegd is.[a]

Ik stip hier kort aan dat de keizers gewoonlijk de monumenten van hun voorgangers opknapten en herbouwden en dit met verschillende in- en opschriften aangaven, zoals ons dat overvloedig duidelijk is op grond van de muntslag van velen. Ik zal laten zien dat met name Titus geprobeerd heeft veel munten van Tiberius opnieuw in roulatie te brengen. Toch heb ik er geen sluitende verklaring voor waarom deze goede keizer zijn naam met die van Tiberius verbond en waarom hij de herinnering aan de steden in Klein-Azië voor het nageslacht wilde vastleggen en herstellen.

Maar deze munt, naast een aantal schrijvers, vermeldt dat er zeven steden in Azië zijn getroffen door een aardbeving en dat ze door Tiberius zijn herbouwd en opgeknapt. Hiernaar verwijst Suetonius in hoofdstuk 48 van 'Tiberius': *Ook de provincies heeft hij nooit met een schenking verblijd, behalve de steden in Klein-Azië die door een aardbeving waren getroffen.*[592] En Vellejus: *Niet alleen het lot van burgers, maar ook het ongeluk van steden vraagt om de gulheid van de vorst.*[593]

12

DOMITIANUS kwam naar Rome toen Titus nog leefde. Hij ging het kamp van de pretoriaanse garde binnen en nam de titel en macht van keizer aan. 213 *Met betrekking tot het bestuur van het rijk* (Suetonius, hoofdstuk 3) *was zijn gedrag lange tijd erg wisselvallig: een ongelijke mix van min- en pluspunten, totdat zijn deugden tot ondeugden verwerden.*[594] Hij werd zo trots, dat hij zich, volgens dezelfde schrijver in hoofdstuk 13, onze HEER EN GOD liet noemen.[595] Hij is met een leger naar Germanië vertrokken en zonder een vijand te zien teruggekomen.

Ik heb een hele mooie munt, van zilver, die Occo nooit heeft gehad.

Op de *ene* kant staat IMP CAES DOMIT AUG GERM P M TR P IIII te lezen. Ook staat er een hoofd met lauwerkrans, met grote ogen en een redelijk bos haar, maar dat was

---

a Zie pagina 121.

misschien toevallig, want Suetonius heeft in hoofdstuk 13 overgeleverd dat het hoofd van de keizer ontsierd werd door kaalheid. Het zou zeker een grote fout geweest zijn als er op de munten een kale kop zou hebben gestaan omdat Domitianus ontplofte bij de geringste toespeling op kaalheid.

Op de *andere* kant staat IMP VIIII COS XI CENSORIA POTEST P P. Een grote, naakte figuur zit op een schild op de grond en heeft het hoofd in rouw gebogen, steunend op de linkerhand. Er ligt een afgebroken pijl bij.

Deze rouwende gestalte, een grote, naakte Germaan, laat het onderworpen Germanië zien. Deze voortreffelijke provincie lijkt haar lot te betreuren omdat ze een keizer moet dienen die zowel slap als hartstikke gek is. 214 Op andere munten van Domitianus vind je GERMANIAM CAPTAM.

Midden op het forum in Rome was er ter ere van de keizer een standbeeld opgericht, een paard van verguld brons. Onder één van de paardenhoeven ligt een beeld van de Rijn dat staat voor Germania. Papinius Statius prijst het in de volgende verzen: *Een bronzen hoef bedekt het haar van de gevangen Rijn in plaats van het gras van de aarde.*[596]

Na de eerste twaalf keizers was ik van plan op dezelfde voet verder te gaan en één munt voor het voetlicht te brengen uit de vele munten van elke volgende keizer afzonderlijk. Het zou een aan Occo onbekende munt zijn of een munt die afwijkt van die van Occo. Daar heb ik er een groot aantal van in mijn schatkamers. Maar mijn voornemen is plotseling veranderd: ik kreeg de ingeving mijn uitgangspunt los te laten, een andere weg in te slaan. Zo kan ik laten zien dat ik zelfs van één enkele keizer veel munten heb die de meest complete schrijver over oude munten nog mist. 215 En terwijl ik voorbereidingen tref voor de grote muntenthesaurus, geef ik hier een voorproefje dat de honger opwekt, uit de munten van Gallienus en Postumus. Ik presenteer het als een dakpan uit een dak om van deze lijst die ik nu in aanbouw laat zien, te leren of het voor de toekomst de moeite waard is dieper te graven in de grote aantallen overblijfselen van de oude Romeinen.

GALLIENUS was de zoon van Valerianus. Zijn bekendheid dankt hij niet minder aan het ongelukkige levenseinde van zijn vader[a] dan aan zijn eigen verdiensten. Hij kreeg van zijn vader eerst de titel Caesar, daarna Augustus en hij deelde de macht met hem. Tenslotte is hij, gehaat door bijna iedereen, door zijn eigen staf en soldaten in de buurt van Milaan gedood, op zijn vierenvijftigste. Hij was toen dertien jaar keizer. Tijdens zijn regering hebben de dertig tirannen grepen naar de macht gedaan in het oosten en in het westen. 216

1

Ik heb een munt die heel verschillend is van die van Occo.[597] Het opschrift op de *ene* kant luidt IMP C P LIC GALLIENUS P F AUG. Verder een hoofd van de keizer met een

a Valerianus stierf in Perzische gevangenschap, in 260.

stralenkrans. Trebellius noteerde in zijn levensbeschrijving over Gallienus: *Hij tooide zich vaak met een stralenkrans.*[598]

Op de *andere* kant PROVIDENTIA AUG en een vrouw in een lang kleed die met een straal of een staf in haar rechterhand wijst naar een bol voor haar voeten. Deze bol ligt op een behoorlijke afstand. Rechts heeft ze een hoorn des overvloeds vast.

De voorzienigheid houdt de wereld met een minimum aan noodzakelijk geweld aan zich onderworpen, maar regeert haar vrij en op afstand zoals het haar zint.

Volgend op een rechtvaardig bestuur van de wereld brengt de vruchtbare aarde een grote, rijke oogst aan gewassen voort.

2

Een andere munt met hetzelfde hoofd en opschrift op de *voorzijde* maar *achterop* VICTORIAE AUGG IT GERM.

Hier is een staande figuur in een lang kleed en met vleugels te zien, met in de rechterhand een lauwerkrans en in de linker een palmtak, symbool van de vrede. Voor de voeten ligt een overwonnen gevangene.

De Ouden beeldden Victoria vaak gevleugeld af. 217 De reden hiervoor geeft Latinius Pacatus in zijn 'Lofrede': *Terecht hebben die originele invallen van schilders en dichters Victoria van vleugels voorzien, omdat mensen aan wier zijde het Geluk is niet rennen, maar vliegen.*[599]

Vanwege de snelheid werd Victoria vroeger met vleugels afgebeeld. *Want hoe sneller*, zoals de beroemde Antonius Augustinus meldt in zijn 'Gesprekken'[600], *de overwinning behaald werd en vijanden overwonnen en op de vlucht gejaagd werden, hoe luisterrijker en beroemder* de overwinning was. Een andere, door dezelfde schrijver ook plausibel geachte verklaring: de Ouden beeldden Victoria gevleugeld af omdat ze met snelle vleugelslagen wegvloog of kwam aanvliegen. *Ze was nu eens de ene partij, dan weer de andere goedgezind. Dit overkwam de Romeinen, Carthagers, Atheners, Spartanen en Thebanen: de ene keer overwonnen en dan weer eens overwinnaars.*[601]

Victoria draagt een lauwerkrans, omdat dat de prijs is voor de overwinnaar, want zo'n krans is eeuwig groen en fris. Het is nodig dat moed in een soldaat altijd leeft en groen en fris is.

De palmtak is Victoria toebedeeld omdat de palm zich niet laat manipuleren, maar zich altijd weer onder het opgelegde gewicht opricht.

3 en 4

Ik heb twee munten waarvan beeld en opschrift op de *voorkant* overeenkomen met de vorige munten, maar op de *achterkant* hebben beide munten hetzelfde randschrift VIRTUS AUG. De figuren zijn verschillend.

Op de *ene* is het een staande man in een mantel die rechts een speer heeft en links een rond schild.

Op de *andere* staat Mars Gradivus met rechts een speer en links, op zijn schouder, de wapenbuit van een gevangene. 218

Moed wordt door een mannelijke gestalte weergegeven, niet alleen omdat het woord moed, virtus, van mannen, viri, is afgeleid (getuige Cicero in zijn 'Tusculaanse gesprekken', boek 2), maar ook omdat het nodig is dat een man, vir, die moed, virtus,

bezit, dapper is en krachten, vires, bezit.[602]

Mars wordt Gradivus genoemd, volgens Festus, *omdat het afgeleid is van heen en weer rennen, gradi, in de oorlog* - hij gaat te voet de rangen langs - *of van het trillen van de speer, dat de Grieken κραδαίνειν, kradainein, noemen.*[603] Servius zegt dat Mars Gradivus wordt genoemd wanneer hij tekeergaat, wanneer hij rustig is heet hij Quirinus. Daarom had hij in Rome twee tempels: in de stad de Quirinus-tempel en buiten de stad, aan de Via Appia de Bellator-en-Gradivus-tempel.[604]

5

Ik heb een munt die op de *voorkant* het opschrift IMP GALLIENUS P F AUG GERM draagt. Zoals bij de andere, ook een keizerskop met stralenkrans.

Op de *achterkant* VICTORIA GERM en een gevleugelde, staande vrouw in een lang gewaad. In de rechterhand een lauwerkrans, links een palmtak. Aan haar voeten zit een gevangene, zoals we hierboven bij nummer 2[a] al zagen.

Gallienus beschermde Gallië krachtig tegen de Germanen, getuige Aurelius Victor, en daarom lezen we hier niet alleen Victoria Germanica maar ook Imperator Germanicus.[605] Door deze overwinning voegde Gallienus aan zijn overige titels de naam van het krijgshaftige en overwonnen Germaanse volk toe. 219 Germanicus is een titel waar veel keizers eerder al gek op waren.

6

Nagenoeg gelijk aan de vorige munt.

Voor IMP GALLIENUS P F AUG G M.

Achter VICTORIA G M en dezelfde figuur als boven.

Opmerkelijk: beide opschriften hebben G M in plaats van GERM. Zo lees ik op een aantal munten van Saloninus Valerianus C S in plaats van CAES.

7

Het opschrift van deze munt wijkt niet af van het vorige maar op de achterzijde staat ORIENS AUGG. Ook staat er een naakte Zon met een stralenkrans. Hij houdt zijn rechterhand omhoog en heeft links een zweep vast.

De Zon werd door de Ouden afgebeeld als een naakte jongeling, omdat hij helder schijnt en hij alles helder en puur zichtbaar maakt. Om zijn hoofd heeft hij stralen: Ovidius in 'Ibis': *Een beeld van de Zon, met stralen omgeven*, en in 'Kalender', boek 1: *Hyperionszoon, omkranst met stralen.*[606] En Martianus Capella in boek 1 van 'Bruiloft van Wijsbegeerte': *Het verheven hoofd van de Zon, omgeven en bedekt met vlammenstralen, alsof het gouden haar met een goudgele kruin nabootst.*[607] Het waren de twaalf stralen van de sterrenbeelden die de Zon doorliep. 220 Vandaar Vergilius Maro in 'Aeneïs', boek 12, over koning Latinus en de Zon: *Tweemaal zes gouden stralen omringen zijn schitterende slapen, het symbool van zijn grootvader de Zon.*[608]

De Zon reed vroeger zelfs op een wagen. De Ouden gaven hem, als belangrijkste ster, een vierspan. Daarom is dit een staande figuur, houdt hij zijn rechterhand omhoog

---

a Zie pagina 130.

alsof hij zijn paarden aanvuurt of inhoudt en heeft hij in zijn linkerhand een zweep of karwats, net als een wagenmenner. Dit merkt Prudentius op in 'Tegen Symmachus', boek 1, vanaf vers 344: *De mensen verzinnen dat deze ster zijn wagen en zijn snelle vierspan ment, ze verzinnen de stralen rond zijn hoofd, de zweep en teugels in zijn rechterhand en het versierde tuig op de zwoegende borsten.*[609]

8

Op de *ene* kant het hoofd van de keizer met stralenkrans en IMP GALLIENUS P F AUG.

Op de *andere* kant GERMANICUS MAXIMUS. Van de vijandelijke buit is een zegeteken opgericht. Aan beide kanten ervan zit een naakte gevangene, de handen achter de rug gebonden. Ze houden allebei hun hoofd afgewend en kijken scheel van verontwaardiging naar het zegeteken.

Zegetekens werden opgericht als de vijand op de vlucht was gejaagd, zoals er een triomftocht werd gehouden als de vijand overwonnen was. Ze werden op een hoge plaats, een verhoging of een heuvel, opgericht; in steden werden ze geplaatst op voor dat doel gebouwde bogen. 221 Zo schrijft Vergilius in het begin van boek 11 van de 'Aeneïs' dat Aeneas na de dood van Mezentius als overwinnaar een zegeteken voor Mars had opgericht: *Een geweldige eik ontdeed hij rondom van zijn takken, plaatste hem op een heuvel en hing er de blinkende wapens aan, de buit op koning Mezentius, een zegeteken voor u, machtige god van de oorlog: de helmbos die droop van het bloed, de gebroken speren en het borstpantser dat tweemaal zes keer getroffen en doorboord was.*[610] Geleerden merken op dat vijandelijke wapens op deze zegetekens vooraf gebroken worden, zoals Vergilius aangeeft en ook Juvenalis in 'Satire' 10, vers 136: *Oorlogsbuit: aan zegetekens vastgemaakte pantsers, een wangstuk dat aan een gebroken helm hangt, een juk zonder de dissel, de achtersteven van een overwonnen schip, een zielige gevangene op de top van de boog. Dit soort dingen wordt hoger geacht dan goed gedrag van mensen.*[611]

9

Een munt met op de *ene* zijde IMP GALLIENUS AUG.

Op de *andere* ADVENTUS AUG met een P binnen het randschrift, onder een ruiter met een mantel, als een zegevierende keizer.

In het algemeen werd door zo'n afbeelding de aankomst van de keizer, te paard, in de stad Rome weergegeven.

10

Het opschrift op de *voorkant* van deze munt komt overeen met de vorige.

Maar op de *achterkant* staat PAX AETERNA AUG te lezen. Links naast een figuur staat een G. 222 De figuur is een staande vrouw in een lang kleed. In haar rechterhand houdt ze een olijftak omhoog en links laat ze een speer zonder punt vallen.

De Vrede staat hier klaarblijkelijk stevig, misschien om aan te tonen dat ze zo stabiel en sterk is dat ze tot in de eeuwigheid kan duren.

Antonius Augustinus motiveert heel goed deze keuze voor de Vrede, als hij schrijft *dat de Vrede een jonge vrouw is, eenvoudig en fris, want in oorlogstijd worden jonge vrouwen tegen het recht met geweld gegrepen en verkracht.*[612]

De olijf is het teken voor de vredestichter. Vergilius meldt dit bij de gezanten van

Aeneas naar koning Latinus: *Toen stuurde de zoon van Anchises honderd gezanten, gekozen uit alle rangen en standen en allemaal bekranst met takken van Pallas, naar de ruime stad van de koning om hem geschenken te brengen en om vrede te vragen voor de Trojanen.* En ook bij de gezanten van koning Latinus naar Aeneas: *En er waren al gezanten, bekranst met olijftakken, uit de stad Latina gekomen om een gunst te vragen.*[613]

Het losse olijfblad dat de duif in zijn snavel terugbracht naar de ark van Noach ('Genesis', hoofdstuk 8, vers 11) was het bewijs dat het water van de zondvloed zich teruggetrokken had.[614] Het wordt ook, overdrachtelijk, als bewijs voor de vrede van god gezien.

De olijfboom is volgens Antonius Augustinus *het symbool van Minerva. Aan haar, de beschermster van de kunsten, is deze boom gewijd. Deze kunsten groeien buitengewoon door nachtelijke arbeid bij lamplicht. In zo'n lampje wordt altijd olijfolie gebruikt. De kunsten groeien, bloeien en floreren in vredestijd en gaan ten onder in tijden van oorlog.*[615]

Ik voeg hieraan toe dat de vruchten van de olijfboom waarvan Vrede een tak in de rechterhand heeft, een geneeskrachtige werking hebben en algemeen toegepast worden in de oorlog om wonden te genezen. 223

De door de vrouw weggegooide speer geeft aan dat in vredestijd wapens moeten worden opgeborgen en oorlogen moeten worden vergeten. Daarom lees je bij 'Jesaja', hoofdstuk 2, vers 4: *Geen enkel volk heft het zwaard meer tegen een ander en men leert niet meer over de oorlog.* En bij David, 'Psalm' 46, vers 10, vind je: God *zorgt ervoor dat de oorlogen ophouden tot in de uithoeken van de wereld, hij vermorzelt helmen en schilden en breekt speren.*[616]

11

Op deze munt aan de *ene* kant GALLIENUS P F AUG. Aan de *andere* RESTIT GALLIAR.

Occo heeft een nagenoeg identiek exemplaar.[617] Alleen is het opschrift anders, IMP GALLIENUS PIUS AUG en RESTIT GALLIAE. Maar ik lees duidelijk het meervoud GALLIAR op mijn munt. Er staat een soldaat op die zijn rechterhand uitstrekt naar een halfnaakte figuur die bij zijn rechterknie ligt om hem zo overeind te helpen. Links heeft hij een speer zonder punt vast.

De soldaat is keizer Gallienus zelf. De andere figuur, halfnaakt en op de grond liggend als een smekeling, is het door de oorlog geteisterde Gallië.

Dit gebied is vroeger in Cisalpina en Transalpina verdeeld. Gallia Transalpina had een drietal namen: Togata, met een toga, Comata, met lang haar, en Braccata, met een broek.[a] Julius Caesar zegt in het begin van boek 1 van 'De Gallische oorlog': *Gallië in zijn geheel is verdeeld in drie delen, waarvan de Belgen een deel bewonen, de Aquitaniërs het tweede en de Kelten (in onze taal Galliërs) het derde.*[618]
Volgens Eutropius voerde Gallienus als jongeman een energiek bewind in Gallië en Illyrië.[619] 224 Deze munt is geslagen toen hij de Germanen had teruggedrongen, zoals we hierboven bij munt 5 al vernomen hebben op grond van Aurelius Victor.[b]

---

a Gallia Togata was synoniem met Gallia Cisalpina: noord-Italië. Comata en Brac(c)ata werden gebruikt voor Transalpina: Gallia ten noorden en westen van de Alpen. Deze driedeling correspondeert niet met Caesars driedeling die volgt.
b Zie pagina 131.

12

Weer een andere munt (afwijkend van die van Occo[620]) heeft dezelfde voorkant, maar op de achterkant staat te lezen VICT GERMANICA.

Een lopende figuur met vleugels heeft de rechtervoet op de ontblote nek van een overwonnen soldaat die op de grond ligt. De rechterhand houdt een lauwertak omhoog, de linker draagt op de schouder krijgsbuit.

Over deze Victoria heb ik bij munt 5 op pagina 218[a] en zeker ook bij de sokkel van de Colossus op pagina 66[b] vermeld dat overwonnen vijanden zo onder de voeten van de overwinnaars lagen. In deze geest voert Ovidius in zijn 'Treurdichten', boek 4, gedicht 2, Germania op die met loshangend haar haar nek aanbiedt: *Ach, zelfs Germanië zit neerslachtig met loshangend haar, zo zegt men, onder de voet van een onoverwinnelijke heerser.*[621]

13

Een munt met dezelfde tekst maar op de *achterkant* VIRTUS AUGUSTI.

Adolph Occo geeft op de voorkant een ander opschrift en op de achterkant laat hij een soldaat zien die met zijn rechtervoet op een bol staat, met zijn rechterhand een tak vasthoudt en met zijn linker een speer.[622] Maar mijn munt heeft een naakte Hercules die zijn rechterhand achter zijn rug houdt en met zijn linkeroksel op zijn knots hangt met de huid van de dode leeuw. Helemaal links staat een ster. 225

In bijna dezelfde houding is een beschrijving van Hercules gegeven door Libanius. We lezen onder andere: *Om te beginnen kijkt zijn hoofd naar de grond en zijn hele lichaam is ontdaan van kleding, want Hercules kent ten enen male geen schroom omdat hij zich op moed richt. Zijn rechterhand houdt hij uitgestrekt en tegelijkertijd achterover gebogen. Zijn linker laat hij hangen, richting grond. Kalm steunt hij op zijn knots om zijn strijdkracht te bewaren. De leeuwenhuid hangt op de knots.*[623]

Een naakte Hercules heeft een knots bij zich: moed is verbonden met een naakte man, en een knots als teken voor moed wordt wel vaker afgebeeld, zoals de oude munten ons duidelijk laten zien.

14

Nog een ander exemplaar, en heel anders dan Occo's munt.[624] Op de *achterkant* lees ik VIRT GALLIENI AUG. Ik zie geen galopperende ruiter zoals Occo, maar een lopende infanterist. Een man in militaire uitrusting heeft rechts een speer, links een rond schild vast. Met zijn voeten vertrapt hij een gevangene die op de grond ligt.

Dat het woord moed, virtus, afgeleid is van man, vir, of van krachten, vires, hebben we hiervoor bij munt 3 en 4 al gehoord op grond van Marcus Tullius Cicero. Of het komt van het trillen van de speer, dat de Grieken κραδαίνειν, kradainein, noemen.[c] Zeer zeker vereerden de oude Romeinen vroeger een mannelijke soldatenmoed.

15

Op de *voorkant* van de volgende munten staat GALLIENUS AUG met een kop met

---

a Zie pagina 131.
b Zie pagina 47.
c Smetius geeft hier een onzorgvuldige combinatie van de op pagina 130 genoemde woordafleidingen.

stralenkrans. 226

En na deze beeldenaar zet ik hier in alfabetische volgorde de opschriften van de achterkanten, als een serie, uiteen.

Als eerste ANNONA AUG. Een staande vrouw in een lang kleed, die met haar rechterhand een scheepsroer vasthoudt dat op een bol geplaatst is. Links heeft ze korenaren vast. Zij staat ongetwijfeld voor de hoeveelheid graan die per schip over heel de wereld vervoerd wordt.

16

Een munt met het opschrift APOLL CONSER. Een naakte, staande jongeling legt zijn rechterhand op zijn hoofd en heeft een veelsnarige lier, die tegen een zuil, of liever een altaar, leunt, in zijn linkerhand.

Apollo wordt gewoonlijk zo, als jongeman, neergezet, getuige Albricus in zijn 'Beelden van goden': *Hij werd geschilderd als een jonge knaap en altijd baardeloos.*[625]

De lier die tegen een altaar schijnt te staan houdt hij vast met zijn linkerhand. Zie Georgius Codinus in zijn 'Het ontstaan van Constantinopel': *Ze vertellen dat Apollo, de Zon, een lier in zijn handen houdt omdat hij de uitvinder is van de harmonie van alle dingen.* En als toegift wat Vergilius heeft in boek 12 van 'Aeneïs': *Blij gaf Apollo zijn eigen kunsten, zijn eigen gaven: voorspellingskunst en lier.*[626]

Op soortgelijke wijze werd Apollo als de grootste arts, redenaar, dichter en musicus vereerd. Deze keizer oefende hard op deze vaardigheden. 227 Want over de hobby's van Gallienus schrijft Trebellius Pollio in zijn levensbeschrijving: *Het valt niet te ontkennen dat Gallienus zijn sporen verdiend had op het terrein van spreken en dichten, en alle andere kunsten.*[627]

Apollo wordt tenslotte door keizer Gallienus op deze munt als beschermer opgevoerd om een hardnekkig woedende pestepidemie af te wenden, want Trebellius Pollio vermeldt dat er in die tijd *zowel in Rome als in de steden van Griekenland zo'n grote pest heerste, dat er op één dag vijfduizend mensen stierven aan die ziekte.*[628]

17

Een munt met het opschrift CONCOR AUG. Een figuur met een lang kleed zit op een zetel en houdt rechts een offerschaal vast en links een hoorn des overvloeds.

De offerschaal is het symbool voor goddelijkheid en geeft aan dat de Eendracht iets heiligs is en recht heeft op eervolle plechtigheden. Daarom stond er in Rome een tempel van de Eendracht.

De hoorn des overvloeds is het teken van rijkdom. Algemene overvloed komt namelijk gewoonlijk voort uit Eendracht en vrede.

18

Een munt met het opschrift DIANA FELIX. Een staande vrouw met een kort kleed houdt in haar rechterhand een speer, in haar linker een boog. Een ree rent naar links.

Hier wordt het beeld van de jageres Diana uitgedrukt van wie Pausanias verschillende beelden geeft.[629] Claudianus beschrijft haar als volgt in boek 2 van zijn

'De roof van Proserpina': *Haar naakte armen glommen, springerig haar piekte door de zachte wind, de boogpees was ontspannen, pijlen hingen op haar rug, haar Kretensisch kleed was opgeschort met een dubbele riem tot haar knieën.*[630] 228 Ook Ovidius ('Liefdes', boek 3, gedicht 2) beschrijft Diana, met name vanaf haar kuiten: *Men schildert Diana in haar kort kleed met dit soort kuiten, wanneer zij, een sterke vrouw, sterke mannen achtervolgt.*[631]

In de oude tijd gingen jagers in zo'n tenue op jacht, zoals Ouzelius noteerde op pagina 114 bij 'Minucius Felix'. *Zo konden ze zich snel en behendig bewegen door glooiend bergland, bezaaid met rotsblokken, en waterrijke dalen met overal scherpe doornstruikbosjes.*[632]

De ree is net als het hert aan Diana gewijd in verband met de jacht.

19

Een munt met het opschrift FELICITAS AUG. Een staande vrouw in een lang kleed houdt rechts een herautstaf en links een hoorn des overvloeds vast.

Adolph Occo heeft bij Philip Eduard Fugger een bijna identiek exemplaar gezien, maar hij geeft niet aan wat de vrouw rechts vasthield en links beschrijft hij een speer in plaats van de hoorn des overvloeds die op mijn munt staat.[633]

De herautstaf staat voor geluk en de hoorn van Amalthea voor goederen in overvloed.

De herautstaf wijst naar het hemelse en de hoorn des overvloeds naar het aardse. Iemand die tegelijkertijd beide zaken bezit, wordt dan zeker als gelukkig beschouwd. 229

20

Een munt met het opschrift FIDES MILITUM en een M links, binnen het randschrift, van een figuur die rechts een veldteken en links een speer vasthoudt.

Occo laat, zonder de figuur, hetzelfde opschrift zien met een krans van olijftakken (het jaar 254) of van lauriertakken (het jaar 259). Hij heeft ook een munt met daarop twee veldtekens en daartussen een adelaar. Het opschrift op de achterkant is hetzelfde maar op de voorkant staat een ander.[634]

Tekens en vaandels van legeronderdelen, zoals speren, (Antonius Augustinus meldt dit in 'Gesprekken') *staan voor de trouw die de Romeinse soldaat zwoer aan de keizer.*[635]

21

Een munt met het opschrift FIDES EXERC VIII. Weer een staande vrouw in een lang kleed, tussen twee veldtekens. Haar rechterhand houdt het ene teken recht overeind, haar linker het andere schuin.

De betekenis van deze afbeelding kunnen we makkelijk uit het voorgaande afleiden.

22, 23, 24

Drie munten met opschriften van Jupiter.

Het opschrift op de *eerste* is JOVI CONSERVAT. Occo heeft niet de T, de laatste letter

van het laatste woord. Ook heeft hij de N naast de figuur, binnen het randschrift, niet.[636]

De figuur is een staande, naakte man die over zijn linkerarm een mantel heeft hangen. 230 In zijn rechterhand heeft hij een driepuntige bliksem, in zijn linker een speer zonder punt.

Het opschrift op de *tweede* luidt JOVI PROPUGNAT, met de lettertekens XI naast de figuur, binnen het randschrift.

De figuur is een zittende Jupiter met ontbloot bovenlichaam. In zijn rechterhand heeft hij een bliksem, in zijn linker een zweep.

En op de *derde* is het JOVI STATOR met een naakte Jupiter die rechts een speer vast heeft en die zijn linkerhand in zijn zij heeft.

De naakte Jupiter met bliksem en speer heb ik hierboven op pagina 207 en 208[a] behandeld.

Hier wil ik even opmerken dat JOVIS de oude nominativus was waarvan het tegenwoordig taalgebruik de verbogen naamvallen handhaaft. Hierin volgt Apuleius, zoals Scaliger in hoofdstuk 84 van zijn 'Oorzaken van de Latijnse taal' zegt, een oud gedicht van Ennius: *Mercurius, Jovis, Neptunus, Vulcanus en Apollo.*[637]

Perottus is van mening dat vanaf het begin Jovis zo genoemd werd, afgeleid van het woord helpen, iuvare. Later is hij Jupiter genoemd, in combinatie met een ander woord: JOVIS pater, vader.[638] Er zijn ook mensen die menen dat Jovis van Jova komt, een samentrekking van Jehova. De dag van Jovis, de vijfde dag van de week die wij *Donder-dagh* noemen, is de dag van *Jovis* de Donderaar, Tonans.

De Ouden hadden veel Jupiters. Marcus Municius Felix zegt: *Onze Jupiter heeft soms een baard en soms geen baard. Wanneer hij Hammon heet, draagt hij hoorns, wanneer hij Capitolinus heet, heeft hij bliksems. Wanneer hij Latiaris heet, waadt hij door bloed, wanneer hij Feretrius heet, hoort hij niks. Om niet al die Jupiters op te noemen: er zijn zoveel monstelijke Jupiters als er namen zijn.*[639] 231

Op mijn munt wordt hij JOVIS STATOR genoemd, *niet (zoals de geschiedschrijvers melden) omdat hij een slaglinie vluchtende Romeinen tot staan bracht na een plechtige belofte maar omdat alles bestaat door zijn goede gaven: STATOR, hij die tot stand brengt, of Stabilitor, hij die stevigheid biedt,* zoals Seneca zegt in zijn 'Weldaden', boek 4, hoofdstuk 8.[640]

25

Een munt met het opschrift LEG I ITAL VII P VII F. Aan het opschrift is een wolvin toegevoegd die Romulus en Remus voedt. Ze kijkt over haar linkerschouder naar de bekende tweelingbroers.

Ovidius in boek 3 van zijn 'Kalender': *Wie weet niet dat de jongens zijn grootgebracht met wilde melk? En dat een specht*[b] *de vondelingen vaak voedsel heeft gebracht?*[641] Publius Vergilius Maro legt op het eind van boek 8 van de 'Aeneïs' in prachtige bewoordingen uit hoe Vulcanus dit hele verhaal in het ronde schild van Aeneas had gedreven: *Hij had ook de wolvin gemaakt die de kinderen van Mars in een groene grot had neergelegd, de tweeling die rond haar uier speelde en er zonder angst aan hing te drinken, de moeder die haar slanke nek boog en om de beurt met haar tong*

---

a Zie pagina 125.

b De specht is aan Mars gewijd. Mars is de vader van Romulus en Remus.

de jongetjes likte en hun lichamen vorm gaf.[642] Of de wolvin, lupa, werkelijk haar uier ter beschikking heeft gesteld aan de twee vondelingen of dat de vrouw van de herder Faustulus haar lichaam te koop had aangeboden en dat ze daarom hoer, lupa, genoemd werd:[643] laat daar anderen zich maar om bekommeren.

26

Een munt met het opschrift LEG IIII G ■ IIII P IIII F. 232 Er staat een onbekend dier bij. De letter die volgt op de G in het opschrift van deze munt kan ik nauwelijks ontcijferen. Ik kan dus met geen mogelijkheid zeggen of hier het Gallische of het Germaanse legioen bedoeld wordt.

27

Een munt met het opschrift LEG XXX ULP VI P VI F. Er staat een naakte Neptunus bij die in zijn rechterhand een drietand heeft en links een dolfijn draagt. Dit zijn de symbolen van die god. Vanaf zijn rechterschouder schijnt een reep stof te hangen.

Neptunus houdt de drietand vanwege de drievoudige natuur van het water. Zo zegt Fulgentius in zijn 'Mythologie', boek 4, over Neptunus: *Hij wordt afgebeeld met een drietand en wel hierom, omdat hij verantwoordelijk is voor de drievoudige kwaliteit van water: vloeibaar, vruchtbaar en drinkbaar.*[644] En Hyginus de astroloog zegt in boek 2 over de dolfijn: *We zien dat mensen die een beeld voor Neptunus maken altijd een dolfijn in zijn hand of aan zijn voet plaatsen, omdat ze menen dat Neptunus gek is op dolfijnen.*[645]

Omdat Neptunus de baas van de zee is, staan alle scholen vissen die in de zee zwemmen ook onder zijn bestuur. De belangrijkste daaronder zijn de dolfijnen, omdat zij dezelfde plaats onder de vissen bekleden als de leeuw onder de viervoeters en de adelaar onder de vogels: *Als iemand op mijn mening wacht: onder de vogels bezet de adelaar de eerste plaats, onder de dieren de leeuw.*[646]

28

Een munt met het opschrift LIBERTAS AUG met de tekens XI binnen het randschrift, links van de Vrijheid. 233

Onze munt verschilt van die van Occo: zijn munt laat niet het gehele opschrift zien en mist de andere tekens.[647]

Er staat een vrouw in een lang kleed die rechts een vrijheidsmuts vasthoudt en links, schuin, een stok.

De muts is het teken van vrijheid, gedragen door vrijgelaten slaven. Slaven hebben nooit zo'n muts op.

De stok of tak wordt vrijheidsstaf genoemd door de Ouden omdat hij de vrijgelaten slaaf in vrijheid stelt, wanneer die ermee wordt aangeraakt door de pretor. Daarom heeft Persius in 'Satire' 5, vers 88: *Nadat ik als eigen baas ben weggegaan bij de pretor door de vrijheidsstaf.*[648]

29

Een munt met het opschrift MERCURIO CONS AUG. Er ligt zo te zien een zeemonster: het voorste deel is een paard, het achterstuk loopt uit op een vis.

30

Een munt met het opschrift PAX AETERNA en een Griekse Δ links van de Vrede. Er staat ook een vrouw in een lang kleed bij die in haar rechterhand een olijftak heeft en in haar linker een speer.

Zie nummer 10 hierboven voor deze afbeelding.[a] Hier voeg ik alleen nog uit Vergilius de versregel toe waarin Aeneas naar Euander gaat: *Hij houdt in zijn hand de vredebrengende olijftak voor zich uit.*[649] 234

31 en 32

Twee munten met hetzelfde opschrift PIETAS AUG. De ene heeft een P binnen het randschrift rechts naast de Vroomheid, de andere een S.

Op beide is Vroomheid een vrouw met een lang kleed die voor een brandend altaar staat. Ze houdt haar handen ten hemel geheven als een smekeling.

Pietas staat voor de Ouden vaak voor vroomheid tegenover de goden. Daarom worden op de keizermunten priesterkleding, offerschalen, tempels en, zoals op deze munt te zien is, altaren afgebeeld.

33, 34, 35

Dit zijn drie munten met het opschrift PROVID AUG.

Op de eerste munt een staande figuur met een lang kleed, met in de rechterhand de wereldbol van het rijk en in de linker een omgekeerde speer.

Op de tweede is links van de figuur een II te lezen, op de derde een X. De figuur is op beide munten gelijk: een staande figuur in een lang kleed die rechts met een stok of een tak wijst naar een bol die voor haar voeten ligt. Ze raakt de voor haar liggende bol toch niet aan, maar wijst er vanuit de verte naar. Links heeft ze een hoorn des overvloeds vast. Bij munt 1, op pagina 216[b], is er gesproken over Providentia.

36

Een munt met het opschrift SECURIT AUG met de letters of tekens XX binnen het randschrift rechts van de figuur. 235 De staande vrouw heeft haar rechterhand op haar hoofd en haar linker in haar zij. Ze leunt met haar linkerelleboog op een zuiltje en heeft een half ontbloot bovenlichaam en gekruiste benen.

Dit is op en top de houding van kalme, rustige mensen die zich nergens zorgen over maken.

37

Een munt met het opschrift VICTORIA AET met een Z binnen het randschrift rechts van de figuur.

Adolph Occo laat een nagenoeg gelijke munt zien maar die heeft een ander opschrift

a Zie pagina 132.
b Zie pagina 130.

op de voorkant.[650]

Het is een staande figuur met, zoals steeds, vleugels. Met haar rechterhand houdt ze een lauwerkrans omhoog en links draagt ze een lange palmtak.

Voor uitleg van deze figuur raadpleeg wat hierboven gezegd is bij munt 2, op pagina 216 en 217[a].

38

En dan heb ik een munt met, binnen een krans van eikenbladeren, het opschrift VOTIS X. Dit staat voor tien jaar, en wel voor het jubileum van de Spelen. Keizer Gallienus had ze niet ingesteld maar veranderd, want, getuige Trebellius Pollio, hij *vierde het tienjarig jubileum met een nieuw soort Spelen.*[651] Het was de gewoonte elke tienjarige verjaardag van de macht te vieren, een gewoonte die Augustus ingesteld had en die later de andere keizers hadden overgenomen, zoals Dio Cassius vermeldt in boek 53. 236 Hij zegt: *Toen de eerste tien jaar waren afgelopen werden er vijf toegekend, daarna nog een keer vijf, toen tien, nog eens tien en toen voor de vijfde keer tien. Toen deze periodes van tien jaar afgelopen waren had hij heel zijn leven de hoogste macht in handen gehad. En daarom gaven de volgende keizers ook elke tien jaar een feest voor de hernieuwing van de macht, hoewel deze keizers niet benoemd waren voor een bepaalde tijd maar voor hun hele leven.*[652]

39

Ik voeg nu een munt toe die hier niet op de juiste plaats staat omdat ik die pas gekregen heb toen ik bovenstaande geschreven had.[b]

Op de *voorkant* staat GALLIENUS AUG en op de *achterkant* COHH PRAET VI P VI F met een gaande leeuw uit wiens manen allemaal stralen schijnen.

Mijn munt noemt de cohorten van de pretoriaanse garde. Een pretoriaans cohort wordt, zoals Sextus Pompeius Festus schrijft, zo genoemd *omdat het niet door een pretor gecommandeerd wordt* of, wat bijna hetzelfde is, omdat het altijd pretoren en proconsuls bewaakt.[653]

Soldaten die aan het hof dienden en die door sommigen militair gevolg of lijfwachten genoemd worden, hebben bij Herodianus en Zosimus de naam *pretorianen.*[654]

Pompeius Festus meldt dat *Scipio Africanus als eerste het neusje van de zalm gekozen had uit de soldaten die hem trouw hadden gediend in de oorlog, die hun dienstverband erop hadden zitten en die anderhalve keer de soldij ontvingen.*[655] 237 Hoewel er gezegd wordt dat Constantinus de pretoriaanse cohorten opgeheven heeft, zijn er toch nog vermeldingen van pretorianen onder de keizers na hem, in boek 6 van het 'Wetboek' van Theodosius.[656]

POSTUMUS stond tijdens het bewind van keizer Gallienus aan het hoofd van heel Gallië. Groot was de liefde van het Gallische volk voor hem, want na het terugdringen van de

a Zie pagina 130.

b Smetius doelt hier op zijn alfabetische lijst vanaf munt 15 op pagina 134. In alfabetisch volgorde volgt deze munt op nummer 16.

Germanen bracht hij in het Romeinse rijk weer het oude gevoel van veiligheid terug. Keizer Valerianus had hem tot bevelhebber van de Rijngrens en tot bestuurder van Gallië benoemd en hij bewonderde deze man boven alle anderen. Postumus werd terecht vorst. Hij had de Franken, die eens Sicambers en later Menapiërs werden genoemd en die zich gevestigd hadden bij de monding van de Rijn in de zee, als bondgenoten opgenomen. Daarom waren de Galliërs goed vertrouwd met zijn munten. *Hij was heel dapper in de oorlog en heel standvastig in vredestijd, serieus in zijn hele leven,* zegt Trebellius Pollio.[657] Pollio noemt hem overal Postumius, net als Vopiscus. Later volgden Jacobus Strada en Guilielmus Choulius die hem ook onterecht zo noemden terwijl alle munten hier tegen protesteren.[658] Munten geven nergens Postumius of Posthumius of, zoals sommige auteurs schrijven, Posthumus; altijd hebben ze POSTUMUS. 238

1

Ik heb een hele grote bronzen munt met op de *voorkant* het opschrift IMP C M CASS LAT POSTUMUS P F AUG en de kop van de keizer met een stralenkrans.

Op de *achterkant* het opschrift FELICITAS. Op de voorgevel van een eerbiedwaardige tempel of triomfboog, bovenop de tempel of de boog, zitten onder een zegeteken twee gevangenen, met de handen achter de rug vastgebonden. Onder de ingang van de tempel of de doorgang van de boog lees ik AUG.

Adolph Occo beweert dat hij een munt bij Johannes Vivianus heeft gezien met op de *ene* kant POSTUMUS PIUS FELIX AUG met de koppen van beide Postumi, met een lauwerkrans. Op de *andere* kant FELICITAS AUG en twee bustes, misschien vrouwen. Het gaat om een afbeelding van Geluk en Overwinning of van Overwinning en Vrede. De ene figuur is gevleugeld en heeft een palm in de hand, de andere steekt haar arm uit en heeft een olijftak vast, helemaal vol vruchten.[659]

Terug naar mijn exemplaar. Geluk in combinatie met gevangen vijanden en een tempel of triomfboog laat zien dat zij haar oorsprong dankt aan overwinningen en dat er geen echt Geluk kan zijn behalve als oorlogszuchtige vijanden overwonnen zijn.

2

Ik heb een heel kleine bronzen munt met op de *voorkant* hetzelfde opschrift als de munt hierboven. Op de *achterkant* staat VICTORIA AUG. 239

Op een exemplaar van Occo bekroont Victoria de keizer.[660] Op mijn munt schrijdt Victoria gevleugeld voort terwijl ze met haar rechtervoet een op de grond liggende gevangene vertrapt. In haar rechterhand draagt ze een lauwerkrans, links een palmtak.

Zie munt 2 en 12 van Gallienus met betrekking tot deze Overwinning.[a]

3

Een munt met opschrift. Op de *ene* kant IMP C POSTUMUS P F AUG met de kop van de keizer, met lauwerkrans.

Alle volgende munten hebben nagenoeg hetzelfde opschrift en dezelfde afbeelding.

---

a Zie pagina 130 en 134.

Op de *andere* kant P M TR P III P P. Mars Gradivus heeft rechts een speer vast en links draagt hij een zegeteken over zijn linkerschouder.

Over Mars Gradivus is al het een en ander gezegd bij munt 4 van Gallienus op pagina 218.[a]

4

Een munt met het opschrift COL C L AGRIP COS IIII. Een staande vrouw in een lang kleed houdt in haar rechterhand een weegschaal in evenwicht vast en in haar linker een hoorn des overvloeds, de gewone afbeelding van Gelijkheid door de Ouden.

Gelijkheid heeft een weegschaal vast omdat ze zo precies en exact alles weegt en meet dat er niks naar de ene of andere kant doorschiet.

De hoorn des overvloeds wijst op Geluk, want waar Gelijkheid heerst is ook Geluk. 240

5, 6, 7

Drie munten waarvan de *eerste* het opschrift COS IIII draagt, de *tweede* COS V en de *derde* IMP X COS V.

Ze hebben allemaal dezelfde afbeelding: een staande, halfnaakte figuur met een opgeheven, geopende rechterhand. De linkerhand heeft een palm vast.

8

Een munt met het opschrift P M TR P X COS V P P. Een gevleugelde, halfnaakte Victoria heeft haar linkervoet op een bol. Ze houdt boven haar knie een gewijd schild vast met het opschrift VO XX. De Ouden hielden, zoals we boven[b] zagen, ieder tien jaar offerfeesten. Dit betreft dus de feesten na twintig jaar.

9, 10

Twee munten met het opschrift DIANAE LUCIFERAE. Op de ene munt een staande figuur in een lang kleed; ze houdt in beide handen een brandende fakkel. Op de andere een figuur met een stralenkrans om het hoofd. Misschien zijn die stralen de hoorns van Actaeon die een pijlkoker draagt. Ovidius, 'Treurdichten', boek 2: *Onbewust ziet Actaeon Diana zonder tooi, toch valt hij zijn eigen honden ten prooi.*[661] 241

Diana wordt als Maan op munten Lucifera, lichtdragend, genoemd. En daarom zegt Phurnutus: *Diana wordt ook Lucifera, lichtdragend, genoemd omdat ze een glans uitstraalt en de hemel op een of andere manier verlicht, met name wanneer het volle maan is.*[662]

11

Een munt met het opschrift DIANAE REDUCI. Diana leidt met rechts een hert, links houdt ze haar boog vast. Het hert is vanwege de jacht gewijd aan Diana, de jageres. Ik heb een

---

a Zie pagina 130.
b Zie pagina 140.

afbeelding van Diana op de voorkant van een zilveren denarius. De achterkant daarvan heeft het opschrift LOLLIUS en een aan Diana gewijd hert met onder de buik, tussen de poten, een B. Niet IZ zoals te zien is in de door Patinus uitgebreide druk van Ursinus' 'Romeinse families'.[663]

12

Een munt met het opschrift FIDES EXERCITUS en vier rechtopstaande veldtekens.

Het zijn veldtekens of vaandels van cohorten waarop de vergulde en verzilverde keizerskoppen stuk voor stuk boven elkaar zijn vastgemaakt op een speer. Door de ronde vorm van de afbeeldingen worden ze schilden genoemd. Zo'n ophoping van beelden noemt Tertullianus in zijn 'Verdedigingsrede' een 'tribune', alsof je 'dicht op elkaar' zou zeggen.[664]

De soldaten die deze tekens dragen worden beeldendragers genoemd, analoog aan de adelaardragers die de legioensadelaar dragen.

Door die vier veldtekens hierboven wordt de Trouw aangegeven, die het Romeinse leger aan zijn keizer had beloofd. 242

13 en 14

Twee munten met een en hetzelfde opschrift HERC DEUSONIENSI.

Op *een* ervan staat een naakte, knots-, pijl- en huiddragende[a] Hercules. Hij heeft in zijn rechterhand zijn knots en links zijn leeuwenhuid en boog.

Adolph Occo mist in zijn uitgave over de keizermunten de laatste letter en veronderstelt dat hij het woord kan verdelen in DEUS ONIENS. Ook zegt hij dat Hercules rechts de leeuwenhuid en links de knots draagt.[665]

Op de *andere* is ook een naakte Hercules te zien, zoals op de vorige, maar dan zonder boog en midden in een tempel.

Hercules Deusoniensis (zo is het één woord en niet twee, zoals bij Deus Oniensis, zoals sommigen het in het verleden onjuist meenden) wordt genoemd naar Deuso, een stad of legerplaats in het gebied van de oude Franken over de Rijn. De heilige Hiëronymus schrijft dat daar eens de Saksen in de pan zijn gehakt in zijn aanvulling op Eusebius' tijdbalk bij het jaar 376: *De Saksen zijn bij Deuso, in het gebied van de Franken, in de pan gehakt.*[666]

Men zegt dat Hercules in die stad een heiligdom heeft gehad en dat deze Hercules vereerd is door de inwoners van die streek. Er zijn mensen (de beroemde Patinus[667] bijvoorbeeld) die menen dat de stad Deuso *Duitz*[b] is, bij Keulen.

15

Een munt met het opschrift IOVI VICTORI. 243 Jupiter staat met zijn voeten een eind uit elkaar en hij houdt rechts een bliksem vast of hij gooit hem. Maar in zijn linkerhand heeft hij een omgekeerde speer vast.

De bliksem is het symbool van de hoogste macht en de speer is het teken van een

a Zie pagina 90.
b Het tegenwoordig Deutz.

goddelijke kracht. Daarom de woorden van Justinus in boek 43: *Al vanaf het vroegste begin vereerden de Ouden speren als plaatsvervangers voor de onsterfelijke goden. Ter herinnering hieraan hebben godenbeelden nog altijd een speer bij zich.*[668]

16

Ik heb een hele grote bronzen munt met het opschrift LAETITIA AUG. Onder een drieriemer op volle zee staat S C. Het is een vlaggenschip, voortbewogen door roeiers aan de riemen. Een stuurman staat aan het roer.

Keizer Postumus staat als een stuurman op een schip aan het roer van het rijk. Hij bestuurt het succesvol. Daarom hebben Senaat en Volk van Rome om hun blijdschap te tonen een schip, een drieriemer, als teken van geluk en heil voor de provincies op de munt laten slaan.

Mijn tijdgenoten geven het heil van de provincies, in de volksmond *Lants-welvaren*, nog altijd met een schip aan.

17

Een munt met het opschrift MARS VICTOR met een gehelmde figuur die een mantel draagt en in de rechterhand een schild en links een speer.

Lees eens wat Albricus in zijn 'Beelden van goden' over Mars vertelt om een beeld van hem te krijgen: *Hij gaat gewapend in een pantser en alle andere aanvals- en verdedigingswapens. Op zijn hoofd heeft hij een helm.*[669] 244

18

Een munt met het opschrift MERCURIO FELICI. Een naakte figuur, met alleen een jongenscape over zijn linkerschouder. Hij draagt op zijn rug de mantel die boden nodig hebben tegen stortregens. Rechts heeft hij zijn beurs vast en links zijn herautstaf.

Zie de uitvoerige informatie op pagina 139, 141 en 142.[a] Een aanvulling uit Apuleius, 'Gedaantewisselingen': *Er stond een mooie, naakte jongen bij die alleen maar een jongenscape over zijn linkerschouder droeg.*[670] En een uit Albricus, 'Beelden van goden': Er was *een beeld van hem* (Mercurius): *een naakte man die op zijn hoofd vleugels had en in zijn linkerhand een tak hield. Deze tak bezat een slaapverwekkende kracht en was omringd met slangen.*[671]

Thomas Dempster merkt in zijn 'Aanvullingen' op Johannes Rosinus' 'Romeinse oudheden', boek 2, hoofdstuk 9, het volgende op over Mercurius: *De beurs waarin de Ouden hun geld droegen heeft hij niet in zijn hand, zoals een leek gemeld heeft, maar zij hangt aan zijn riem.*[672] En hij spreekt ook over de geldriem, de geldbuidel en de beurs om de nek, maar daar zegt hij niks over Mercurius. Maar de man is voor zichzelf een Suffenus, voor anderen een Aristarchus.[b] Hij is geen zwaargewicht, maar helemaal bedekt door het retorisch stof van Parijs. Als hij een paar overblijfselen uit de oudheid

---

a Zie pagina 87 en 89.
b Suffenus wordt door Catullus genoemd als voorbeeld van een beschaafd man, die aan het dichten slaat, hoewel hij daarvoor geen enkel talent heeft. (Het gedicht eindigt met de wijze raad dat iedereen wel de doorn ziet in andermans oog maar niet de balk in het eigen.) Aristarchus is een van de tekstcritici van Homerus en zijn naam is synoniem voor een streng criticus.

zou hebben gezien, dan zou hij niet de (on)deskundigheid van de geleerde Rudolph Walther of wie het ook geweest is die Mercurius zijn beurs in de hand laat houden, zo licht bespot hebben. 245

Ik heb een bronzen beeldje en een groot aantal gemmen en munten van Mercurius die hem als beurzendrager laten zien en die die criticus van ondeskundigheid aanklagen.

19

Een munt met het opschrift PACATOR ORBIS en het hoofd van een jongeman, met een lauwerkrans en lang haar. Het is misschien Postumus junior.

Adolph Occo laat een soortelijk opschrift zien, maar de voorkant is heel anders, namelijk POSTUMUS PIUS AUG.[673]

De beroemde Patinus haalt het opschrift op de andere kant erbij en meent dat het vader Postumus is maar ik denk dat het de zoon is op grond van het zo jeugdige gezicht. Ook hij wordt, net als zijn vader, *Pacator orbis, vredestichter van de wereld, genoemd, wat beiden meer in bedoeling dan door handelen waren. De staat, of eigenlijk de wereld, bevond zich* volgens Patinus *in grote wanorde door burgeroorlogen en het rijk binnenvallende vijanden. De Galliërs dachten simpel dat hun keizer vrede zou brengen door zijn sterke eigenschappen: zijn verstand en zijn moed.*[674]

20

Een munt met het opschrift PAX AUGUSTI en een staande figuur in een lang kleed, met in de rechterhand een tak en in de linker een omgekeerde speer.

Voor uitleg van deze figuur raadpleeg wat ik hierboven gezegd heb bij munt 10 van Gallienus, op pagina 222.[a] 246

21

Een munt met het opschrift PIETAS AUG met een vrouw in een lang kleed en vier kinderen. Twee staan er aan beide zijden bij de voeten en twee worden op de armen gedragen.

De goedheid van de keizer tegenover onderworpenen is zo groot als de goedheid van een moeder tegenover haar kinderen, zoals dit beeld ons schijnt te tonen.

Ik heb zelfs een munt van Faustina, de vrouw van Marcus Antoninus. Deze munt heeft bijna hetzelfde beeld maar met een ander opschrift, namelijk FECUND AUGUSTAE. Zij wil zo haar eigen vruchtbaarheid stimuleren terwijl ze vier kindjes koestert om haar goedheid te tonen.

22

Een munt met het opschrift RESTITUTOR GALLIAR.

Uit de 'Fragmenten van geschiedschrijvers' van Ursinus haalt Occo een munt van Postumus waarop op de *ene* kant IMP C M CASS LAT POSTUMUS P F AUG staat en op de *andere* RESTITUTORI GALLIAE. De figuur kent Occo niet.[675]

---

a Zie pagina 132.

Op mijn munt staat een goedgeklede vrouw met een (muur)kroon op het hoofd. Links draagt ze een hoorn des overvloeds en ze zit als een smekeling op haar rechterknie. De keizer strekt naar haar zijn rechterhand uit en probeert haar zo overeind te helpen. Hij is gekleed in een militaire mantel en heeft zijn rechtervoet op de nek van een naakte, ontwapende soldaat die zijn handen achter zijn rug geboeid heeft, gezet. Verder draagt hij in zijn linkerhand een speer. 247

Trebellius Pollio zegt dat Postumus *gezien was bij het hele leger en dat hij zeven jaar de man bleek te zijn om Gallië van een nieuw bestuur te voorzien*. En: *Hij heeft Gallië krachtdadig bevrijd van alle barbaren die haar overspoelden.*[676] Orosius, boek 7, hoofdstuk 22: *Postumus vestigde een alleenheerschappij in Gallië die veel gunstiger was voor de staat, want tien jaar lang verdreef hij met grote moed en goede leiding de heersende vijanden en hij zorgde voor een terugkeer van de oude status voor de verloren gegane provincies.*[677]

Rond dezelfde tijd is Postumus met Gallienus de Hersteller van Gallië genoemd, net zoals geruime tijd voor hen dat ook het geval was met Hadrianus. Dit omdat hij voor zichzelf en Gallienus grote roem had verworven.

Toen Carolus Patinus op een munt zag dat Gallië met een stralenkroon op het hoofd voor keizer Postumus op de knieën lag, was hij van oordeel dat met dit sieraad aangetoond werd dat de waardigheid van Gallië groter was dan die van de andere provincies, omdat deze kroon daar niet bij voorkomt.[678]

23

Een munt met het opschrift REST ORBIS. De keizer is gekleed in een militaire mantel, draagt in zijn linkerhand een speer en houdt in zijn rechterhand de rechterhand van een vrouw. Zij draagt een krans en een lang kleed en in beide handen een hoorn des overvloeds. Ze ligt als een smekelinge op haar knieën en de keizer schijnt haar overeind te helpen.

Occo's munt verschilt in opschrift op de achterkant waarop staat te lezen POSTUMUS PIUS AUG.[679]

De betekenis volgt vanzelf uit de voorgaande munt. De vrouw duidt de wereld aan waarvan Postumus zich de Hersteller noemt. 248

24

Een munt met het opschrift SAECULI FELICITAS. Ik zie bij Occo ditzelfde opschrift, maar een andere beeldenaar.[680] Mijn munt heeft een lopende keizer met lauwerkrans en mantel. Hij heeft in zijn rechterhand een speer met een knop en in zijn linker een bol.

Dit beeld geeft de gelukkige tijd in de Romeinse wereld onder het gezag van deze keizer aan.

25

Een munt met het opschrift SAECULO FRUGIFERO. Adolph Occo geeft deze munt ook maar hij vermeldt geen beeldenaar.[681]

Op mijn munt staat een gevleugelde herautstaf waar slangen of adders om heen kronkelen.

De herautstaf is het symbool van de vrede (zoals ik op grond van Pierius vermeld heb bij de munt van keizer Tiberius op pagina 196 en 197)[a], in tijden van vrede ontstaat er overvloed en rijkdom, de grond wordt bebouwd en overal schiet het gewas op.

Een identieke beeldenaar met opschrift, als ik het me goed herinner tenminste, heeft mij eens in Zutphen de edelachtbare, in eer en deugd uitmuntende EVERARD VAN HEECKEREN, Heer van Nettelhorst, Enghuysen en Baarle, landvoogd van het graafschap Zutphen, laten zien. 249 Hij bezit in zijn lofwaardige verzameling schilderingen, schelpen en oude munten verschillende munten die je nauwelijks aantreft bij anderen, zelfs niet bij de fanatieke verzamelaars in dit genre.

26

Een munt met het opschrift SALUS POSTUMI AUG met een figuur in een lang kleed. De rechterhand houdt een slang vast die gevoed wordt uit een offerschaal in de linker.

De slang is een oud teken voor salus, heil. Heeft de oude slang de ongelukkige geest van de stervelingen zo gek gemaakt dat zij hun heil bij de slang zochten waardoor we ons heil verloren zijn geraakt? Of kon de roem van de door Mozes verstijfde slang[682] ervoor zorgen dat de mensen wilden dat de slang het teken van Gezondheid en Aesculapius was? Ik verdiep me hier niet verder in.

De slang is het symbool van salus, gezondheid, zo melden andere geleerden. Dit komt omdat, zoals een slang zich verjongt door zijn huid af te stropen, zieke mensen door medicijnen beteren, hun gezondheid terugkrijgen en op de een of andere manier herstellen. Macrobius, boek 1, hoofdstuk 24, van zijn 'Saturnusfeest': *De slang wordt toegevoegd aan beelden van Gezondheid en Aesculapius*. Hij voegt er een lichamelijke reden aan toe: *Het menselijk lichaam herkrijgt zijn vroegere kracht door als het ware een vel van zwakte af te leggen, zoals slangen jaarlijks met hun vel ook hun ouderdom afstropen en weer jong worden.*[683]

27

Een munt met het opschrift SPEI PERPETUAE. De beeldenaar is een jonge vrouw in een lang kleed die op de toppen van haar tenen loopt. Ze heeft in haar rechterhand een lelie en houdt in haar linker een slip van haar kleed omhoog. 250

De beroemde Antonius Augustinus in zijn 'Gesprekken' noemt de gedachte achter dit beeld zowel geleerd als mooi. Hij zegt: *De Hoop heeft op alle munten een jong uiterlijk want kinderen hebben altijd voor zichzelf goede hoop en, zoals de jeugd nog niet compleet is, zo is dat ook, om dit toe te voegen, de hoop van de mensen niet.*

De Hoop gaat gekleed in het lang, want alle hoop is altijd lang.

Ze loopt op de toppen van haar tenen omdat ze niet stevig staat, alsof ze alles met inspanning bereikt heeft. Ook heeft ze angst en het gebeurt werkelijk dat een situatie in uitvoering groter blijkt dan die situatie in ruste.[684]

Over het voorwerp in haar rechterhand is niet iedereen het eens. Vivianus meent dat het een bloemkelk is omdat er vruchten uit de bloem komen.

Antonius Augustinus meent dat *het een driebladig kruid is of de eerste spruit die ontstaat wanneer een graankorrel gezaaid is. Zoals het oude spreekwoord zegt: De hoop ligt in de grasspriet. En een jonge graankorrel geeft hoop op een goede of slechte*

a Zie pagina 120.

opbrengst op grond van zijn kleur en het juiste moment van zaaien.[685]

Maar met de talentvolle Pierius, de beroemde Rubenius en de geleerde Spanheim ben ik van mening dat de Hoop op munten beter getoond wordt door een geschikter symbool, namelijk de lelie.[686] Artemidorus, boek 1, hoofdstuk 79, leent zijn kennis en geeft die weer door aan deze munten; hij duidt kunstig gevlochten kransen van lelies als duidelijk voorteken voor het rekken en uitstellen van zaken tot je erop kunt hopen.[687] Vergilius voert Marcellus met een karakteristieke beschrijving ten tonele en zegt in zijn 'Aeneïs', boek 6, vers 883: *Onze enige hoop: jij zult Marcellus zijn. Geef handenvol lelies.*[688] 251

In haar linkerhand houdt ze een slip van haar kleed omhoog. Hier is iedereen het over eens. Zo kan ze sneller lopen, want Hoop gaat altijd, zonder uitstel, voort.

28

Een munt met het opschrift UBERTAS AUG. De beeldenaar is een vrouw in een lang kleed. Rechts heeft ze een kistje vast, links een hoorn des overvloeds.

Het opschrift op voorkant van de munt van Occo verschilt grondig van dat op die van mij. Ook de beeldenaar op de achterkant is enigszins anders. Wat mijn figuur in de rechterhand heeft, heeft die van Occo in de linker, en omgekeerd.[689]

29, 30

Twee munten met een en hetzelfde opschrift VIRTUS AUG. Occo heeft hetzelfde opschrift maar een andere beeldenaar: op zijn munt een lopende figuur met rechts een speer en links een schild.[690]

Op *een* van mijn munten staat een naakte, knots-, pijl- en huiddragende[a] Hercules. Hij heeft in zijn rechterhand zijn knots die op de grond staat en links zijn leeuwenhuid en boog.

Zie munt 13 van Gallienus op pagina 225.[b] Hier een aanvulling uit Albricus' 'Beelden van de goden': *De tweede overwinning van Hercules was opvallend. Men zegt dat hij met een leeuw heeft gevochten die hij met zijn knots gedood en daarna gevild heeft.* 252 *In het vervolg ging hij altijd in deze huid gehuld ten teken van de behaalde overwinning.*[691]

Op de *andere* munt een gehelmde figuur met een lang kleed, met in de rechterhand een kleine Overwinningsgodin en links een speer.

Een soldaat zwaait moedig met zijn speer en behaalt dan de overwinning. Hij draagt in zijn rechterhand een beeldje van Victoria om het doel waarop alles gericht is, aan te geven. In oorlog stellen soldaten zich tot doel om de overwinning te behalen.

31

Een munt met het opschrift VIRTUS EQUIT met een jongeman met helm en mantel. Hij neemt forse passen en draagt rechts een speer, links een schild.

Adolph Occo heeft deze munt met op de *voorkant* het opschrift IMP C M CASS LAT

---

a Zie pagina 90.
b Zie pagina 134.

POSTUMUS P F AUG.

Op de *achterkant* zijn alleen de letters QUIT T over die ik zonder twijfel correct kan aanvullen omdat ik op mijn exemplaar heel duidelijk VIRTUS EQUIT lees. De beeldenaar komt in alles overeen. Ik haal de woorden van Occo aan: *Het is een gewapend man, met links een schild en rechts een speer.*[692]

Het woord moed, virtus, is afgeleid van man, vir, of van krachten, vires. De Ouden beeldden Moed altijd af als een zeer sterke jongeman. Hij heeft een speer en schild, een aanvalswapen en verdedigingswapen. Daarmee beschermt hij zich niet alleen tegen allerlei misdaden maar hij kan zich ook actief tegen hen teweerstellen.

Het opschrift VIRTUS MILITUM komt bijna overal voor, we lezen het op munten van Victorinus, Diocletianus, Maximianus en Constantius. 253 Maar VIRTUS EQUITUM is niet zo gebruikelijk. Ik herinner me tenminste niet dat ik het ergens anders dan hier, op deze munt van Postumus, ben tegengekomen.

ALS UITSMIJTER VOEG IK HIER DE ZOON TOE AAN VADER POSTUMUS

POSTUMUS JUNIOR was als jongeman, getuige Trebellius Pollio, zo goed onderwezen in alle kunsten en zo welbespraakt dat zijn oefeningen opgenomen zijn in het werk van Quintilianus, de scherpzinnigste voordrachtskunstenaar van Romeinse afkomst.[693] Keizer Valerianus had veel waardering voor hem en stelde hem zelfs aan het hoofd van de Vocontiërs.[a] Hij twijfelde er niet aan dat Junior zich zijn vaders gedrag waardig zou tonen. De historici hebben geschreven dat zoon Postumus door vader tot CAESAR en tot AUGUSTUS werd benoemd en dat vader en zoon door Romeinse ruiters tijdens een opstand bij de Franken of Sicambers gedood zijn.

Ik heb een heel verfijnde munt van deze Postumus, met op de *ene* kant het opschrift IMP C POSTUMUS P F AUG en een hoofd met stralenkrans van Postumus Junior. Dit blijkt uit het jeugdige gezicht, want ik heb ook een munt met hetzelfde opschrift en dezelfde beeldenaar, maar met het hoofd van vader Postumus. 254

Op de *andere* kant staat SALUS PROVINCIARUM en een halfnaakte oude man met lange haren die op de grond ligt. Op zijn voorhoofd heeft hij twee haarlokken of hoorns. In zijn rechterhand heeft hij een boot en in zijn linker riet.

Deze figuur lijkt mij een rivier, en wel de Rijn, aan te geven.

Rivieren voeren hun oorsprong terug op het begin van de wereld en daarom worden ze weergegeven als hoogbejaarde grijsaards.

Rivieren worden, getuige Servius bij Vergilius' 'Aeneïs', boek 8, met hoorns afgebeeld, omdat het geruis van de golven het geloei van koeien nabootst ofwel omdat je de golvende oevers herkent in de meeste hoorns.[694] Strabo geeft in boek 10 dezelfde twee redenen voor dit gebruik: vanwege het geluid van het water en vanwege de buigingen van beddingen.[695] En de fijnzinnige Spanheim vermeldt dat de grote Salmasius al gezien heeft dat vanaf Aetius tot aan Solinus haar gebruikt werd als

a De Vocontiërs waren een stam in het zuiden van Gallië.

vergelijking voor rivierarmen.[696]

De Rijn stroomde al vele jaren en daarom werd hij afgebeeld als een grijsaard, een man op jaren.

De twee uítstekende haarlokken op het voorhoofd tonen duidelijk dat de Rijn zich splitst in twee armen en dus tweehoornig is. Door de dichters wordt de Rijn vaak tweehoornig genoemd, alsof dat de vaste omschrijving is. Claudianus: *Kimbrische Tethys neemt jou, Rijn, gesplitst in twee afzonderlijke beddingen op,* en ergens anders: *Bij de dubbele loop en de mondingen in de moerassen zodat de Saliër het land bewerkt.*[697] En ook Vergilius, 'Aeneïs', boek 8: *De Morini die van de mensen het verst weg woonden en de tweehoornige Rijn,* en vandaar dat Servius zegt dat de Rijn tweehoornig genoemd wordt omdat hij door twee beddingen stroomt.[698] 255 Tacitus meldt het ook in 'Jaarboeken', boek 7, hoofdstuk 2: *De Rijn stroomt in één bedding en bij het begin van het Bataafse land splitst hij zich als het ware in twee rivieren. Hij behoudt zijn naam en zijn krachtige stroming waar hij langs Germania stroomt, totdat hij in de zee uitmondt. Aan de Gallische oever geven de inwoners hem een andere naam: de Waal stroomt daar breder en rustiger.*[699]

Met reden is de twee-armige Rijn op de munten van vader en zoon Postumus geslagen aangezien zij onder keizer Gallienus aan het hoofd stonden van heel Gallië dat deze rivier als grens had.

Het heil van deze laaggelegen provincies wordt ook aan de Rijn toegeschreven omdat zij afhankelijk waren voor hun heil van deze rivier die niet alleen een barrière vormt voor een geweldige macht binnenstormende vijanden, maar ook door de geschikte aanlegplaatsen alles wat er geen thuis heeft per schip deze provincies binnenbrengt.

Het moet nu voldoende zijn dat ik van elk van de eerste twaalf keizers één munt afzonderlijk besproken heb - ik heb ze wat van de hak op de tak springend besproken - en dat ik hieraan zo veel mogelijk munten van de latere keizers Gallienus en Postumus heb toegevoegd. Het betreft munten die Adolph Occo, de zeer fanatieke verzamelaar van oude munten, in het geheel niet had of in een ander type.

Het is onbegonnen werk alle munten van de andere keizers middels een bespreking onder de aandacht te willen brengen. 256 Want wat zou de grens moeten zijn? Als ik mijn kisten en dozen voor munten nog verder zou openen dan zou er nog een geweldige berg munten komen liggen. Ik laat de tienduizend Romeinse en mijn Griekse, Gothische en Keltische munten voor wat ze zijn.

Maar er zijn ook nog een dikke duizend jongere munten, gewoonlijk 'moderne' genoemd, die in verschillende koninkrijken, streken, provincies en steden geslagen zijn na de ineenstorting van het Romeinse rijk en de instelling van de vorstenhuizen die nu Europa regeren. Als je de enkele gouden, loden en papieren exemplaren buiten beschouwing laat, is de rest van wat ik heb van zilver of brons. Het is een variëteit aan onderwerpen: sommige munten hebben betrekking op gelduitdelingen, inwijdingen en huwelijken, andere op rouw en begrafenissen, weer andere op (vredes)verdragen. En er zijn heel veel gedenk-, triomf-, ere- en geloftepenningen. En dan ook nog de munten met legerkampen, militairen en belegeringen.

Ik heb de tijd niet om hier mee bezig te zijn. Toch zullen er eens, hoop ik, grote

talenten zijn, en onder hen een Apelles.[a] Zijn hand zal onder onze munten een medaillon aantreffen dat hij in een zeer verfijnde schildering van zijn hand gebruiken zal voor het Vaderland. Maar stop, handen van het papier.

E I N D E

a Apelles was een van de grootste schilders uit de oudheid.

Toegift

Op het oude huisraad, omdat Karel Lodewijk, Keurvorst van het Heilige Roomse Rijk, en Robert, Paltsgraaf van de Rijn, zich verwaardigd hebben het te bezoeken[a]

Jij[b] stijgt nu nog hoger omdat Prinsen je bezocht hebben, en een voor jou stralende glans stijgt op uit een voorname mond. Twee heldere bliksems in de oorlog, vorstelijke broeders, twee heldere sterren in vredestijd ook, zijn komen kijken.

Karel Lodewijk, de keurvorst, is een edel en voortreffelijk man, de belangrijkste en roemvolste van zijn geslacht.

Nu breekt een zeer voorspoedig lot de Bataafse grenzen open, waarbinnen de roem zich voor ons beperkte. Nu kent het Fortuin geen maat meer; alleen door de kroon de mindere van de grote keizer, zal hij de onze zijn. Niets verder kan men hopen, behalve dan misschien, dat spoedig de keizerlijke macht ook hem toekomt.

1 september (oude stijl) 1634
Johannes Smetius

Op het bezoek[c] van de doorluchtige en zeer voortreffelijke Gaspard Coignet, Heer van de Thuillerye enzovoorts, gezant van de allerchristelijkste koning

Overblijfselen van de nazaten van Romulus, door mij bijeengebracht, resten van de Bataven, niet goed opgesloten door onze akkergod. Jullie zijn als beide groepen overblijfselen aangeraakt door doorluchtige en geleerde handen, maar voorvaderlijke handen hebben jullie specifieke kenmerken gegeven.

In deze zaak moet een beslissing genomen worden, met een andere rechter, en zij moet op haar verdiensten gewogen worden op een geschikte weegschaal. De asresten en schim van Pignorius van Molinus zullen aanwezig zijn. Heel de aarde bezingt de eerbiedwaardige roem van Italië. Hier zal een gedegen vonnis alles beoordelen met de correcte betekenis. Hier zal de prijs zijn, die jullie verdiend hebben.

Hoe vaak was ik niet van plan jullie gewicht aan de dubbele armen van een weegschaal te hangen en hoe vaak hoopte ik dat er eens vanuit Rome iemand zou komen, die jullie zou kunnen plaatsen. Nu is die dag aangebroken! Nu overwint het lot zijn hoop, geloof en maat. Driewerf moeten wij deze dag prijzen. De edele Coignet is

---

a Karel Lodewijk en Robert hebben blijkens het gastenboek op 22 augustus 1634 een bezoek gebracht aan de verzameling van Smetius.

b Smetius spreekt hier zijn collectie oudheden toe.

c Coignet heeft blijkens het gastenboek op 1 juli 1638 een bezoek gebracht aan de verzameling van Smetius.

mijn huis binnengegaan. En hij heeft mijn prullaria met zijn hand beroerd.

Is er een doorluchtiger gast in mijn huis geweest? De koning der koningen heeft hem tot zijn gezant benoemd. Maak nu plaats, geleerden, maak plaats, notabelen: in één Coignet zoek ik jullie beider roem.

Johannes Smetius schreef dit als eerbewijs
Nijmegen, 1 juli 1641

Op de antieke gift van de edelachtbare Barthold van Gent, Heer van Wolferen enz, assessor van de schatkist van de Verenigde Provinciën enz

Als het u bevalt de hoofden en gelaatstrekken van de Romeinse keizers te bekijken, dan bevalt het ook mijn bronnen te kennen. Hier presenteert de buitengewoon edele Van Gent zich aan u. Hij heeft een belangrijk, bijzonder pronkstuk gebracht. Hij gaf mij twee ongewoon zeldzame gouden munten en wilde dat zijn naam daaraan verbonden werd. Geen simpele, geen schitterende letter kan voor mij die naam markeren, maar wel, terecht, een puur gouden letter met vergulde tekens.

Om te voorkomen dat het nageslacht de gouden eeuwen slechts onder het koningschap van Saturnus[a] zoekt, was ook ons tijdperk een gouden. Als het lot bovenal twee zulke heren geeft, dan zullen deze voorwerpen voortbestaan, benijd door grote mannen.

In dankbaarheid heeft Johannes Smetius,
predikant te Nijmegen,
dit geschreven, gaarne en met reden

Op de antieke gift van de edelachtbare en zeer geziene heer Joost van Vijgh, raad van het Hof van Gelre

Resten van de Ausoniërs[b], overblijfselen van het oude vaderland, na twaalf eeuwen hier in mijn bezit gekomen. Een groep voortreffelijke mannen scheen jullie meer verdiend te hebben dan een eenvoudig kado als brons en zilver.

Joost heeft een schitterend gem gegeven, met goud en een godsdienstige voorstelling, nu een amulet; een geweldige aanwinst. Zoiets had ik nog niet. Mijn juwelenkistje heeft vanaf nu het hele scala oude sieraden in bewaring, en het laat ze zien. Altijd moet vol respect de beroemde naam van de mannen die deze verzameling tot stand gebracht en uitgebreid hebben, blijven bestaan. Niemand onder hen zal weggaan zonder mijn complimenten, maar mijn dichtwerk bezingt Joost terecht boven

a Smetius vergelijkt Van Gent met Saturnus op twee vlakken: het gouden tijdperk van Saturnus leeft voort in de gouden munten van Van Gent en de tempel van Saturnus op het Forum Romanum fungeerde als staatskas.

b De Ausoniërs waren de oorspronkelijke inwoners van Midden- en Zuid-Italië.

de anderen. Ook al zijn sommigen sterker in kwantiteit, hij wint op kwaliteit, zoals goud meer is dan brons. Wanneer de beelden opstaan, staat er hier een zilveren op, daar een bronzen of een marmeren. Als er loon naar verdienste is dan zal Joost boven hen uitsteken: van goud of helemaal van edelgesteente, als een gem.

In dankbaarheid heeft Johannes Smetius,
predikant te Nijmegen,
dit geschreven, gaarne en met reden

Voor de hoogverheven en geleerde heer Philip Doublet, magistraat van de beroemde stad Den Haag

I

U gaf me telkens vijf munten voor mijn muntenverzameling, waarde Heer; uw hand was toch eerder een schijf zilver waard. Wat kan ik als dank teruggeven voor dit grote kado? De dankbaarheid die deze pagina kan brengen, breng ik. Maar toch wissel ik zilver voor papier, zoals de mindere van Glaucus[a] eens goud wisselde voor brons. Brons was niet zoveel minder dan goud, dan ons blad papier minder is dan zilver.

II

Hoewel ik me in niets verdienstelijk gemaakt heb tegenover u, houdt dan nu de gift waardoor u ontroerd wordt, omdat u mij begiftigd hebt met een buitengewoon geschenk. Ook al is er niks in ons dat liefde verdient, hier is, hier is het geschenk waarmee liefde wordt verwarmd. Hier zal het geoorloofd zijn de hoeveelheid vingers van een hand te tellen en zoveel overblijfselen van uw geschenk tel ik.

In dankbaarheid heeft
Johannes Smetius, predikant te Nijmegen,
dit geschreven, gaarne en met reden
Schoonhoven, 15 Juli 1650

Lambert Goris, rechtsgeleerde, pensionaris van de stad Nijmegen, aan de eerwaarde, zeer geleerde heer Johannes Smetius, predikant te Nijmegen

Smetius, door mij om je karakter en geleerdheid onder de voornaamsten geëerd, neem alsjeblieft deze penning hier aan in hetzelfde gemoed waarin jouw Goris haar aan jou schenkt.

---

a De Trojaan Glaucus ruilde met de Griek Diomedes zijn gouden wapenrusting voor diens bronzen. Homerus, *Ilias* VI.236.

Ook al vertelt deze munt niet de bewonderenswaardige daden van Rome en laat hij niet de gezichten van het nageslacht van Caesar zien, die jij als een goed rentmeester bewaart, uitzonderlijk roemvol sieraad van voorvaderlijke bodem. Toch geloof ik niet dat deze penning jouw onderneming onwaardig is, dat deze voor de eendrachtige inwoners van de Nederlanden belangwekkende dag nul en generlei waarde heeft. Op deze munt laat de prins van Oranje, tot Jupiters troon verheven, aan de burgers het ingenomen Wezel zien, met 's-Hertogenbosch en de bevrijde Veluwe. Daarom is deze beeldenaar toegekend, met ridderlijke eer.

O God, hoe beantwoordt u de vroegere tegenslagen met deze opgewonden vreugde, precies zoals een deus-ex-machina bij de tragedieschrijvers de sombere stemmingen oplost.

Maar jij krijgt dit gedenkteken van mij en je zult het hoger achten om zijn gevoelswaarde dan om zijn metaal of arbeidsloon, die te gering en onbeduidend zijn, ver beneden de inhoud.

Antwoord van Johannes Smetius aan de doorluchte heer Lambert Goris

Help me, Hendecasyllabi[a], allemaal, in groten getale, waar jullie ook zijn. De bloem der geleerder mannen, niet alleen van hen maar van allen die bestonden, bestaan of zullen bestaan in Nijmeegs gebied, overtreft mij en al mijn vrienden ontelbare keren.

Goris wil dat ik zijn penning bezit, van zuiver zilver, een heel gewicht, gemaakt met een kunstige, vaste hand, een reliëf uit de hemel van Phidias[b]. Hierop is de inname van Wezel, de overwinning op 's-Hertogenbosch en de bevrijding van de Veluwe afgebeeld, Hendrik te paard, zijn vaderland en vader toegewijd, staat erop als een groot zegeteken. Deze parel is een bekende scène uit de vaderlandse geschiedenis. Een scène waarin een vijand de Bataaf onderdrukte en waarin de Bataaf de vijand bedwong en verdreef. Eén zomer brengt de vijand ten val en zorgt voor bevrijding.

Wat nu met die aloude overblijfselen en met die munten van de oude Romeinen in mijn huis, die hier de Nijmeegse aarde onlangs na twaalf eeuwen te voorschijn bracht? Wat voor zin heeft het de consulkoppen en het gelaat van de grote Caesar te aanschouwen? Of de machtige keizers op volgorde te leggen?

Het heeft zin met Goris' gift ongeluk en vreugde van dit tijdsgewricht aan te duiden, dat het hoogste en het laagste elkaar afwisselen, zoals de geschiedschrijver en ooggetuige[c] het gezegd heeft.

Gewicht noch afbeelding zijn mij zoveel waard en vragen om mijn waardering als het aandenken aan mijn goede vriend. Ik ben niet in staat hem iets waardigs terug te schenken. Laat gelukkiger mensen maar strijden met geschenken, als ieder geeft wat hij heeft. Een dichter stuurt niks anders terug dan zijn versregeltjes. Daarom zal ik hem die ik meer bemin dan mijn ogen, met een sierlijk vers de hemel in prijzen.

---

a Hendecasyllabi zijn Latijnse dichtregels van elf lettergrepen. Deze versmaat werd veel gebruikt in de Latijnse literatuur.

b Phidias is de beroemdste beeldhouwer uit de oudheid.

c Velleius Paterculus, *Historiae Romanae* II.2.3.

Hieronder volgt het grafdicht, waarmee de hoogverheven LAMBERT GORIS *mijn vader, de zeer beroemde verkondiger van de eeuwige waarheid en zeer edele beschermheer van de geleerde oudheid, eerde, nadat er openbare bijeenkomsten in de Grote Kerk en lijkredes in de Latijnse school gehouden waren. Naast dit gedicht zijn er verschillende gedichten, in het Nederlands en in het Latijn, van grote namen.*

Op het heengaan van de zeer eerwaarde, zeer geleerde heer Johannes Smetius, predikant te Nijmegen. Hij heeft dit sterfelijke leven verruild voor de gelukzalige onsterfelijkheid op 30 mei 1651

O verraderlijke hoop van de mensen! Is er ergens iets onsterfelijks? Het einde ligt al vast vanaf zijn eigen begin. Noch een goede komaf, noch rijkdom, noch schoonheid, noch een karakter dat sterker was dan dat van vele deugdzame mensen, noch godsvrucht, de gewaardeerde deugd in hemel en op aarde, maar de jaloerse dood heeft jouw schaduw ingehaald.

Hij, Smetius, een opeenstapeling van deugden, niet eens zo oud en (ach wee) door allen beklaagd, is bezweken. De geheimen hebben hun ziener verloren, de Muzen hun beschermheer. De oude eeuwen zijn beroofd van hun uitlegger[*)].
Alleen het verhaal van je zegenrijke leven is voor jou, Smetius, geëindigd en het is opvallend door het welkome: Applaus graag![a] Terwijl jij daarboven geniet van het beloofde leven met de godvruchtigen en jij, in heel de stad geëerd, jubelt over je onberispelijke naam, zal Nijmegen zich jou[†)] altijd en eeuwig blijven herinneren. En je roem zal, met je Bataven, groeien en groter worden. Je bent er niet, je bent van ons gescheiden door een complete Olympus, maar we eren je altijd, we beminnen je altijd, totdat de ene Geest de eens in vriendschap verbondenen in de hemel samenbrengt.

Voor zijn oude vriend, welverdiend, eigenhandig,
Lambert Goris, pensionaris van Nijmegen

[*)] Dit betreft de Oude Voorraad zeer zeldzame Oudheden, door de Opsteller verklaard.[b]
[†)] Dit betreft de zeer verfijnde Verhandeling over de stad van de Bataven of Nijmegen, uitgegeven in 1644.

Twee dagen na uitgave van dit grafdicht werd LAMBERT GORIS *door een dodelijke ziekte geveld en deze Parel van Nijmegen is binnen een paar dagen gestorven.*[c] *Snel schreven dichters, als om strijd, lofdichten op beide mannen die de onsterfelijkheid verdienen, ware het niet dat ze door hun dood al tot de onsterfelijkheid zijn overgegaan. Twee uit de vele gedichten op hen zijn hier toegevoegd.*

---

a Goris refereert hier aan woorden gesproken op het eind van Latijnse komedies: *fabula est acta/het verhaal is afgelopen* en *plaudite/applaudiseert.*
b Goris doelt hier misschien op *Pinacotheca seu Notitia supellectilis antiquariae* of op *Thesaurus Antiquarius Smetianus.* Misschien doelt hij op een (handgeschreven of gedrukte) voorloper van een van beide werken. Beide genoemde werken zijn uitgegeven door Reinier Smetius, in Nijmegen respectievelijk Amsterdam.
c Goris is op 20 juni 1651 gestorven.

Grafdicht op het heengaan van de eerwaarde, zeer beroemde en zeer geleerde heer Johannes Smetius, zeer toegewijd predikant te Nijmegen

Ga weg, Dood, ga anderen zoeken. Was het een genot hem aan wie nauwelijks iemand kan hopen gelijk te zijn, weg te nemen? Zeg me waarom je, bij de Muzen, zo vals en trots bent. Is het soms omdat je denkt dat deze dode hier al minder kan leven?

De bleke ledematen liggen neer, vermagerd door eeuwige bedrijvigheid. Maar God zal veel betere teruggeven. Een beroemde naam blijft bestaan, beroemde vroomheid blijft bestaan, alle beroemde uitgaven blijven in geleerd klinkende boeken bestaan.

Uit de ingewanden van de aarde zijn oude munten, scherven, beroete lampen, beenderen, schrijfstiften, dobbelsteentjes, traanflesjes, wapens van mannen, veel stukken brons met keizers erop en andere overblijfselen teruggeroepen. Jij, Rome, hoeft van deze man niets meer te vrezen; je zult weer sterven, nu hij sterft. Zij leven in de geschriften, in de systematiek van Smetius, zonder wie er geen zinvolle kennis was. Wat vrees je nu, Rome, eens geducht hoofd van de wereld? De schaduw van je rijk leeft al nauwelijks meer.

Genoeg. Nijmegen is blij dat het door zo'n grote autoriteit de hoofdstad van het Bataafse volk is. Als het schoon en zeldzaam is verschillende talen te kennen, welke vreemde taal was hem dan onbekend? Hij beheerste de Hebreeuwse, Griekse en Latijnse spraak, Arabisch en Chaldeeuws, en ook Syrisch. En als iemand het voor een ter zake kundige rechter zou brengen: híj zal volgens de rechter de winnaar van het welgesproken Latijn zijn. Dus zolang zijn geschriften bestaan, zal hij nooit sterven. Hoewel de Dood hem weggenomen heeft, zal zijn roem eeuwig duren.

Guilielmus Verheiden
Schepen

Op het heengaan van de zeer verheven en zeer beroemde heer Lambert Goris, rechtsgeleerde en zeer gewaardeerd pensionaris van Nijmegen

Jaloerse Dood, je hebt zeker een uitzonderlijke reputatie en een rijke buit meegenomen omdat je geleerd hebt geen enkel goed mens te sparen. Je drijft de spot met het menselijke: wie wij een lang leven toewensen, is dood, afgesneden met de gekromde sikkel. Een ander, jou bekend als zinloze last op aarde, was je toch wel goed geweest als gezochte buit in je net? Je hebt geen interesse in de simpele zielen, je geniet - het grootste genot - mateloos van grote mannen. Je bent blij, schatert het uit en je neus krult ervan, wanneer je zo'n ster van de donkere aarde rooft. Je hebt een lichaam, nou ja, een lelijk lijk dat zijn betere deel mist. En dit betere deel heeft het al naar zijn zin in gezelschappen waar er geen plaats is voor verachtelijke geesten. Ja, je zet het lichaam op een betere plaats en het leeft eeuwig, verbonden met de ziel.

Hooggeleerde Goris, je reputatie en naam zullen altijd blijven bestaan en op geen enkele dag sterven. Ik bezing niet je stamboom of voorouders, niet je bekende vader en ik vermeld niet dat roem uit roem geboren wordt.[a] Je talent en geleerdheid hebben je tot de sterren gebracht, het nageslacht zal dit op zijn oude dag beamen.

In onzekerheid, tijdens het leven, zochten de raadsleden (mensen van elke stand) naar antwoorden. Zo vaak er besluiten genomen moesten worden voor het vaderland, werd jouw juridische kennis geraadpleegd. Altijd ben je een sprekende mond en pen geweest terwijl je duidelijk naar voren bracht wat de goddelijke orde beval. Hoe vaak hebben rechtsgeleerden jou niet om raad gevraagd, hoe vaak niet je geleerde boeken? De charme in de mond, de oprechtheid in de borst van hem die Themis[b] koestert in haar schoot. Sieraad van Apollo en de Muzen, voor wie het een spelletje was moeilijke juridische knopen te ontwarren.

Raadhuis en jij, vaderland, verliezen een steun en toeverlaat, jullie zuchten onder het verlies van deze Aristides[c]. Terwijl je treurde om de indroeve dood van Smetius, vroeg ook jij alleen dat onze lijkzang die man zou bejammeren. De zwarte Zusters[d] breken jouw levensdraden af en je valt midden in de bloei van je leven. Of hoopte je je zo snel en zo graag liefdevol met Smetius die jij altijd beminde, te verenigen?

Goris, toch verlaat je ons niet bij je sterven, omdat je zoveel tekens van je talent achterlaat, ook al liggen je ledematen verzwakt van het werk, ook al rust je lichaam op de aarde, ook al blijven je geschriften liggen.

Maar als ons vaderland soortgelijke mannen levert, dan zul jij, Vaderland, gelukkig zijn. Ik hoop dat het nageslacht de vader volgt: dat het de erfgenaam van zo'n grote reputatie en geleerdheid is.

Guilielmus Verheiden

Ter herinnering aan de zeer geleerde en in alle toonaarden geroemde heren Johannes Smetius, zeer waakzaam predikant te Nijmegen, en Lambert Goris, zeer kundig pensionaris van Nijmegen, heeft L. Morgan, predikant van de Engelse kerk, dit lofdicht geschreven en gewijd.

Op Smetius

Hij is gestorven! Wat betekenen zijn gedrag, zijn kennis, zijn deugdzaamheid, godsvrucht, karakter en inborst? Wat betekenen de gezamenlijke Gratiën in zijn borst, gelaatstrekken en verschijning? Of de grote charme in zijn stotterende mond? Waarom nog onderzoek doen naar woordjes op aangevreten oorkonden, waarom nog over zoveel

a Goris' vader was onder andere Kanselier van Gelderland.

b Themis is de godin van orde en gerechtigheid.

c Aristides was een belangrijke staatsman in Athene ten tijde van de Perzische oorlogen. Hij stond bekend om zijn rechtschapenheid.

d De drie Schikgodinnen bepalen het menselijke levenslot: zij spinnen de levensdraad, meten hem af en knippen hem door.

gebroken scherfjes schrijven? Wat betekenen de voor gelovige Christenen belangrijke documenten? Wat zijn scherpe humor of zijn tien talen? De heilige talen bleven voor Smetius niet verborgen in boeken, uitgegeven in het Hebreeuws of Syrisch. Hij beheerste het Engels vloeiend en ook zijn Griekse woorden formuleerde hij correct, met een Helleens accent. Fransman, Chaldeeër, Arabier, Romein, Italiaan en Spanjaard kende hem. En ik spreek niet over de Bataaf. Orpheus sprak één taal. En met die ene taal wist hij de drie godinnen van het Lot[a] te ontroeren, voor zijn geliefde vrouw. Ik mag vol ongeluk uitroepen: waarom konden zoveel talen deze sombere godinnen dan niet ontroeren?

Maar meer talen, Smetius, de grootste roem, keuren het goed dat jij publieke eer verdiend hebt.

Wat voor groter godsvrucht bestaat er dan alle dagen van heel je leven aan godsdienstige riten te geven? Hij gaf ze. Wat is er meer verheven dan alle dingen te weten? Hij wist ze. Of dan veelvuldig geprezen te zijn? Hij was het. Wat voor groter lof bestaat er dan de loop van de hemellichamen en de weg op zee te kennen? Hij kende die. Welk lijden is er groter dan na een kwetsuur van de borst het gruwelijke lot van de dood gedragen te hebben? Hij heeft het gedragen.

Spreek, spreek als je kunt: moet het leven van deze grote man meer geëerd worden of moet zijn dood meer betreurd worden?

Muze - als er voor mij een Muze bestaat - vul mij met klachten, ik zal vol tranen, vol sterven zijn. Het boze noodlot grijpt de goede mensen? En jullie, Muzen, hebben daar begrip voor? Mijn dichtkunst bespeurt nauwelijks een aardige Jupiter. En nu? Ook Smetius ten prooi aan het Lot? Het Lot staat toe dat hij er niet meer is? Een lege ruimte moet er zijn, aangenaam aan de dingen. Eerbiedwaardige Poëzie, jouw lieveling is gestorven! Zorg voor droeve gedichten als begeleiding bij de rouwstoet. Schrandere Astronomie, jouw lieveling is gestorven! Retorica, ook jouw bloemen zijn gevallen. Hij beheerste jullie, de zeven Kunsten[b], en jullie moeten deze kenner op zevenvoudige wijze eren. Jouw begrafenis, beklagenswaardige en ongelukkige Geschiedenis, zien wij vol verdriet in deze begrafenis. Wie kan jouw geheimen over het Bataafse volk ontraadselen, wie betovert ons hart met jouw heerlijkheden? Tevergeefs zoeken de Bataven de zeden, plichten en oorlogen van hun voorouders, wanneer jouw geschiedboeken verloren zijn.

De ingewijde in de geschiedenis, de roem van Nijmegen, de lieveling van de geestelijken, de geleerde spreekbuis van de hoogste God, de graadmeter voor deugd, de veilige haven voor de ongelukkigen, de zoon van ballingen, het kompas voor dolenden, Smetius, is heengegaan.

Op Goris

Goris vergezelt Smetius met zijn begrafenis, hij is met hem verbonden door zijn leven en door zijn dood, verdriet met verdriet. Hij ging naar zijn voorouders en verliet de aarde. Ik klaag; het Lot heeft de hoeksteen van de stad tot zich genomen. Zijn godsvrucht, zijn eerbiedwaardige trouw, zijn zeer grote deugd en het hoogste ambt als

---

a De drie Schikgodinnen bepalen het menselijke levenslot. Orpheus wist zijn vrouw uit de dood terug te halen naar het leven.

b Morgan spreek hier de zeven kunsten, de artes liberales, waarvan hij zojuist de Astronomie en Retorica heeft genoemd. De Poëzie en Geschiedenis (in het vervolg) behoren daarentegen tot de Muzen.

pensionaris hebben hem beroemd gemaakt. De dood, die al duizenden heeft weggedragen, die zoveel verzamelde schatten tegelijk vernietigd heeft, is al te jaloers.

Wat voor een schitterende parel is het vaderland ontvallen? Hij was de wijkplaats voor de ongelukkigen, een reddend altaar voor de angstigen. Zijn hart was voor de onzekeren, zijn verstand voor de twijfelaars, zijn ogen voor de dwalers, zijn benen voor de vallenden en vermoeiden en zijn handen voor de armen. Zijn schouders waren voor de hulpbehoevenden, zijn armen voor de gemangelden, zijn tong voor de ongeletterden, hij was een schaduwrijke haven voor de geleerden. Een schaduwrijke haven, toen hij nog leefde, maar nu slechts een schaduw, die vroeger een schaduwrijke haven was.

Op beiden

De burgerij huilt om Goris, verdriet met stromende tranen, mocht hij met tranen teruggeroepen kunnen worden. De geestelijkheid huilt om Smetius, overvloed aan eeuwige tranen, mocht hij met tranen teruggekocht kunnen worden. Mijn ogen huilen om beiden, maar dergelijke geliefde dierbaren kunnen niet met mijn tranen teruggevraagd worden. Waarom dan toch deze tranen? Wat is de reden voor zo'n groot verdriet? Je wilt onze wonden kennen? Pas op voor deze kennis!

Wij bejammeren deze grote geesten, zoals het verleden er ons eigenlijk eerder geen gegeven heeft. Ook de toekomst zal dat niet doen. Ze waren allebei beroemd, allebei godvruchtig, allebei een goede burger en allebei geleerd. Eén hemel heeft nu hun zielen, in één kerk worden hun lichamen bewaard en één dag zal deze lichamen tenslotte teruggeven. Maar je moet ervoor zorgen ons verdriet in te perken, één grote parel is duizend ruwe edelstenen waard. Nijmegen huilt om roemrijk inzicht, om trouw, om recht, om zijn geroofd Palladium[a], nu deze mannen weggenomen zijn. De winter met de noordenwinden heeft deze ramp toch al aangekondigd. De Waal hield zich niet aan de geëigende beddingen.[b] Waarom waren de woeste rivieren gezwollen door waterrijke Nimfen? Waarom lag het akkerland onlangs nog dampend door de tranen van Jupiter? De Natuur was als versteend door het naderend Lot. Waarom nog zorgen voor de resterende levende have, nu dit koppel was weggenomen? Hoewel de begrafenissen land, zee en lucht vulden en hoewel er gedichten zijn geschreven, ben ik vol verdriet en sprakeloos.

a Beeld van de godin Athena, dat in bezit was van de stad Troje. Dit beeld was de waarborg voor het voortbestaan van de stad. Na de roof ervan kon Troje verwoest worden.
b Morgan doelt op de geweldige overstroming in het voorjaar van 1651.

Register op namen en zaken[a]

Alfa[b] en omega met chi en ro op munten van Maxentius en Decentius 62
Aankomst van Gallienus, aangegeven door een ruiter 221
Aantal oude munten 169, 190
  jonge munten 258
Aarde, rode 80
Acrostichon, ten onrechte aan de Sibylle toegeschreven 36
Acrostichon van de Sibylle met het woord ἰχθὺς 35, 40
Adelaar, symbool van het rijk 112, 205
  van de Zon 136
Adelaar met lauwerkrans 205
Adelaar met veldteken 229
AE en E, verandering 65
Altaren, gewijd aan Jupiter Beste Grootste 65, 96
  aan koningin Fortuna 65, 66
  aan matres Mopates 93
  aan matronae Aufaniae 91
  aan Minerva 66
Altaren op munten van keizers 234
Altaren, wij-altaren, marmer 65, 95, 96
Alva, hertog van, standbeeld 67
Amphisbaena in de vorm van een ring 22
Amphitruo, zegelring 28
Amuletten
  verschillende afbeeldingen en letters, brons, been en heliotroop 19, 20
Anker en vissen als teken van Christus en Christenen 58
Anker, hoop van de Christenen 56
Anker op ring van Seleucus 55
Anker temidden van twee vissen 32, 54
Antoninius Pius, keizer, kop, brons 70
Apollo Beschermer, jongeling met lier 226
Apollo, boogschutter 131
Apollo met stralenkrans in vierspan 28
Apollo op verschillende leeftijden 128
Apollo, standbeeld, brons, op driepoot 143
Armbanden 68
Armenia en Mesopotamia weer onder Romeins bestuur 67
Askist, tufsteen 116
Aspotten 121, 162
Asurnen 75, 161
Augustus, keizer, gezicht en kop 193
Aziatische steden weer onder Romeins bestuur 212

a De paginanummers in dit register verwijzen naar de Latijnse tekst. Deze nummers staan onderstreept in de vertaling.
b Hoewel het register alfabetisch van opbouw is, heeft Smetius dit trefwoord bovenaan gezet.

Bacchus en Hercules, dezelfde god 133
Bacchus, wijnstok gewijd aan Bacchus 134
Beelden, op ringen 27, 28
Beeldjes, gebruik 126, 127
Beeldjes, ivoor, steen, brons, verguld 126, 127, 137
Beeldjes, Apollo 143
bokje 145
Eendracht 140, 141
gekruisigde 137
gewapend soldaat 143
Gorgo 147
haan 147
Harpocrates 127
Hercules 142
hond 145
Karel de Grote 141
Mars 143
Mercurius 138, 139, 141
olifant 148
panters 146
papegaai 146
poppen 148
Priapus 144
ram 146
Stephanus 137
uil 147
Victoria 140
vosje 146
wolf 145
Beitels 80
Beker, met oren 161
Bekers, allerlei soorten 124, 160
Belletjes 154
Belletjes, klepels 120
Beschermers van kinderen 20, 41, 81
Bijl, offerbijl, teken van godsdienst 193
Blijdschap, beeldenaar 243
Bliksem, teken van oppermacht 243
Boeman, kop op lamp 112
Bokje 145
Bol, teken van de wereld 193, 248
Botjes, in de vorm van een vis 43, 121
Botten en as, in urnen 161
Buizen 155
Buizen, aardewerk 155

C, afbeelding van de letter 120
Calagurris Julia 193
Capitolinus, Jupiter Beste Grootste 206, 207
Christendom, ouderdom in Nijmegen en de Betuwe 61, 62, 63
Christendom, overblijfselen 60
Christenen, vroeger Galileeërs genoemd 44
Geuzen 51
Nazareeërs 44
Sibyllijnen 35
visjes 43 t/m 45
Christenen, dapperheid 50
heil 62, 63
hoop 55
Christus, beginletters met visjes op lamp 59
op labarum 58, 62
op munt van Constantijn de Grote, Magnentius, Decentius 62, 63
Claudius, keizer 199
Constantijn de Grote, vaandel met beginletters van Christus 58, 59
Constantijn de Grote
muntje met overwinningsgodin en beginletters van Christus 63
Consulmunten, namen 176
gewicht 179, 180
Cupido, zittend op dolfijn 29, 31

Dakpannen, met opschriften 88
Decentius, munt met beginletters van Christus 62
Dekseltjes, van lampen 115
van doosjes 19, 121
Diana, met hond 30
met ree 227
Diana Lucifera, lichtdragend 240
Diana Redux, terugbrengend 241
Dobbelstenen 154
Dobbelstenen, brons, been en lood 21
Dolfijn met Cupido 31
Dolfijnen, twee, met berijders 31
Domitianus, gezicht 213
Doosje, met op het dekseltje iets schunnigs 12
Doosjes 19, 125
Doosjes, dekseltjes 19, 121
Doosjes, rond en vierkant, voor reukwerk 154
Doppen voor boekrollen, verschillende soort 167
Drieriemer, teken van blijdschap 243
Drusilla, in de houding van Eendracht 140
Duim 124

E, gebruikt in plaats van tweeklank AE 65

Eendracht, beeldje 140, 141
beeldenaar 193, 140, 227
Eeuw, geluk 248

Flesjes, traan- 117, 160
Flessen, glas 89, 160
hoge, met balsem 118
met opschriften 116, 117
met zeer fijn poeder 118, 160
Fluit, been 87
Fortis, naam van pottenbakker 99

Gajus Caligula, kop 198
Gajus, waarom Germanicus genoemd 198
Galba, gezicht 202, 203
Galileeërs, naam voor de Christenen 44
Gallië, beeldenaar 203
weer onderworpen 223
Gallienus, aankomst 221
kop, met lauwerkrans 216
Gans, gewijd aan Juno, Priapus en Isis 132
Garde, pretoriaanse 236
Gebruiksvoorwerpen.
zijn oude gebruiksvoorwerpen superieur aan munten? 169
Gekruisigde, met smalle gordel, voetsteuntje en vier spijkers 137
Gelijkheid, beeldenaar 239
Geluk, beeldenaar 228, 238
Geluk, van de eeuw 248
Gemmen, op ringen 27, 88
Genius, met oliefles, op lamp 112
Geniussen, op gemmen 27, 30
Germanië, overwonnen 213
Geuzen 51
Gevest van een zwaard 74
Gewichten, brons, steen, lood 125
van consulmunten 67, 90, 180
Glas 167
Godheid, aangeduid met speer 199, 243
met offerschaal 199, 227
Gorgo, kop 70
beeldje 147
Graantoevoer, beeldenaar 199, 226
Granius, tweeman 194
Grendels 126
Griffels 88, 149 en verder

Haakjes 167

Haan, van kippen 147
Haar, in een knot 71
Haas, symbool van de Zon 135
Haken, vis- 88
Halsketting, met gemmen 120
Hand, van Hercules 120
Handvat, van messen 120
van een zwaard 74
Harpocratesje 127
Havik, gewijd aan de Zon 136, 137
Havikskop op beeld van de Maan 136
Heil, van Postumus 249
van de provincies 254
van de Christenen 62, 63
Heilige Schrift, verdraaide versie 80, 59
Herautstaf, symbool van Geluk 228
en van Vrede 193, 248
Herautstaf van Mercurius, uiterlijk 196
Hercules, beeld 142
hand 120
op gemmen van ringen 29
op munten 224, 251
Hercules, Deusonius 242
identiek aan Bacchus 133
Herstel van steden in Azië 212
van de wereld 247
van Gallië 223, 246
Hert, gewijd aan Diana 241
Hert, op een lamp 112
Hond 145
Hoop, Christus voor de Christenen 58, 59
Hoop, eeuwige 249, 250
algemene 58
Hoorn des overvloeds
teken van geluk, overvloed en rijkdom 100, 140, 227, 228, 239
Hoorn, jachthoorn 80
Hoorn, van Amalthea 100
Hoorns, rivierarmen 254

IAΩ, op heliotroop 21
ʾΙχθὺς, bij het acrostichon van de Sibylle 35, 38

Jovis, als nominativus 230
Jubileum, tienjarig 235
twintigjarig 240
Julius Caesar, gezicht 192
Juno, met leeuwin, zittend beeld zoals vereerd door de Carthagers 28

Jupiter Beste Grootste, waarom Capitolinus genoemd 207
altaren gewijd aan 95, 96
waarom op een zetel zittend 28
Jupiter, kop 69
beeld 28
Jupiter, Beschermer 229
Die tot staan brengt 231
Overwinnaar 242, 243

Karel de Grote, beeldje 148
Kelk, op een lamp 112
Ketel, uit brons van Dodona 159
Kettinkjes, brons, goud, zelfs met edelsteentjes 74
Kledingspelden, materiaal 82, 83
naalden, vast en los 83
schaarste 83
typologie 86
vorm 82
Kledingspelden, gewone 81
van komediespelers 82
verloren gegane 82, 83
Klepels, van belletjes 120
Klimop, gewijd aan Bacchus 133
Knoppen, voor een riem 121
Knot, haarknot 71
Komediespelers, (kleding)speld 82
Kop van mens staat voor hele mens 69
Kop van Antoninus Pius, keizer 70
boeman 112
Gorgo 70
Jupiter 69
leeuw 70
Mercurius 70
Neptunus 69
Pallas Athena 70
Sicamber 70
slang 70
Koppen voor aderlatingen 80, 115
Kopstukken, voor paarden 81, 87
Krans, lauwerkrans, brons 80
Kruis, vorm op munten 53
met gloeiend ijzer op kinderen gebrand 49
teken bij de Christenen 46
tussen twee visjes 32, 33

Lam Gods, op medaillons in plaats van schunnigheden 42
Lamp, met maan 102

Lamp, gelijkend op soldatenlaars 108
kloek met kuikens 107
kop van satyr 107
pauw 103
Lamp, met daarop adelaar met palmtak en bliksem 112
Genius met olijffles 112
hert 112
kelk 112
kop van boeman 112
Mercurius 111
schelp 111
visjes en de beginletter van Christus 59
vrouw met hondje 112
zeepaard en menselijke figuur 111
zwaardvechters 111
Lampen, brons, aardwerk 101
met de naam van de maker erop 104
met twee pitten 101, 107
Lampen, grootte 113, 114
dekseltjes 115
schaaltjes 116, 118, 119
Leeuwenkoppen 70
Leeuwin, waarop Juno zit 28
Legioensnamen, op steen en munten 70, 88, 99, 100, 231, 232
Lepeltjes 76
Lot, altaartje 65, 66
beeld 18, 19, 20
Lotus, gewijd aan de Zon 129
Lotus, op het hoofd van Harpocrates 129

Maan, beeld, met havikskop 136
Maantjes, van de adel 119
Maatstok, Romeinse voet 122
Magnentius, munt, met beginletters van Christus 62
Mal, klei, met figuren 120
Mandjes, brons, muilkorven 87
Mars, beeld 143
Mars, met helm, op gem 29
Gradivus, op munt 218
overwinnaar, op munt 242
Matres Mopates 92
Matronae Aufaniae 91, 93, 94
Medaillons 67, 118
Medische instrumenten 75, 167
Mercurius, beeld 141, 139
kop van aardewerk 69
op spijker 75

Mercurius, met zijn beurs, op gem 29
op lamp 111
op munt 244, 245
Messenheften 120
Mijlpaal van Trajanus 77, 78
Militaire uitrustingsstukken 120
Minerva, altaar 65
Moed, beeldenaar 217, 224, 225, 251
Moed, ruiters 252
Mortier, steen 121
Munten, als amulet 21
Munten, vergelijking met andere overblijfselen 169
Munten, gebruik 5, 6, 7, 8, 174
bewerking 170, 171
Munten, gouden, zilveren, bronzen, tinnen 179
bolle 171
doorboorde 173
gedeelde 172
in een rand gevat 173
met Janus en schip 171
met kartelrand 172, 185
met tweetalig opschrift 250
onzekere 179
van consuls 176
van keizers 185
Muts, teken van vrijheid 233

Naalden, been en brons
van kleermakers, wevers en vrouwen (voor het haar) 17, 18
Naalden van kledingspelden, recht en lang, vast en los 83, 84, 86
Namen op consulmunten 176
Namen van pottenbakkers, op lampen, vaatwerk, schalen en scherven 163
Namen van legioenen op stenen en munten 88, 99, 100, 231, 232
Neptunus, op gem 29, 54
op munt 232
Neptunus, hoofd 69
Nero, hoofd op munt 200
op spijker 75

Oester, brons 122
Offerschaal, teken van godheid 199, 140, 227
Olifant, aardewerk 148
Olijf, teken van vrede 222
Oorbel, goud 81
Oorbel, goud, met robijn 88
Oosten, beeldenaar 219
Orakelspreuken van de Sibyllen 64

Oren, van vaatwerk 64
Otho Nero, gezicht 203
Ouderdom van Christendom in Nijmegen en de Betuwe 61, 62, 63
Overvloed, beeldenaar 251
Overwonnenen, liggende onder de voeten van de overwinnaars 66, 224

Paard, zee-, op lamp 111
Palinkjes 74, 121
Pallas, hoofd, met helmbos 70
Pallas, met helm, op munt 29
Panters 146
Papegaai 146
Park 162
Passer 75
Pincetten 167
Plaatjes, driehoekig 90
  met opschriften 89, 90
Poppen, aardewerk 148
Postumus, niet Posthumius 237
Postumus, kop, met stralenkrans 238
  heil 249
Pottenbakkers
  namen op vaatwerk, flessen, lampen, scherven en schalen 163 t/m 167
Priapus, beeldje 144
Priapus en Bacchus, heiligdommen 79
Priapus, groot deel op zuil 78
Provincies, heil 254
Punten van werpspiesen 81

Raaf, gewijd aan de Zon 136
Ram, beeldje 146
Rechterhanden, twee, teken van Eendracht 193
Rechtvaardigheid, aangeduid door roedenbundels 194
Resten van Christendom 60
Rijn, beeldenaar 254
Ringen, materiaal 24
  gemmen en sculpturen 27 t/m 35
  vorm 22
Ringen, gewone, verlovings-, trouw- en zegelringen 22, 23
Ringen met sleutels 25
Ringetje, zilver 75
Rivierhoorns, rivierarmen 254
Roedenbundels, teken van Gerechtigheid 193
Roma, met helm, zittend, op gem 80
Romulus en Remus, onder wolvin 231
Ruiters, moed 252

Scheenbeen, met scheenplaat, brons 154
Schelp, op lamp 111
Scherven, met opschrift 161
Schietlood 67
Schildjes 76
School, te Nijmegen 150
Schrijfstiften, oude 149
  gebruik 153
  grote aantal 150, 151, 153
  materiaal 151
  misbruik 151
  vorm 152
Schunnigheden 20, 41, 78, 81, 121, 122
Sibyllen 33
Sibyllen, orakelspreuken 37
Sibyllijnen, bijnaam van Christenen 35
Sicamberkoppen 70
Slang, teken van gezondheid 249
  Duivel 58
  metgezel van Egyptische goden 134
  teken van de Zon 134
  vertrapt door Christus 59
Slangenkoppen 70
Sleutels, gewone, met ring of van de vrouw des huizes 25, 75
Sokkels van beelden 66
Soldaat, gewapend, beeld 144
  zwaarbewapend, voet 122
Soldaten, met mantel, zwaard en schild 89
Soldaten, trouw 229
Spanje, beeldenaar 136, 203
Speelschijfjes 121
Speer, teken van godheid 199, 143
Speer, weggegooid 213
Spiegel, van ijzer 118, 149
Spijker, met kop van Nero 75
  Mercurius 75
Spijkers, brons, gebruik 76
Spijkers, kopspijkers, voor balken, als beslag of bescherming 75
Spijkers, schoenspijkers 108, 109, 110
Spijkers, vier voor een gekruisigde 138
Spinklossen, verschillende grootte en kleur 167
Stad Calagurris 194
Standbeeld, de hertog van Alva 67
  Stephanus, de eerste martelaar 137
Standbeelden, sokkels 66
Steen, heliotroop, in gouden vatting, aan beide zijden bewerkt 20
Steentje, met Marcus Ulpius Heracles 98, 99

met Fortis 99
met Proselitos 101
Stemsteentjes, wit en zwart, voor de rechtbank 68, 69, 70
Stier, teken van vruchtbare grond 194

Tegels, dakpannen en vloertegels, met opschrift 88, 99, 154
Teken, waarmee Constantijn gewonnen heeft 63
Tekens op ringen 47, 55
Tiberius, kop 195
Tiberius, waarom Augustus genoemd 195
opperpriester 196
zoon van de vergoddelijkte Augustus 196
Titus, munt 211
Traanflesjes 117
Trajanus, mijlpaal 77, 78
munt 66, 67
Trouw, van het leger 229, 241
van de soldaten 229

Uil 147
Ulpius Trajanus, Marcus 98, 99
Universiteit van Nijmegen 150
Unster, brons 101
Urnen, graf- 161

Vaatwerk 156, 162
Vaatwerk, gebruik 156, 157
materiaal 157
oren, onbewerkt, met opschrift 64
vorm 158
Valerius, tweeman 194
Vat voor graan, teken van graantoevoer 199
Vechtende mannen, met schild, op lamp 111
Veiligheid, beeldenaar 210, 235
Venus, Overwinnares, op gem 29
Vespasianus, kop 210
Vesta, beeldenaar 198
Victoria Germanica, beeldenaar 218, 219, 224
Victoria, in tweespan, op gem 30
Victoria, beeldje 140
afbeelding op gem 30
op munten 216, 238
Vierspan, teken van Zon 28, 220
Vijzelstamper, zilver 124
Vindex' ervaring in het beoordelen van schilderingen 60, 163
Vingerhoedjes 81
Vingers, brons, gestrekt 81

Visjes, been 121, 122
Visjes, bijnaam van Christenen 43, 44, 45
Visjes en beginletters van Christus op lamp 59
anker op gem 54
kruis op gem 33
Vitellius, kop, met lauwerkrans 206
Vleugels, teken van de Zon 130, 131
Voet, Romeinse, maatstok 122
Voet, van zwaarbewapende soldaat 122
Voeten van beelden 122
Voetensteuntje, op kruis 138
Voorzienigheid, beeldenaar 216
Vosje 146
Vrede, aangeduid met herautstaf 193, 248
olijf 222
Vrede, eeuwige, beeldenaar 221, 222, 233
Vrijheid, beeldenaar 233
Vrijheidsstaf 233
Vroomheid, beeldenaar 234, 246
Vrouw, met hondje 112
Vuurtesten, brons 87

Waterkruik, bij plechtigheden van Osiris 131, 132
Weegschaal, armen 67
Weegschaal, brons 149
Weegschaal, symbool van Gelijkheid 239
Wereld, bol als symbool 193, 148
Wereld, herstel 247
Werpspiesen, punten 88
Wijnstok, gewijd aan Bacchus 133, 134
Willebrord en Werenfried
niet de eerste verkondigers van het Christendom in de Nederlanden 63
Wolf 145
Wolvin, met Romulus en Remus 231

Zegeteken, opgericht met de wapenbuit op de vijand 220
Zolen van schoenen, van onderen voorzien van spijkers 109, 110
Zon, beeld 219
Zon, vereerd als jongen 128
afgebeeld met emmer 132
Zon, met als teken adelaar 136
Apollo Boogschutter 131
haas 135
havik 136, 137
lotus 129
raaf 136
slang 134

vier seizoenen 139
vierspan 28, 220
vleugels 130, 131
Zuil, Priapus 78
Zwaardje 88

TE VERBETEREN FOUTEN

die toch niet allemaal voor zullen komen
in de afzonderlijke exemplaren van dit boek

pag.	*reg.*		
13	11	vocavit *lees*	vacavit
67	7	duobus	duabus
71	24	vinculique	vinculoque
76	1	mosum	modum
76	27	pire	pipere
81	1	viri *vul aan*	ita
83	22	numquam *vul aan*	non
86	14	ducentos *lees*	ducentas
109	14	cura	crura
110	6	utebantur	utebatur
115	4	crassiculum	crassiusculum
117	28	F loco P	P & F loco G & P
121	22	quarum	quorum
121	25	penderet	penderent
124	21	augusto	angusto
138	18	quarternarium	quaternarium
140	31	decitantes	devitantes
172	21	illic	illinc
180	4	appendit	appependit
192	12	capite	capiti
196	28	sui	sibi
217	16	virtus	virtutem
223	27	in ipsorum *verwijder*	in
232	2	littera, quae *lees*	litteram, quae G
233	12	tangebantur	tangebatur
236	4	exivisset *vul aan*	aliud quinquennium
238	17	sextum *lees*	sertum
240	23	sit	sint
264	16	μνημὸσαυον	μνημόσυνον
269	31	Palestinis	Palaestinis
272	1	doloret	doleret

De welwillende lezer zal de overige[a] fouten
eenvoudigweg verdragen of verbeteren

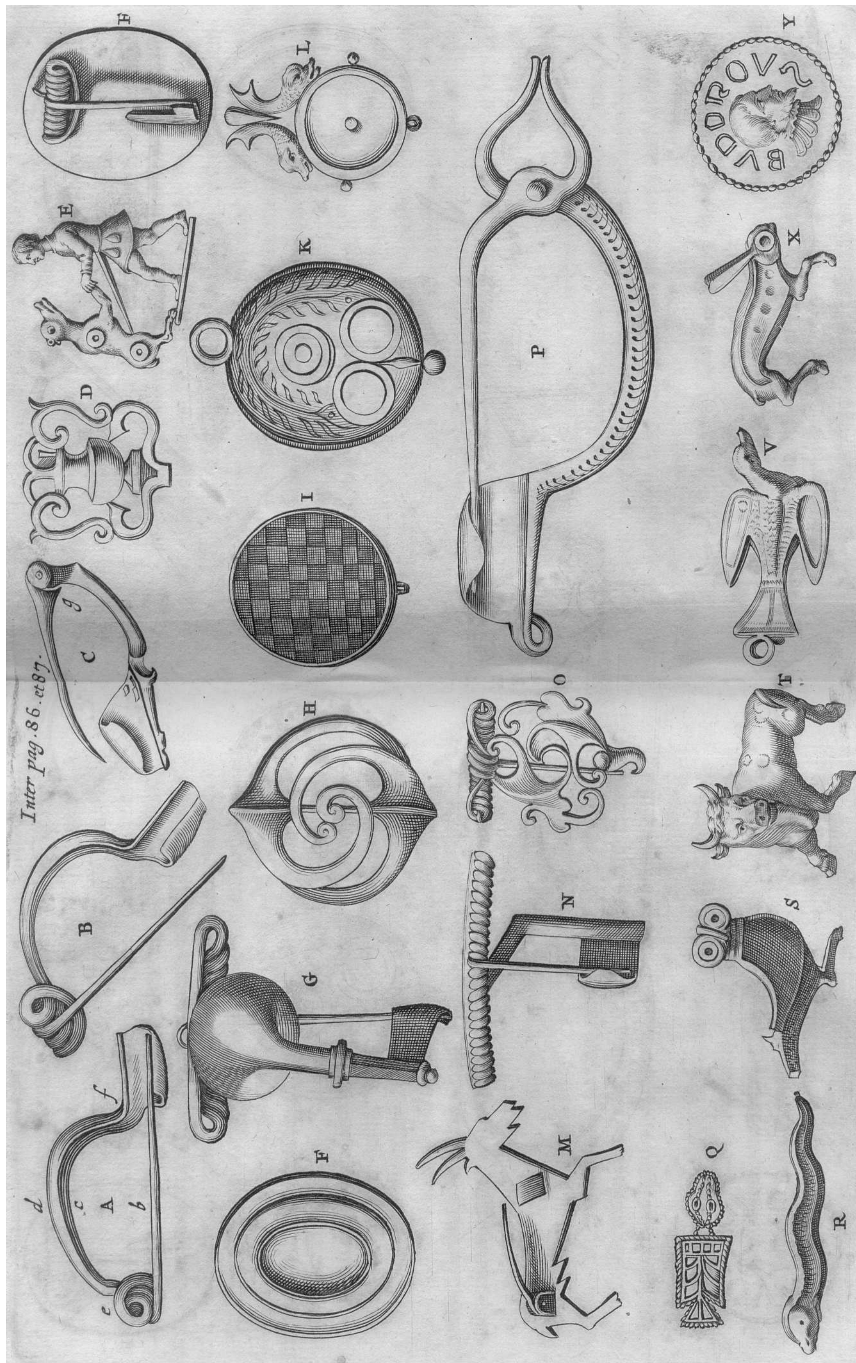
a Een lijst met andere fouten in het Latijn is te vinden op www.stilus.nl/smetius.

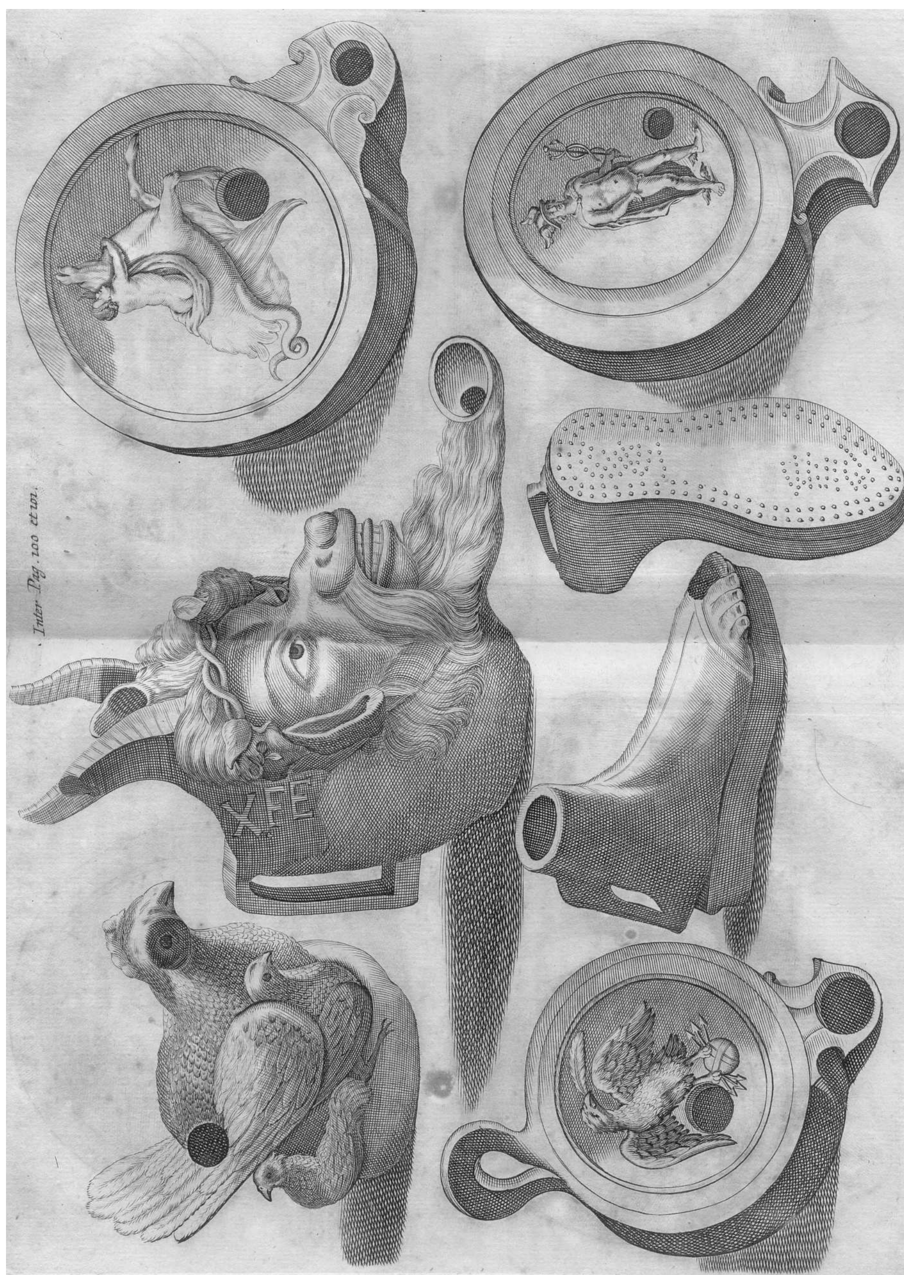
Afbeelding 1

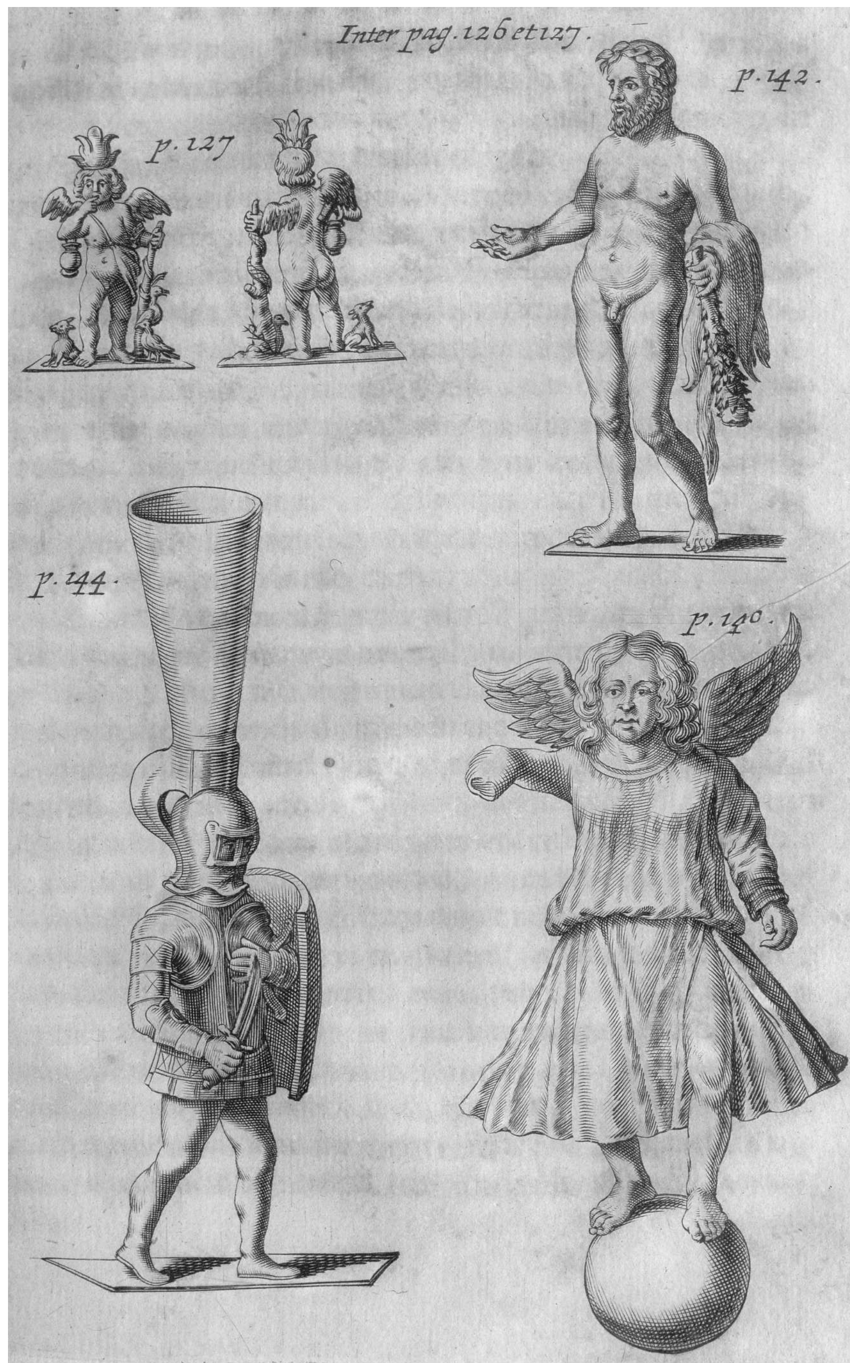
Afbeelding 2

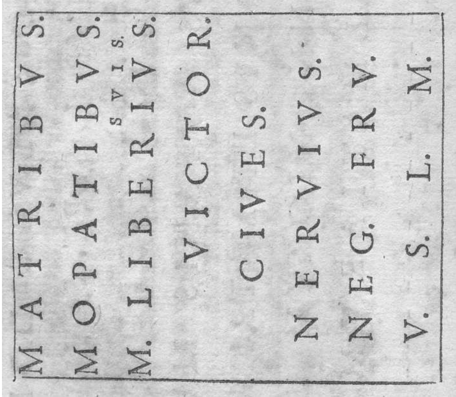
Afbeelding 3

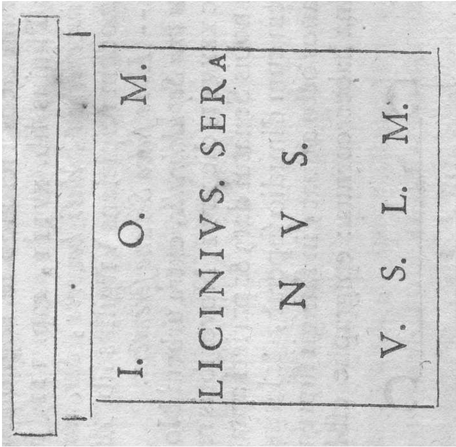
Afbeelding 4

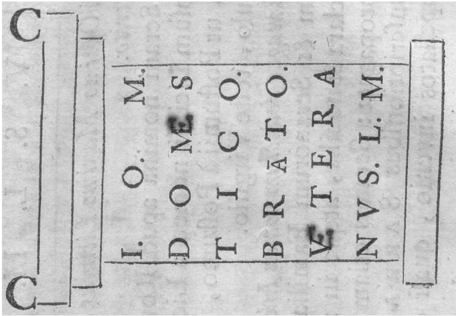
Afbeelding 5

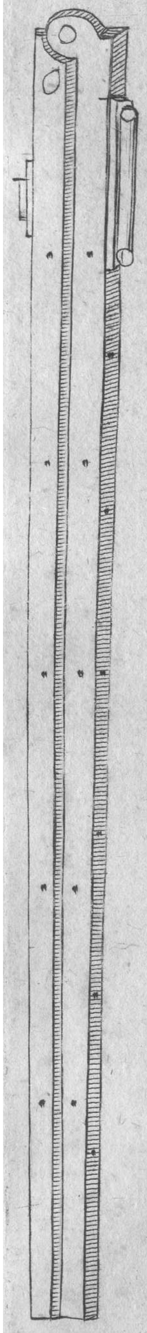
Afbeelding 6

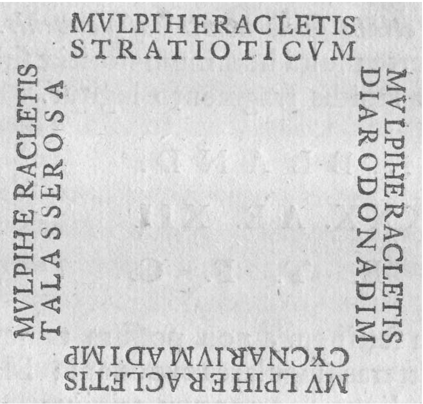
Afbeelding 7

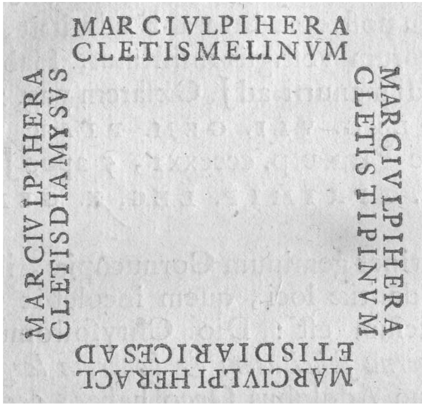

Afbeelding 8

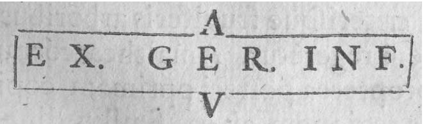

Afbeelding 9

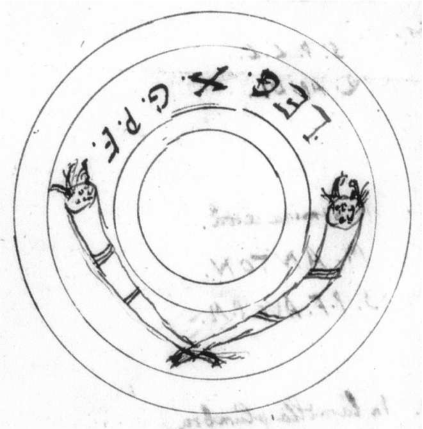
Afbeelding 10

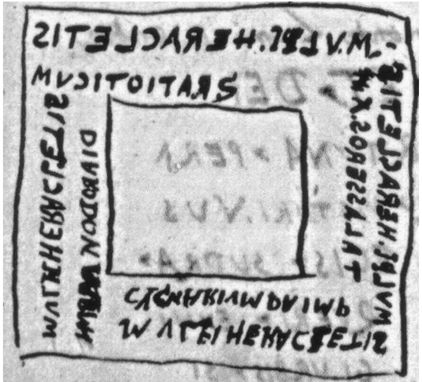

Afbeelding 11

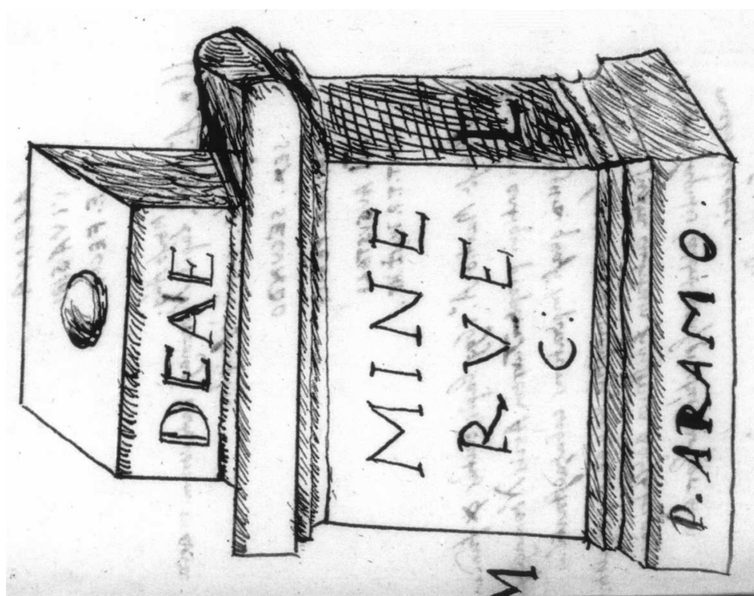
Afbeelding 12

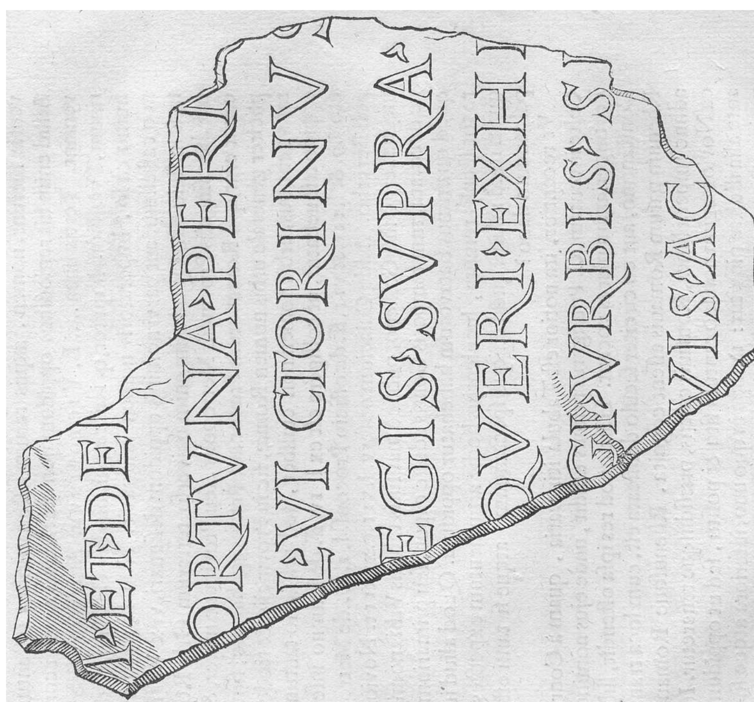

Afbeelding 13

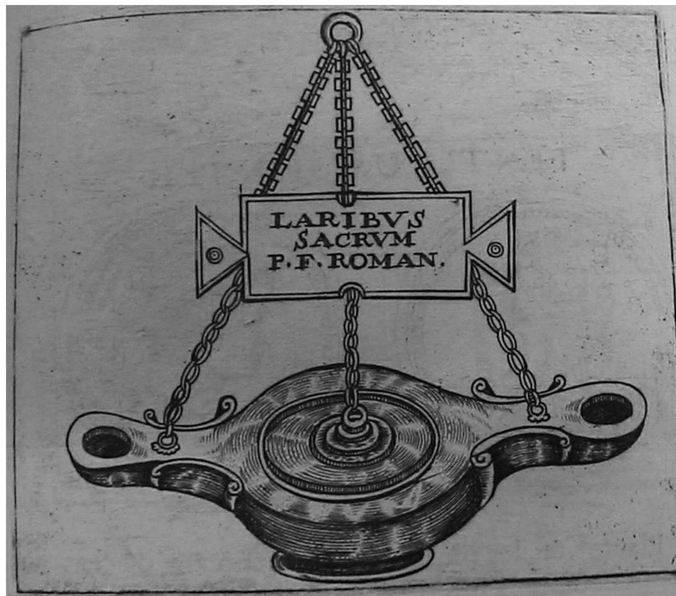
Afbeelding 14

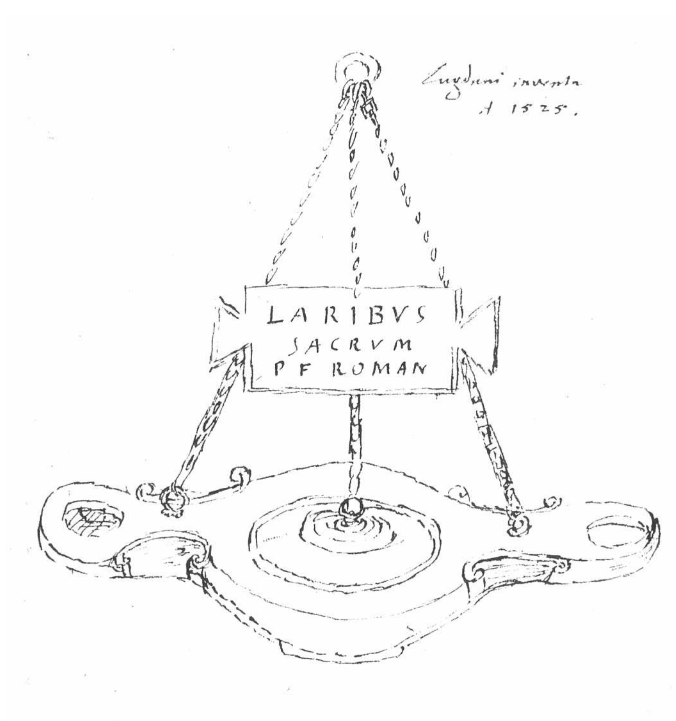
Afbeelding 15

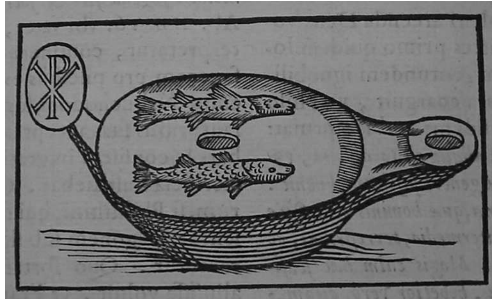
Afbeelding 16

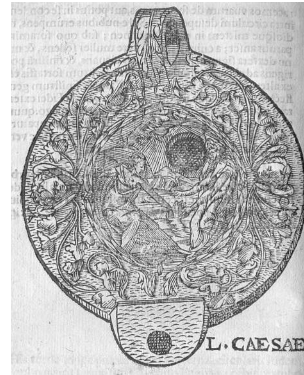
Afbeelding 17

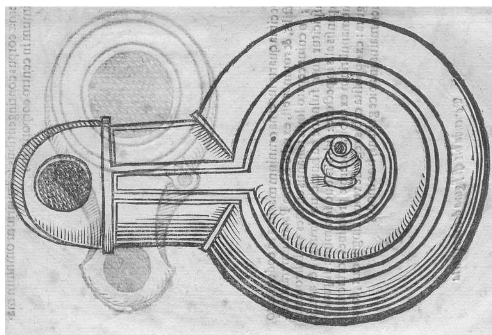
Afbeelding 18

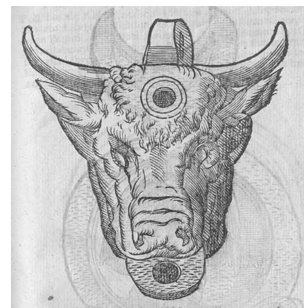
Afbeelding 19

Afbeelding 20

Afbeelding 21

Afbeelding 22

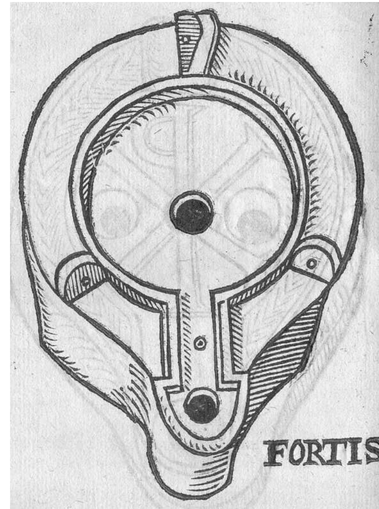
Afbeelding 23

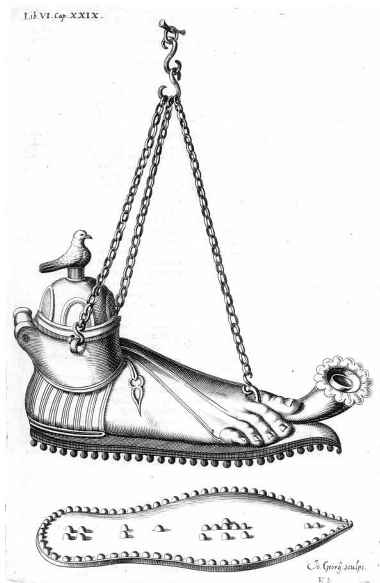
Afbeelding 24

Afbeelding 25

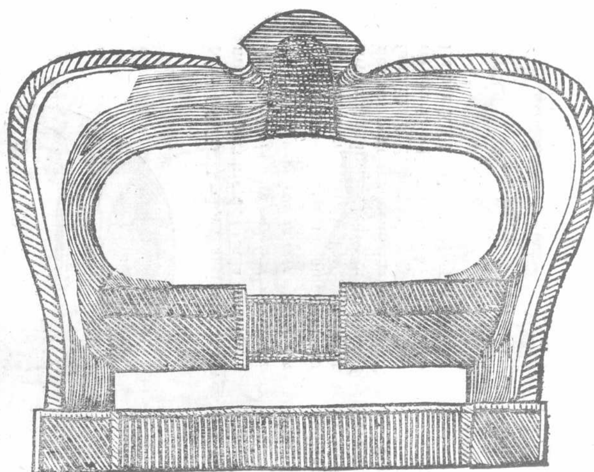
Afbeelding 26

Afbeelding 27

Afbeelding 28

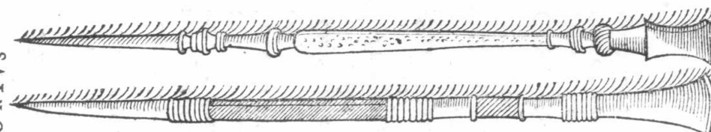

AD LECTOREM.

VIII. Fibula magna Gigantea in Dania eruta, qvam in Musæo meo servo, beneficio D. Jacobi Matthiæ Arhusii, Episcopi olim patriæ Vigilantissimi, Sororii nostri.

(c) 3 Non

Afbeelding 29

224 LAVR. PIGNORIVS

dubio procul Symposii & Althelmi ænigmata, necnon & subscripta Prudentii carmina. Minusculum illud apud me est, majus illud alterum apud ALOYS. CORRADINVM.

[a] Symposius;

GRAPHIVM.

De summo planus,
sed non ego planus
in imo,
Versor utrimque manu, diverso & munere fungor:
Altera pars revocat
quidquid pars altera
fecit.

[b] Althelmus in ænigmate, cui titulum præfixit de elementis;

Nasci-

a ænigm. I. b in heptastichis.

Afbeelding 30

ET REI LITERARIÆ ANTIQVIT. 85

explicauit; nam & Pinæda noster silentio præterit, cùm tamen retineat priscam cum Molinâ lectionem. Styli forma huiusmodi fuit, vt altera eius pars ad scribendum esset acuta, altera ad delendum obtusa. Expressit eam egregiè Prudentius Hymno IX. de S. Cassiano Martyre:

Inde alij stimulos & acumina ferrea vibrant,
Quà parte aratis cera sulcis scribitur:
Et quà secti apices abolentur, & æquoris hirti,
Rursus nitescens inuenitur area.

Ego verò vt clariùs eam exprimam, hîc eius imaginem subiicio, quam incidi curaui ad exemplum styli veteris, quem mihi Bruxellis ostendit Cl. D. Hopperus.

Stylus æreus est, instar ligunculi, incuruâ palâ, vt nempe imposito indice, firmiùs ceræ sulci complanentur; caudâ seu cuspide inter reliquos digitos inclusâ. quare qui hunc stylum verterit ad inducendas literas, non eo vtetur planè erecto, sed obliquato; omnino sicut paruo ligunculo, non sicut typo epistolari quo signantur epistolæ. cuspis quadrilatera est, latior tamen quàm densior. Latera autem seu potiùs anguli laterum, sunt limâ rasi. Id factum opinor vt stylus certiùs teneatur, & non fallat manum.

Confirmat ferri vsum de postera ætate Isidorus lib. VI. cap. IX. *Græci*, inquit, *& Tusci primùm ferro in ceris scripserunt.*

Succeßit ferro *stylus osseus*. Tit. Quinctil. Atta in Satyrâ: *Vertamus vomerem in ceram, mucro-*

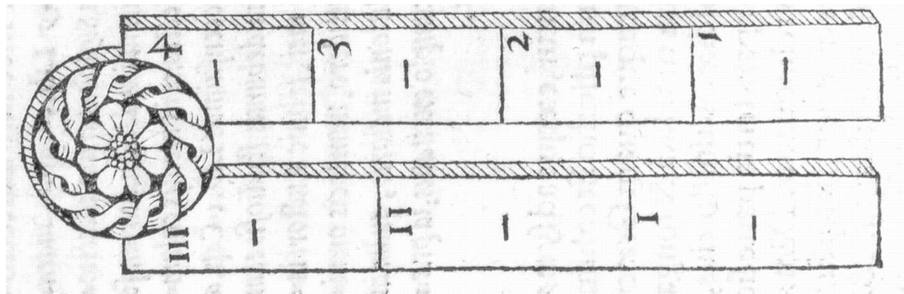
F 3 neq;

Afbeelding 31

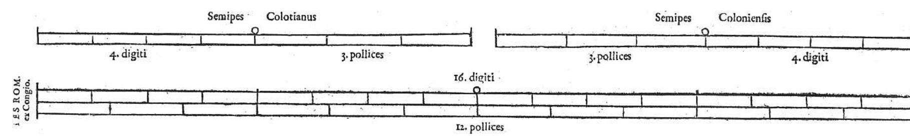
Digiti	I	II	III	IIII	V	VI	VII	VIII
Palmi			I				II	

Dimidium pedis antiqui

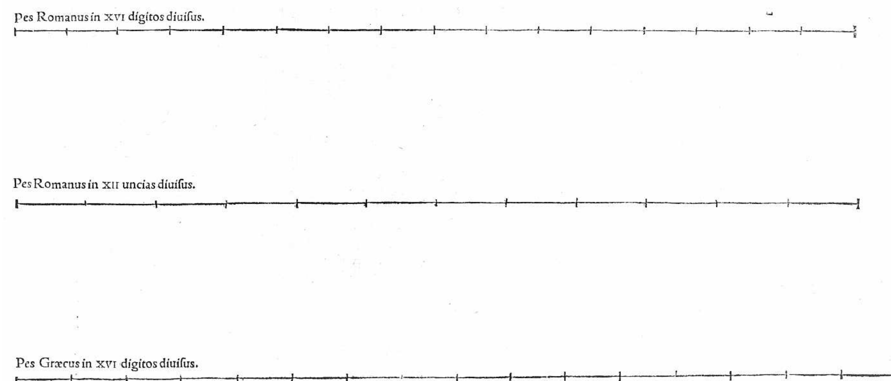
Afbeelding 32

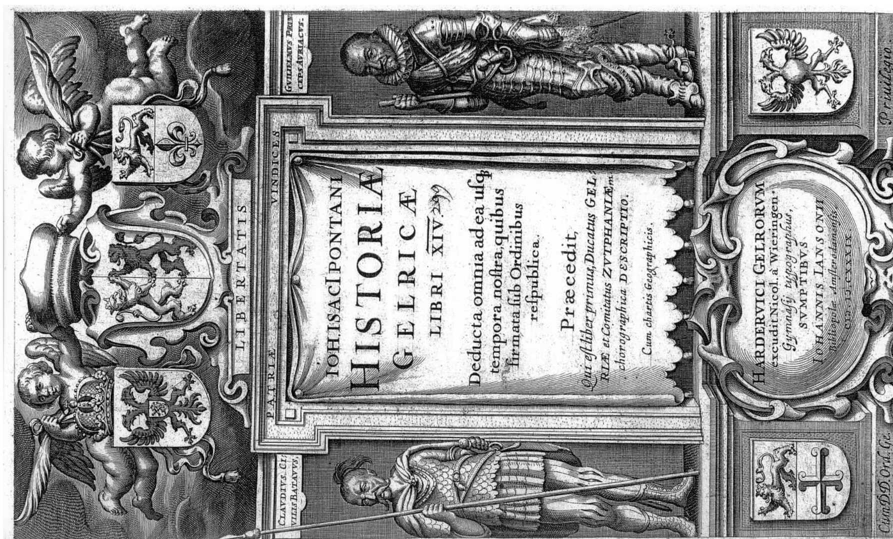
Afbeelding 33

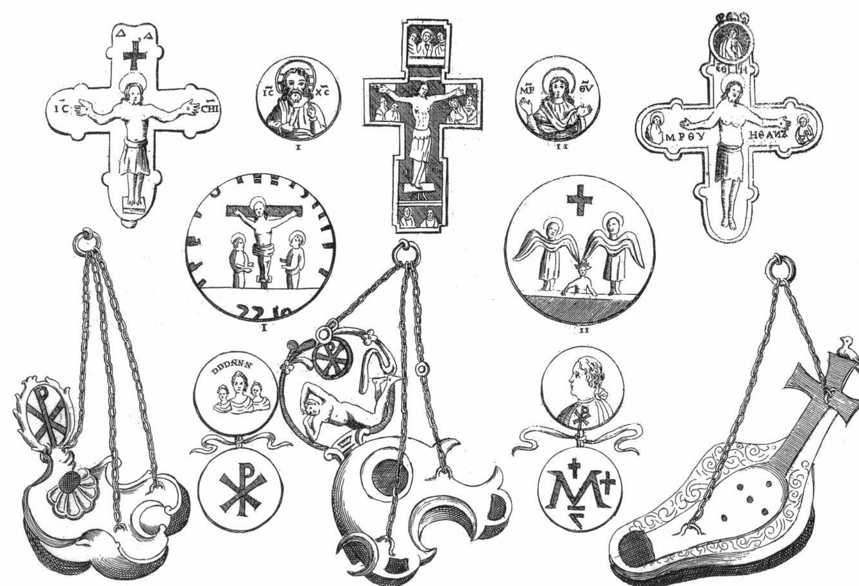
Afbeelding 34

Afbeelding 35

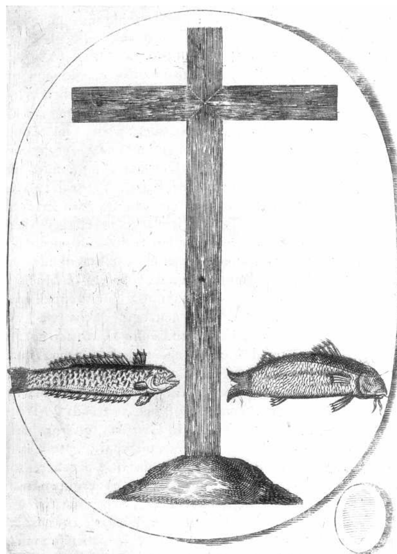
Afbeelding 36

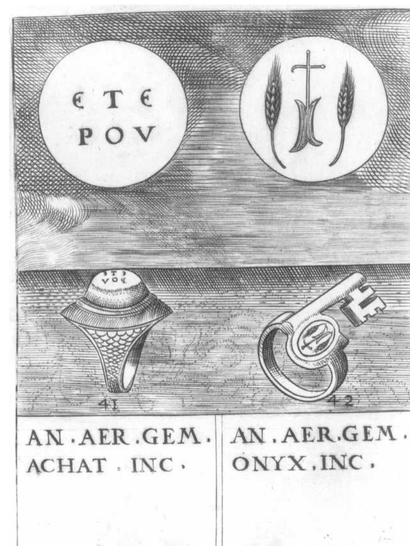
Afbeelding 37

Afbeelding 38

Afbeelding 39

Afbeelding 40

Afbeeldingen

1 Smetius, *Antiquitates Neomagenses*, 1678, frontispice
2 Smetius, *Antiquitates Neomagenses*, 1678, tussen p. 70 en 71
3 Smetius, *Antiquitates Neomagenses*, 1678, tussen p. 86 en 87
4 Smetius, *Antiquitates Neomagenses*, 1678, tussen p. 100 en 101
5 Smetius, *Antiquitates Neomagenses*, 1678, tussen p. 126 en 127
6 Smetius, *Antiquitates Neomagenses*, 1678, p. 93
7 Smetius, *Antiquitates Neomagenses*, 1678, p. 95
8 Smetius, *Antiquitates Neomagenses*, 1678, p. 96
9 Smetius, *Antiquitates Neomagenses*, 1678, p. 122
10 Smetius, *Antiquitates Neomagenses*, 1678, p. 98-99
11 Smetius, *Antiquitates Neomagenses*, 1678, p. 99
12 hs 768, f. 40r
(recht van reproductie berust bij) Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht
13 hs 768, f. 40r
(recht van reproductie berust bij) Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht
14 hs 768, f. 40v
(recht van reproductie berust bij) Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht
15 hs 768, f. 40r
(recht van reproductie berust bij) Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht
16 Smetius, *Oppidum Batavorum*, 1644, p. 55
17 Du Choul, *Discours de la religion des anciens romains*, 1672, p. 151
Theologische Faculteit te Tilburg
18 convoluut N 163, voorlaatste afbeelding
Gemeentearchief Nijmegen
19 Aringhus, *Roma subterranea novissima*, 1651, p. 620
Theologische Faculteit te Tilburg
20 Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1621, p. 182
21 Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1621, p. 191
22 Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1621, p. 183
23 Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1621, p. 187
24 Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1621, p. 180
25 Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1621, p. 185
26 Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1621, p. 194
27 Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1653, k. 769-770
Universiteitsbibliotheek Leiden
28 Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1653, k. 629-630
Universiteitsbibliotheek Leiden
29 Bartholinus, *De acia dissertatio*, 1672, p. (C)3, afb. VII
Universiteitsbibliotheek Leiden
30 Hugo, *De prima scribendi origine*, 1617, p. 85
Universiteitsbibliotheek Leiden
31 Pignorius, *De servis*, 1674, p. 224
Universiteitsbibliotheek Leiden

32 Portius, *De sestertio*, 1520, p. 58
Universiteitsbibliotheek Leiden
33 Philander, *In libros Vitruvii de architectura annotationes*, 1550, p. 143
Universiteitsbibliotheek Leiden
34 Marius, *Commentarii in universam S. Scripturam*, 1621, p. 468
Katholieke Universiteit Nijmegen
35 Agricola, *De mensuris et ponderibus*, 1550, p. 217
Universiteitsbibliotheek Leiden
36 Pontanus, *Historia Gelrica*, 1639, frontispice
Katholieke Universiteit Nijmegen
37 Aringhus, *Roma subterranea novissima*, 1651, p. 407
Katholieke Universiteit Nijmegen
38 Licetus, *Hieroglyphica, sive antiqua schemata gemmarum*, 1653, p. 251, afb. 27
Universiteitsbibliotheek Leiden
39 Licetus, *Hieroglyphica, sive antiqua schemata gemmarum*, 1653, p. 390, afb. LIV
Universiteitsbibliotheek Leiden
40 Gorlaeus, *Dactyliotheca*, 1601, afb. 42
Universiteitsbibliotheek Leiden

Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht: 12-15
Gemeentearchief Nijmegen: 18
Katholieke Universiteit Nijmegen: 34, 36-37
Particulier bezit: 1-11, 16, 20-26
Theologische Faculteit, Tilburg: 17, 19
Universiteitsbibliotheek Leiden: 27-33, 35, 38-40

Nawoord[a]

Deze vertaling, waarde lezer, wil een getrouwe overzetting zijn van *Antiquitates Neomagenses* (1678) van Johannes Smetius filius (1636-1704). Smetius beschrijft hierin zijn collectie Romeinse oudheden en munten, een verzameling die grotendeels bijeengebracht is door zijn vader.

Johannes Smetius pater (1590-1651) heeft *Oppidum Batavorum* (1644; 1645) gepubliceerd, waarvan in 1999 een vertaling[b] is verschenen van de hand van A.A.R. Bastiaensen, S. Langereis en mijzelf.

ALFABETISCH

Ik heb besloten ... deze verzameling oudheden ... onder te brengen in een systeem.[c]

Genoemd systeem is een alfabetisch geordende catalogus van alle vondsten in bezit van Smetius filius, afgezien van de munten. Dit programmatisch uitgangspunt is zeker geen brevet van onvermogen, geen testimonium pauperitatis.

Smetius heeft een encyclopedisch handboek willen schrijven, met een keur aan gezaghebbende auteurs als bron. De lezer kan in dit naslagwerk snel en eenvoudig de gezochte informatie vinden, want naast de ingangen uit de catalogus kan hij ook de index achterin het werk raadplegen. Bovendien verwijst Smetius in zijn beschrijvingen regelmatig naar andere lemmata. En sommige voorwerpen heeft hij onder meer dan één ingang opgenomen.

Als voorbeeld noem ik hier de bronzen versierselen voor paardentuig. Zij komen drie keer voor als lemma: clypeoli (7 stuks; p. 76), equorum (7 stuks; p. 81) en frontalia (4 stuks; p. 60); de index geeft alleen frontalia, met pagina's 81 en 87. Een ander voorbeeld: speerpunten komen voor als cuspides (p. 81) en als jaculorum (p. 88). De index geeft beide termen.

BRONNEN

Smetius vermeldt consciëntieus zijn bronnen. De meeste daarvan heb ik kunnen traceren en weergegeven in eindnoten, en in een register. In beginsel heb ik ook de in de citaten genoemde bronnen vermeld, hoewel het geen rechtstreekse bronnen van Smetius betreft.

Citaten zijn in deze vertaling cursief gezet, ook de passages waarbij Smetius dat zelf niet doet. Zo citeert Smetius op pagina 123 één zin uit Philander cursief, terwijl toch ook de hele volgende alinea uit Philander is. En op pagina 25 voert Smetius Petrus Scriverius op als bron, maar zonder aan te geven wat hij van hem geciteerd heeft, hoewel ruim de helft van pagina 24 letterlijk van Scriverius overgenomen is.

Bij de behandeling van de kledingspelden (p. 81-87), van de olielampen (p. 101-119) en van het Harpocrates-beeldje (p. 127-137) zegt Smetius sterk te leunen op werk van zijn vader respectievelijk van Cuper. Bij deze drie passages heb ik de citaten van Smetius pater en Cuper niet gecursiveerd.

---

a De paginanummers in dit nawoord verwijzen naar de Latijnse tekst. Deze nummers staan onderstreept in de vertaling.

b A.A.R. Bastiaensen, S. Langereis en L.G.J.M. Nellissen, *Johannes Smetius. Nijmegen, stad der Bataven*, Nijmegen 1999.

c *Placuit ... haec Antiquitatum Collectanea ... in ordinem ... disponere.* Pagina 2.

Ook andere ontleningen aan *Oppidum Batavorum* zijn niet schuin gezet. Een aantal voorbeelden: opsomming op pagina 17 (*Oppidum*, p. 39), omschrijving van jachthoorn op pagina 80 (*Oppidum*, p. 32), passage over Catti en Hermunduri op pagina 139 (*Oppidum*, p. 110).

Eveneens van Smetius paters hand is de beschrijving van de gem met kruis en vissen (p. 33-54). Deze beschrijving is ook niet gecursiveerd.

Ik heb ervoor gekozen de passages genoemd in de vorige drie alinea's, niet te cursiveren omdat de bladspiegel dan erg onrustig zou worden. Smetius geeft bij de stukken over de kledingspelden, over de lampjes, over Harpocrates en over de gem expliciet aan dat zijn vader en Cuper (mede)auteur zijn. Bij de ontleningen aan *Oppidum Batavorum* is het de vraag of Smetius bewust daaruit citeert of dat deze formuleringen zich in de loop van jaren in zijn hoofd hebben vastgezet.

Niet alle citaten en verwijzingen heb ik thuis kunnen brengen.

Op enkele door Smetius genoemde boeken heb ik niet de hand kunnen leggen. Zo is mij bijvoorbeeld geen exemplaar van Chiflets *De numismate antiquo liber posthumus* (1628, 1656, 1678, 1688) in Nederland bekend. Dit boek vormt een belangrijke legitimatie voor de uitgebreide muntencatalogus (p. 4).

Bij een aantal passages heb ik de bron niet kunnen achterhalen. Dit geldt onder andere voor Augustinus (p. 4), Plato (p. 43), Varro (p. 148), Vossius (p. 207).

Voor aanvullingen in de toekomst zie WWW hieronder.

COLLECTIE

Wie meer wil weten over ontstaan, groei en neergang van de collectie oudheden van vader en zoon Smetius, wijs ik op de volgende publicaties van Brunsting en van Langereis.

H. Brunsting, *Johannes Smetius als provinciaal-Romeinse archeoloog*, Nijmegen 1989 (Museumstukken I, Vereniging Vrienden van het Museum Kam), 16 pagina's.

Sandra Langereis, *Johannes Smetius. Nijmegen, stad der Bataven. Deel I. Inleiding*, Nijmegen 1999, 141 pagina's.

CORRIGENDA

Achterin het boek is een lijst verbeteringen afgedrukt waarnaar Smetius op het eind van zijn voorwoord (p. 8) verwijst. Een aanvullende lijst is te vinden op de Smetius-website (zie WWW hieronder).

Opmerkelijk zijn twee handgeschreven aanvullingen. Op pagina 74 is met pen het woord *annuli* toegevoegd en op pagina 242 de woorden *numen illud*. Deze woorden zijn noodzakelijk voor een juist begrip van de tekst. Ze zijn blijkbaar meteen na het drukken aangevuld, want ik heb ze in alle door mij bekeken exemplaren (vijf) gelezen.

Op pagina 164 verontschuldigt Smetius zich dat hij niet beschikt over speciale letters voor afkortingen, spiegelschrift en dergelijke; hij zal deze problemen anderszins oplossen. Op pagina 96, 117 en 125 is er ook sprake van ingewikkelde lettertekens: maar daar heeft de pen wederom de oplossing gebracht. Het betreft ligaturen en letters in spiegelbeeld.

GEDICHTEN

De vertaling, inclusief de voetnoten daarbij, van een aantal gedichten voorin heb ik

overgenomen uit genoemde vertaling van *Oppidum Batavorum*. De overige heb ik in proza vertaald.

Alle gedichten hebben betrekking op Smetius pater. De gedichten voorin (p. 14-20) en het gedicht op pagina 51 zijn gericht tot Smetius en zijn collectie. De toegift bestaat uit twee delen: gedichten waarin Smetius mensen bedankt voor hun bezoek of hun gift en enkele gedichten na het overlijden van Smetius (en van Lambert Goris).

MUNTEN

Op pagina 168 sluit Smetius de alfabetische catalogus af om op pagina 169 te beginnen met de muntencatalogus. Ook de munten behandelt hij systematisch. En alle genoemde munten komen niet voor in de gedrukte werken van de grote numismaten Occo, Ursinus en Patinus.

Voordat de eerste munt genoemd wordt, herneemt Smetius zijn pleidooi voor serieuze bestudering van munten (p. 169-175), dat hij in het voorwoord (p. 4-8) is begonnen.

Een alfabetische namenlijst van Romeinse families (p. 176-179) van wie hij munten heeft, wordt gevolgd door een korte verhandeling over het (verschil in) gewicht bij consul-denarii (p. 179-185). Na deze republikeinse munten volgt een namenlijst met Romeinse keizers (p. 185-190).

Voor de periode Caesar-Domitianus (p. 191-214) geeft Smetius bij elk van deze twaalf keizers één onbekende munt, met uitgebreide beschrijving en uitleg.

Voor keizer Gallienus en Postumus kiest hij een andere methode: hij geeft nu negenendertig respectievelijk eenendertig onbekende munten (p. 214-237 en 237-253). Met één enkele munt van Postumus junior (p. 253-255) en een korte vermelding van moderne munten eindigt de muntencatalogus.

ORIGINELE UITGAVE

De Latijnse tekst is in 1678 in Nijmegen verschenen, gedrukt door Reinier Smetius, de broer van de auteur.

Het boek is verschenen in 4° met [8] 283 [1] pagina's, een frontispice en vier platen met afbeeldingen. Deze laatste vier platen zijn in verschillende boeken op verschillende manieren ingeplakt.

De oplage is zo groot geweest dat in een veilingcatalogus van het boekenbezit van de Smetii nog ongebonden exemplaren worden aangeboden:

Libri in Compacti in Quarto

1. Eenige Antiquitates Neomagenses Joh. Smetii, by Douzynen, half Douzynen of Stuk te Verkoopen.[a]

PLAATWERK

Smetius heeft een aantal illustraties aan zijn catalogus toegevoegd; daarnaast verwijst hij regelmatig naar plaatjes in boeken van anderen. Deze afbeeldingen heb ik achter de vertaling bijeengezet. Hiertussen heb ik nog een aantal tekeningen toegevoegd die rechtstreeks verband houden met deze collectie: een lampje en enkele inscripties door Smetius, vader en zoon, waarschijnlijk zelf getekend.

---

a *Catalogus variorum & insignium librorum ... Johannes Smetius, V.D.M. Neomag. pater, et Johannes Smetius, J.U.D. senator & scabinus Neomag. &c filius ... quorum auctio habebitur Noviomagi per Henricum Heymans, bibliopolam. Ad diem XXI. Aug. 1730*, p. 89.

Voetnoten bij de betreffende voorwerpen verwijzen naar de afbeeldingen. En de exacte vindplaatsen staan in de lijst achter de afbeeldingen.

WWW.STILUS.NL

Smetius geeft uitdrukkelijk aan dat zijn kennis en jeugdig inzicht niet altijd voldoende zijn om alle voorwerpen in zijn collectie bevredigend te verklaren. Zo zegt hij op pagina 2:

> *Deze zaken ... vragen meer vrije tijd, hulpmiddelen en verstand dan mij gegeven zijn.*[a]

Op de volgende pagina roept hij impliciet de hulp van anderen in:

> *Het doel van mijn verhandeling heb ik volgens mij bereikt, als ik anderen ertoe aanzet de voor mij onduidelijke dingen te onderzoeken.*[b]

Als vertaler doe ik hier een soortgelijke oproep. Eenieder is uitgenodigd zijn of haar steentje bij te dragen om een aantal problematische passages, citaten en bronnen te verhelderen. De Smetius-pagina op www.stilus.nl geeft nadere inlichtingen.

> *Laat scherper speurneuzen en de oudgedienden uit de bolwerken van de literatuur er maar eens naar kijken.*[c]

---

a *Res istae ... plus otii, adjumenti, ingenii requirunt, quam mihi datum.* Pagina 2.

b *Metam vero scriptionis attigisse mihi videor, si alios excitavero ad ea investiganda, quae nos latent.* Pagina 3.

c *Videant qui in castris litterarum Veterani, & quibus emunctae magis purgataeque sunt nares.* Pagina 98.

Register op bronnen

Dit register betreft alleen de door Smetius gebruikte bronnen zoals genoemd in de eindnoten. De gedichten aan het begin van het werk en de toegift achterin zijn hierin niet verwerkt.

Aelianus, Claudius Aelianus (175-235) 24, 84-86
Aelius Aristides (120-189) 84
Agricola, Georgius Agricola (1494-1555) 80
Albertus Magnus (1200-1280) 46
Albricus Philosophus (12e/13e eeuw) 135, 144, 148
Alciatus, Andrea Alciati (1492-1550) 24
Alexander ab Alexandro, Alessandri Alessandro (1461-1523) 106
Althamerus, Andreas Althamer (1500-1564) 106
Ambrosius (340-397) 49
Ammianus Marcellinus (300-390) 45, 81, 85
Anthologia Graeca 91
Antonius Augustinus, zie Augustinus
Appianus (2e eeuw) 42
Apuleius (123-180) 21, 49, 81, 84, 88, 89, 97, 118, 144
Aringhus, Paolo Aringhi (1600-1671) 44, 87
Aristophanes (448-388 v.Chr.) 30
Arnobius (rond 300) 81, 89
Artemidorus van Daldis (rond 175) 148
Asconius Pedianus (9 v.Chr-76) 49, 118
Augustinus (354-430) 33, 34, 40, 43, 55, 83, 90
Augustinus, Antonio Agustín (1517-1586) 113, 130, 132, 133, 136, 147, 148
Aulus Gellius (2e eeuw) 30, 80
Aurelius Victor (4e eeuw) 131
Ausonius (310-394) 42, 65, 95, 98, 100, 124
Baronius, Cesare Baronio (1538-1607) 35
Bartholinus, Thomas Bartholyn (1616-1680) 57
Basilius Magnus van Caesarea (330-379) 77
Besoldus, Christoph Besold (1577-1638) 122
Bie, zie De Bie
Bijbel
  Apocalyps 44
  Deuteronomium 11
  Efeziërs 32
  Exodus 34, 147
  Galaten 36
  Genesis 38, 44, 119, 133
  Handelingen 32, 36, 42, 74
  Hebreeën 38, 42, 43
  Hooglied 38

Jesaja 39, 77, 133
Job 56
Johannes 35, 37
Joshua 48
Kolossenzen 32
Koningen 55
Kronieken 55
Leviticus 98
Lucas 37
Marcus 37
Matteüs 37, 38
Numeri 98
Petrus 120
Psalmen 32, 38, 43, 48, 100, 133
Rechters 77
Romeinen 32, 43, 44
Tobit 33
Boëthius (480-526) 22, 122
Brassicanus, zie Du Choul
Broecke, Pieter van den Broecke (1585-1640) 24
Caesar, Julius Caesar (100-44 v.Chr.) 39, 88, 133
Callimachus (310-240 v.Chr.) 90
Cappellus, Jacques Cappel (1570-1624) 32
Casaubonus, Isaac Casaubon (1559-1614) 32
Cassius Dio (155-235) 45, 72, 100, 118, 119, 121, 123, 124, 140
Catullus (87-54 v.Chr.) 86
Charisius (4e eeuw) 96
Choulius, zie Du Choul
Cicero (106-43 v.Chr.) 6, 9, 22, 25, 31, 53, 60, 70, 91, 93, 94, 96-98, 105, 125, 131
Claudianus (365-404) 52, 136, 150
Clemens van Alexandrië (150-215) 31, 38, 42, 71, 91
Codex Iustiniani (529) 38
Codex Theodosianus (438) 38, 140
Columella (1e eeuw) 9, 79
Cuperus, Gijsbert Cuper (1644-1716) 82
Curtius Rufus (1e eeuw) 61
Cyprianus (200-258) 34, 38, 77
Damascius (5e eeuw) 83
De Bie, Jacob de Bie (1581-1650) 11
Dempsterus, Thomas Dempster (1579-1625) 144
Digesta Iustiniani (533) 25, 64, 106, 107
Dio, zie Cassius Dio
Dio Chrysostomus (40-120) 46, 67, 84
Diodorus Siculus (1e eeuw v.Chr.) 23, 55, 67
Diogenes Laërtius (3e eeuw) 9, 84, 96

Dionysius van Halicarnassus (1e eeuw v.Chr.) 126
Dioscorides (rond 230 v.Chr.) 82
Du Choul, Guillaume du Choul (?-na 1555). De naam Du Choul is gelatiniseerd tot Choulius. Smetius heeft (als enige?) Du Choul vertaald als Brassicanus. Het Franse woord chou en het Latijnse brassica betekenen kool. 68, 141
Egesippus (2e eeuw) 71
Einhard (770-840) 40
Ennius (239-169 v.Chr.) 64
Erythraeus, Janus Nicius Erythraeus, Giovanni Vittorio Rossi (1577-1647) 87
Euripides (485-406 v.Chr.) 43
Eusebius (263-340) 31, 39, 85, 86
Eutropius (4e eeuw) 133
Festus, Pompeius Festus (rond 200) 48, 131, 140
Flavius Josephus (1e eeuw) 71
Frontinus (35-103) 79
Fulgentius (467-533) 84, 138
Galenus (129-200) 22, 24, 27
Gassendus, Pierre Gassendi (1592-1655) 106
Goes, Willem Goes (1611-1686) 80
Gorlaeus, Abraham van Goorle (1549-1608) 26
Gruterus, Jan de Gruytere (1560-1627) 55, 67, 79
Harduinus, Jean Hardouin (1646-1729) 35
Hemelaers, Jan Hemelaers (1570-1655) 11
Herodianus (rond 200) 25, 140
Herodotus (485-425 v.Chr.) 55, 85
Hiëronymus van Stridon (347-420) 41, 56, 77, 97, 143
Hilarius van Poitiers (315-367) 45
Homerus (8e eeuw v.Chr.) 86
Horapollo (5e eeuw) 84, 86
Horatius (65-8 v.Chr.) 62, 85, 90, 92, 96
Hugo, Herman Hugo (1588-1629) 96
Hyginus Mythographus (2e eeuw) 89, 138
Irenaeus (140-202) 23, 45
Isidorus van Sevilla (560-636) 48, 52, 77, 79, 95
Jamblichus van Chalcis (250-330) 83
Justinus Martyr (?-167) 31
Justinus (rond 200) 42, 121, 123, 144
Juvenalis (rond 100) 7, 23, 29, 30, 47, 49, 52, 57, 61, 71, 85, 91, 93, 97, 98, 102, 132
Kircher, Athanasius Kircher (1601-1680) 53
Lactantius (rond 300) 22, 30, 34, 56, 91
Lazius, Wolfgang Lazius (1514-1565) 71
Libanius van Antiochië (314-393) 134
Licetus, Fortunio Liceto (1577-1657) 27, 29, 68-74, 76, 95
Livius (59 v.Chr.-17) 8, 84, 113, 138
Lucanus (39-65) 24, 91

Lucianus (120-180) 13, 55, 82, 97
Macrobius (rond 400) 24, 26, 48, 82-86, 147
Magius, Girolamo Maggi (?-1572) 97
Marius, Leonardus Marius van der Goes (1588-1652) 80
Martialis (40-102) 25, 50, 53, 92, 97-99, 101, 102, 127
Martianus Capella (5e eeuw) 82, 86, 131
Martinius, Matthias Martinius (1572-1630) 56
Maximus van Tyrus (2e eeuw) 83
Minucius Felix (rond 200) 137
Nicander (2e eeuw v.Chr.) 24
Nigronus, Julius Nigronus (1553-1632) 72
Occo, Adolph Occo (1524-1606) 67, 118, 120-123, 128, 129, 133, 134, 136-138, 140, 141, 143, 145, 146, 148, 149
Oppianus van Apamea (rond 200) 92
Optatus (4e eeuw) 33
Oracula Sibyllina 31, 33, 34
Origenes (185-253) 31, 33
Orosius (rond 400) 146
Ouzelius, Jacques Oisel (1631-1686) 136
Ovidius (43 v.Chr.-18) 23, 48, 49, 60, 65, 67, 88, 89, 91, 92, 100, 118, 124, 131, 134, 136, 137, 142
Panegyrici Latini (rond 300) 130
Patinus, Charles Patin (1633-1693) 111-113, 118, 124, 143, 145, 146
Pausanias (rond 175) 135
Perottus, Niccolo Perotto (1429-1480) 48, 137
Persius (34-62) 49, 80, 93, 105, 138
Petronius (1e eeuw) 22, 84, 101
Phaedrus (1e eeuw) 97
Philander, Guillaume Philandrier (1505-1565) 79
Philastrius, Philaster (?-397) 47
Philostratus, Flavius Philostratus II (165-250) 92
Phurnutus, Lucius Annaeus Cornutus (1e eeuw) 142
Pierius Valerianus, Giovanni Pietro Dalle Fosse (1477-1558) 55, 99, 106, 119, 120, 148
Pignorius, Lorenzo Pignoria (1571-1631) 96
Plautus (251-184 v.Chr.) 9, 25, 27, 41, 46, 48, 53, 61, 78, 87, 98, 106, 126
Plinius, Plinius Maior (23-79) 25, 26, 29, 30, 49, 60, 65, 71, 78, 82, 83, 85-87, 94, 98, 101, 105, 120, 121
Plinius Minor (61-114) 27
Plutarchus (46-120) 24, 77, 80, 84, 95, 105, 123-125
Pollux (rond 175) 85
Polydorus Vergilius, Polidoro Vergili (1538-1607) 35
Porphyrius (234-305) 86
Portius, Leonardo de Portis (rond 1500) 79
Priapea (1e eeuw) 90, 91, 126
Priscianus (rond 500) 79

Probus, Valerius Probus (1e eeuw)   34
Proclus Diadochus (412-485)   82
Procopius van Gaza (475-538)   39
Propertius (50-16 v.Chr.)   93, 100
Prudentius (348-405)   21, 22, 48, 87, 89, 91, 95, 105, 118, 125, 132
Quinctius Atta (?-77 v.Chr.)   95
Quintilianus (1e eeuw)   9, 41
Rhodius, Johan Rode (1587-1659)   58
Rosinus, Jean Rosin (1551-1626)   125
Rubenius, Albert Rubens (1614-1657)   148
Rupertus, Christoph Adam Rupert (1612-1657)   122
Ruys, Walter Ruys (?-1534)   40
Salmasius, Claude de Saumaise (1588-1653)   26, 51, 80
Scaliger, Josephus Justus Scaliger (1540-1608)   37
Scaliger, Julius Caesar Scaliger (1484-1558)   137, 23
Scriverius (1576-1660)   25, 52
Seguinus, Pierre Séguin (17e eeuw)   124
Seldenus, John Selden (1584-1654)   63
Seneca Philosophus (4-65)   41, 46, 50, 93, 95, 98, 121, 137
Servius Honoratus (4e eeuw)   131, 149, 150
Sidonius Apollinaris (432-480)   97, 113
Silius Italicus (25-100)   85
Sirmondus, Jacques Sirmon (1559-1651)   113
Smetius, Johannes Smetius pater (1590-1651)   7, 35, 51, 61, 138
Smetius, Martinus (1525-1578)   79
Snellius, Willebrord Snel van Royen (1580-1626)   79
Solinus (3e eeuw)   30
Spanheim, Ezechiël Spanheim (1629-1710)   13, 84, 111, 113, 148, 150
Statius, Papinius Statius (1e eeuw)   44, 51, 88, 101, 102, 129
Stobaeus (rond 400)   22
Strabo (64 v.Chr.-20)   126, 141, 149
Suda (rond 1000)   83
Suetonius (70-121)   22, 23, 71, 95, 98, 118-128
Symmachus (345-402)   11, 96
Symphosius (4e/5e eeuw)   72, 96
Tacitus (55-115)   25, 30, 32, 39, 50, 51, 63, 88, 90, 105, 106, 120-127, 150
Tertullianus (160-220)   23, 25, 34, 36, 45, 50, 77, 90, 143
Theodoretus (5e eeuw)   37
Theophilus (2e eeuw)   31
Theophrastus (370-285 v.Chr.)   82
Theopompus van Chios (378-300 v.Chr.)   55
Thucydides (460-400 v.Chr.)   73
Tibullus (50-19 v.Chr.)   85, 88, 96, 98
Trebellius Pollio (4e eeuw)   81, 130, 135, 140, 141, 146, 148
Ursinus, Fulvio Orsini (1529-1600)   62, 106, 111-113, 118, 125, 145

Valerius Maximus (1e eeuw) 71, 73
Varro (116-27 v.Chr.) 22, 30, 83
Vegetius (rond 400) 38, 53
Vellejus Paterculus (1e eeuw) 128
Vergilius (70-19 v.Chr.) 9, 29, 38, 52, 53, 64, 65, 73, 85, 92, 100, 118, 124, 131-133, 135, 138, 139, 148, 150
Victor, Publius Victor (-) 126
Vitruvius (1e eeuw v.Chr.) 79, 84
Vives, Juan Luis Vives (1492-1540) 55
Vopiscus (4e eeuw) 24, 25, 49, 72
Vossius, Gerardus Joannes Vossius (1577-1649) 24, 92, 95
Xenophon (428-354 v.Chr.) 85, 86
Xiphilinus, Joannes Xiphilinus (11e eeuw) 100, 123

Eindnoten

De klassieke auteurs en Bijbelplaatsen zijn geciteerd volgens gangbare methoden; bij de niet-klassieke schrijvers heb ik naast de auteur en een omschrijvende titel ook het jaar van uitgave van het door mij geraadpleegde werk gegeven.

Een enkele maal heb ik een boek in handen gehad dat jonger is dan 1678, het jaar van uitgave van *Antiquitates Neomagenses*. In deze gevallen heb ik de jaren van eerdere drukken vermeld.

Deze eindnoten betreffen alleen de tekst van Smetius, niet de gedichten aan het begin van het werk en de toegift achterin.

---

1. Cicero, *In Verrem* IV.4.
2. Cicero, *In Verrem* IV.5.
3. Smetius, *Oppidum Batavorum*, 1644, p. 3^{r}.
4. Iuvenalis, *Saturae* VIII.100-101.
5. Livius, *Ab urbe condita* XXV.31.
6. Vergilius, *Bucolica* VI.10-11.
7. Vergilius, *Aeneis* I.358-359.
8. Columella, *De re rustica* V.1.2.
9. Plautus, *Rudens* 478.
10. Diogenes Laërtius, *Vita philosophorum* II.22.
11. Cicero, *Orator* 74; Quintilianus, *Institutio oratoria* II.13.13.
12. Symmachus, *Epistulae* III.11.
13. *Deuteronomium* XIX.15.
14. De Bie, *Imperatorum Romanorum numismata aurea*, 1615, p. b^{v}-bij^{r} = De Bie en Hemelaers, *Imperatorum Romanorum numismata aurea*, 1627, p. bij^{r}-bij^{v}.
15. Lucianus, *Amores* 8.
16. Spanheim, *Dissertationes de praestantia et usu numismatum antiquorum*, 1671, p. 47-48.
17. Apuleius, *Metamorphoses* VIII.13.
18. Prudentius, *Psychomachia* 448-449.
19. Galenus, *Adhortatio ad artes addiscendas* 2.
20. Stobaeus, *Anthologium* IV.41.60.
21. Boëthius, *De consolatione philosophiae* II.2.9. Smetius citeert *infima summis summis infima* in plaats van *infima summis summa infimis*.
22. Lactantius, *Divinae institutiones* III.29.
23. Cicero, *Tusculanae disputationes* V.25.
24. Petronius, *Satyricon* 29.
25. Prudentius, *Contra Symmachum* I.205.
26. Varro, *De lingua Latina* VII.97.
27. Suetonius, *Vita Caesarum* IV.56.
28. Diodorus Siculus, *Bibliotheca* I.42.
29. Irenaeus, *Adversus haereses* II.35.3.
30. Tertullianus, *Adversus Valentinianos* 14.
31. Scaliger, *Epistolae ad diversos*, 1627, p. 312.
32. Iuvenalis, *Saturae* XV.1-2.
33. Suetonius, *Vita Caesarum* II.71.
34. Iuvenalis, *Saturae* VIII.10.
35. Ovidius, *Ars amatoria* II.203.
36. Plutarchus, *Aetia Romana et Graeca* 271E.
37. Vossius, *De theologia gentili*, 1668, d. II, p. 107.
38. Coolhaas, *Pieter van den Broecke in Azië*, 1962 en 1963, p. 259. Dit is de editio princeps. Blijkbaar heeft Smetius het/een manuscript onder ogen gehad.
39. Nicander, *Theriaca* 372.
40. Aelianus, *De natura animalium* IX.23.

41. Lucanus, *Bellum civile* IX.719.
42. Galenus, *De theriaca ad Pisonem* 243.
43. Alciatus, *Emblemata*, 1591, p. 68 = 1621, p. 56. Het betreft Emblema IX; genoemde uitgaven geven verschillende afbeeldingen.
44. Vopiscus, *Divus Aurelianus* 50.
45. Macrobius, *Saturnalia* VII.13.12.
46. Herodianus, *Ab excessu divi Marci historiae* III.8.
47. Scriverius, *Batavia illustrata*, 1609, p. 191.
48. Plinius, *Naturalis historia* XXXIII.§11-12 en XXXIII.§30.
49. Plinius, *Naturalis historia* XXXIII.§21.
50. Tertullianus, *Apologeticus adversus gentes pro christianis* 6.
51. Plinius, *Naturalis historia* XXXIII.§12.
52. Scriverius, *Batavia illustrata*, 1609, p. 191.
53. Vopiscus, *Divus Aurelianus* 50. Moderne edities hebben *annum/jaar* in plaats van *annulum/ring* (en *privatus* in plaats van *privatis*). De vertaling luidt dan: Hij vierde als een gewoon burger met vrouw en dochter het jaarlijkse Sigillaria-feest.
54. *Digesta Iustiniani* XXXI.1.77.
55. Tacitus, *Annales* II.2.
56. Plinius, *Naturalis historia* XXXIII.§26.
57. Scriverius, *Batavia illustrata*, 1609, p. 190-191.
58. Plautus, *Casina* 144.
59. Cicero, *Epistulae ad familiares* XVI.26.
60. Scriverius, *Batavia illustrata*, 1609, p. 190-191.
61. Martialis, *Epigrammata* IX.87.
62. Salmasius, *Exercitationes in Solini polyhistora*, 1629, p. 932.
63. Gorlaeus, *Dactyliotheca*, 1601, afb. 42.
64. Macrobius, *Saturnalia* VII.13.13.
65. Plinius, *Naturalis historia* XXXVII.§7.
66. Plinius, *Naturalis historia* II.§21.
67. Plautus, *Amphitruo* 420-422.
68. Licetus, *Hieroglyphica, sive antiqua schemata gemmarum anularium*, 1653, p. 251, afb. 27.
69. Plinius Minor, *Epistulae* X.74.
70. Galenus, *De usu partium corporis humani* XVII.361.
71. Plinius, *Naturalis historia* XXXVII.§1.
72. Iuvenalis, *Saturae* XIII.159-160. Smetius citeert hier Juvenalis erg vrij: Juvenalis heeft *mores/gewoonten* in plaats van *mundum/wereld* en *una domus/één familie* in plaats van *unus homo/één man*.
73. Licetus, *Hieroglyphica, sive antiqua schemata gemmarum anularium*, 1653, p. 390-397. Het betreft de hoofdstukken 163-166. Zij zijn het antwoord op de brief van Heinsius (hoofdstuk 162). Genoemde tekening staat als *Schema LIV* op p. 390.
74. Vergilius, *Aeneis* XI.423-424.
75. Varro, *De re rustica* I.1; Plinius, *Naturalis historia* XIII.§88 en XXXIV.§22; Solinus, *Collectanea rerum memorabilium* 8; Aulus Gellius, *Noctes Atticae* I.19; Lactantius, *Divinae institutiones* I.6.
76. Tacitus, *Annales* VI.12; Lactantius, *Divinae institutiones* I.6.
77. Iuvenalis, *Saturae* VIII.126; Aristophanes, *Pax* 1095.
78. Iustinus Martyr, *Apologia* 44.12.
79. Theophilus, *Ad Autolycum* II.36.
80. Clemens, *Protrepticus* §27.5, §50.1, §62.1 en §77.2 en *Stromata* I.§70, I.§108, I.§132, III.§14, V.§108 en V.§115; *Stromata* VI.§43.
81. Origenes, *Contra Celsum* V.61.
82. *Oracula Sibyllina* VIII.217-243.
83. Cicero, *De divinatione* II.110-112.
84. Eusebius, *Constantini imperatoris oratio ad coetum sanctorum* 19.
85. *Romeinen* III.2; *Psalmen* CXLVII.19-20.
86. *Romeinen* XVI.25; *Efeziërs* III.9 en *Kolossenzen* I.26; *Handelingen* XVII.30; *Handelingen* XIV.16 en *Psalmen* LXXXI.13.
87. Casaubonus, *De rebus sacris et ecclesiasticis exercitationes*, 1615, p. 51-52.
88. Tacitus, *Annales* VI.12.

89. Cappellus, *Vindiciae pro Isaaco Casaubono*, 1619, k. 19-25. Het betreft hoofdstuk 11 in plaats van 12.
90. Origenes, *Contra Celsum* VII.56.
91. Augustinus, *De civitate dei* XVIII.46.
92. Augustinus, *De civitate dei* XVIII.47.
93. Augustinus, *De civitate dei* XVIII.46.
94. Augustinus, *De civitate dei* XVIII.47.
95. Augustinus, *De civitate dei* XVIII.23.
96. *Tobit* VI.1-2.
97. Optatus, *De schismate Donastitarium adversus Parmenianum* III.2.
98. *Oracula Sibyllina* VIII.244-250.
99. Lactantius, *Divinae institutiones* VII.16, 19 en 20.
100. *Exodus* XV.11.
101. *Oracula Sibyllina* III.24-26.
102. Pseudo-Cyprianus, *De montibus Sina et Sion, adversus Iudaeos* 4; Augustinus, *In Ioannis evangelium tractatus CXXIV* IX.14.
103. Probus, *De notis iuris* 2.
104. Tertullianus, *De pallio* 2; *Oracula Sibyllina* III.363.
105. Tertullianus, *De baptismo* 1.
106. Polydorus Vergilius, *De rerum inventoribus libri octo*, 1554, p. 606-607.
107. Baronius, *Annales Ecclesiastici*, 1609, k. 599.
108. *Johannes* I.29 en I.36.
109. Harduinus, *Acta conciliorum*, 1714, d. 3, k. 1690. Het is mij onduidelijk welke uitgave Smetius geraadpleegd heeft.
110. Smetius, *Oppidum Batavorum*, 1644, inter pag. 42 et 43.
111. Tertullianus, *De baptismo* 1.
112. *Handelingen* XXIV.5.
113. *Handelingen* V.41.
114. *Galaten* VI.17.
115. *Matteüs* XVII.27; *Johannes* XXI.6; *Matteüs* XIII.48; *Lucas* V.6-7; *Marcus* VI.41-44, *Matteüs* XIV.19-21, *Lucas* IX.14-16, *Johannes* VI.9-11; *Matteüs* XV.34, *Marcus* VIII.7.
116. *Matteüs* IV.19, *Lucas* V.10.
117. Theodoretus, *Graecarum affectionum curatio* IX passim.
118. Scaliger, *Constantini imperatoris numisma argenteum*, 1604, p. A[v].
119. Clemens, *Paedagogus* III.§59.
120. Clemens, *Paedagogus* III.§59.
121. Pseudo-Cyprianus, *Tractatus ad Novatianum haereticum* 2.
122. *Genesis* VIII.8.
123. *Psalmen* LV.7, LVI.1 (vanuit Hebreeuws), LXVIII.14.
124. *Hooglied* II.10 en 14, IV.1, V.2 en 12, VI.9.
125. *Matteüs* III.16; *Matteüs* X.16.
126. *Hebreeën* VI.19.
127. Vergilius, *Georgica* III.158. Vergilius spreekt niet over het brandmerken van slaven.
128. Vegetius, *Epitoma rei militaris* I.8 en II.5.
129. *Codex Theodosianus* X.22.4.
130. *Codex Iustiniani* XI.43.10.4.
131. *Jesaja* XLIV.5.
132. Procopius, *Commentarii in Isaiam* 496.
133. Eusebius, *Historia ecclesiastica* V.1.9-20.
134. Caesar, *Bellum Gallicum* I.1.
135. Tacitus, *Germania* 28.
136. Tacitus, *Germania* 29.
137. Einhard, *Vita Karoli Magni* 24.
138. Augustinus, *Epistulae* CLXVI.20 en *Sermones* CCXCIV.
139. Ruys, *Ritus ac observationes antiquissimae*, 1530, p. 3a[r].
140. Hieronymus, *De viris illustribus* 80.
141. Seneca, *Apocolocyntosis* XI.5; Quintilianus, *Institutio oratoria* V.11.30.
142. Plautus, *Amphitruo* 601, *Bacchides* 6, *Menaechmi* 1089, *Miles gloriosus* 240.
143. Appianus, *Historia Romana* XI.56; Iustinus, *Epitoma historiarum Philippicarum* XV.4.4; Ausonius,

Ordo urbium nobilium IV/V.10-11.
144. Clemens, *Paedagogus* III.§59.
145. *Handelingen* XXVI.27-29.
146. *Hebreeën* VI.18-19.
147. Augustinus, *De civitate dei* XV.15, XV.17, XV.21, XVIII.2 en XVIII.51. Het betreft de uitdrukking *in hoc mundo peregrinari*.
148. *Hebreeën* VI.18-19.
149. *Romeinen* V.5.
150. Euripides, *Hecuba* 80.
151. *Psalmen* CVI.23.
152. *Apocalyps* XII.9; *Genesis* III.15.
153. *Romeinen* XVI.20.
154. Aringhus, *Roma subterranea novissima*, 1651, p. 620 = 1659, d. 2, p. 332. Het betreft hoofdstuk 39 in plaats van 29.
155. Statius, *Silvae* IV.6.23-24.
156. Irenaeus, *Adversus haereses* I.10.2.
157. Cassius Dio, *Historia Romana* XXXIX.49.
158. Tertullianus, *Adversus Iudaeos* 7.
159. Hilarius, *De synodis* aanhef.
160. Ammianus Marcellinus, *Res gestae* XXVII.10.1-2.
161. Ammianus Marcellinus, *Res gestae* XV.5.31.
162. Plautus, *Aulularia* 701.
163. Seneca, *Ad Helviam matrem de consolatione* 8.
164. Dio Chrysostomus, *Orationes* XXXI.160.
165. Albertus Magnus, *Mineralia* II.3.5.
166. Iuvenalis, *Saturae* X.365-366.
167. Philastrius, *De haeresibus* 15.
168. *Joshua* X.24.
169. *Psalmen* LXVI.12.
170. Prudentius, *Contra Symmachum* II.558-559.
171. Ovidius, *Tristia* IV.2.43-44.
172. Festus, *De verborum significatu* II, bulla aurea.
173. Plautus, *Mostellaria* 687-688.o
174. Macrobius, *Saturnalia* I.6.17.
175. Perottus, *Cornucopiae sive linguae Latinae commentarii*, 1499, p. 132, r. 37-38.
176. Isidorus, *Etymologiae* XIX.31.11.
177. Asconius, *Commentatio in III orationem contra Verrem*, 1522, p. 44[v].
178. Plinius, *Naturalis historia* XXXIII.§10.
179. Iuvenalis, *Saturae* V.165.
180. Persius, *Saturae* V.31.
181. Vopiscus, *Divus Aurelianus* 7.
182. Ovidius, *Metamorphoses* XV.41-46.
183. Ambrosius, *Hexaemeron* VI.9.
184. Apuleius, *De Platone et eius dogmate* I.13.
185. Martialis, *Spectacula* 3.9.
186. Tacitus, *Germania* 31.
187. Martialis, *Epigrammata* V.37.7-8.
188. Tacitus, *Germania* 38.
189. Seneca, *De ira* III.26.
190. Seneca, *Epistulae morales* CXXIV.22. Seneca geeft *modo/manier* in plaats van *nodo/knoop*.
191. Tertullianus, *De virginibus velandis* 10.
192. Statius, *Silvae* I.6.58-59.
193. Tacitus, *Germania* 31.
194. Smetius, *Oppidum Batavorum*, 1644, p. 109-124.
195. Salmasius, *Epistola de caesarie virorum et mulierum coma*, 1644, p. 714-715.
196. Scriverius, *Batavia illustrata*, 1609, p. 212.
197. Iuvenalis, *Saturae* VI.458.
198. Claudianus, *In Rufinum* I.187-188.

199. Vergilius, *Aeneis* I.654-655.
200. Isidorus, *Etymologiae* XIX.31.11.
201. Martialis, *Epigrammata* V.35.6-7.
202. Plautus, *Asinaria* 426.
203. Cicero, *In Verrem* IV.124.
204. Vergilius, *Aeneis* I.448-449.
205. Vegetius, *Epitoma rei militaris* IV.34.
206. Kircher, *Latium*, 1671, p. 51.
207. Gruterus, *Inscriptionum Latinarum corpus absolutissimum*, 1616, p. CLV, nr. 9 en 7.
208. I *Koningen* I.13; II *Kronieken* XV.16.
209. Theopompus, fragment 46.
210. Herodotus, *Historiae* II.102-110.
211. Pierius, *Hieroglyphica*, 1626, p. 349.
212. Augustinus, *De civitate dei* VII.21.
213. Diodorus Siculus, *Bibliotheca* I.21-22.
214. Vives, *Augustini de civitate dei libri xxii*, 1596, p. 414-415.
215. Lucianus, *De dea Syria* 16.
216. Lactantius, *Divinae institutiones* I.21.
217. *Job* XIX.23-24.
218. Martinius, *Lexicon philologicum*, 1697-98 (1623, 1655), celtis.
219. Hieronymus, *Contra Johannem Hierosolymitanum* I.30.
220. Bartholinus, *De acia dissertatio*, 1672, p. (C)3, afb. VII.
221. Iuvenalis, *Saturae* VI.379.
222. Rhodius, *De acia dissertatio*, 1639, p. 34 = 1672, p. 40.
223. Plinius, *Naturalis historia* XVIII.§177.
224. Cicero, *De oratore* III.225.
225. Ovidius, *Amores* I.11.23.
226. Plautus, *Miles gloriosus* 504.
227. Plautus, *Menaechmi* 541.
228. Plautus, *Epidicus* 639. Smetius citeert hier Plautus wel erg vrij: Plautus heeft *gouden halve maan/auream lunulam* in plaats van *oorbel/inaurem*.
229. Curtius Rufus, *Historia Alexandri Magni* VIII.9.
230. Iuvenalis, *Saturae* VI.458-459.
231. Smetius, *Oppidum Batavorum*, 1644, p. 55.
232. Horatius, *Odes* IV.8.13.
233. Ursinus, *Fragmenta historicorum*, 1595, p. 460.
234. Tacitus, *Historiae* IV.61.
235. Tacitus, *Germania* 8.
236. Seldenus, *De dis Syris*, 1629, p. 258.
237. Tacitus, *Germania* 8.
238. Tacitus, *Annales* I.51.
239. *Digesta Iustiniani* XLVI.3.49. De passage geeft Fabius in plaats van Flavius.
240. Vergilius, *Aeneis* I.288.
241. Ennius, *Annales* fragment 472.
242. Plinius, *Naturalis historia* XVIII.§20.
243. Vergilius, *Aeneis* VI.844.
244. Ovidius, *Fasti* V.132.
245. Ausonius, *Epitaphia heroum qui bello Troico interfuerunt* XXXII.9.
246. Gruterus, *Inscriptionum Latinarum corpus absolutissimum*, 1616, p. CCCCXCII, nr. 5.
247. Dio Chrysostomus, *Orationes* LXIII.7.
248. Ovidius, *Metamophoses* IX.87-88.
249. Diodorus Siculus, *Bibliotheca* III.68.
250. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 59 en 22.
251. Du Choul, *Discours de la religion des anciens romains*, 1672, p. 151 = 1567, p. 166.
252. Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1621, p. 191 = 1653, k. 207 (onderaan).
253. Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1621, p. 183 = 1653, k. 200.
254. Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1621, p. 187 en 183 = 1653, k. 201-202 (bovenaan) en 200.

255. Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1653, k. 1094.
256. Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1621, p. 197-8 = 1653, k. 215.
257. Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1653, k. 1087.
258. Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1621, p. 198 = 1653, k. 215.
259. Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1653, k. 198. Afbeelding: 1621, p. 182 = 1653, k. 199.
260. Cicero, *Epistulae ad Quintum fratrem* I.2.
261. Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1653, k. 979.
262. Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1653, k. 769-770.
263. Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, IX.1.(ext)4.
264. Clemens, *Paedagogus* II.§116.
265. Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum*, VI.85.
266. Egesippus, *De excidio Hierosolymorum*, 1530, p. 57[v].
267. Lazius, *Reipublicae Romanae constitutae commentariorum libri duodecim*, 1598, p. 721-725.
268. Plinius, *Naturalis historia* IX.§67 en XXXIV.§143.
269. Suetonius, *Vita Caesarum* VII.7.
270. Iuvenalis, *Saturae* III.247-248.
271. Iuvenalis, *Saturae* XVI.24-25.
272. Nigronus, *De caliga veterum*, 1667, p. 123, 141 en 148. Genoemde eerdere drukken (1617, 1621) heb ik niet gezien.
273. Cassius Dio, *Historia Romana* XLIII.43.
274. Vopiscus, *Divus Aurelianus* 7.
275. Symphosius, *Aenigmata* LVII.
276. Nigronus, *De caliga veterum*, 1667, p. 147.
277. Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1621, p. 197, 195, 196 en 190.
278. Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1621, p. 180, 182 en 183 = 1653, k. 195, 199 en 200.
279. Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1621, p. 185 = 1653, k. 202.
280. Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1653, k. 1094.
281. Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1653, k. 1095. Afbeelding: k. 629-630.
282. Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1621, p. 194 = 1653, k. 212.
283. Vergilius, *Georgica* IV.176; Thucydides, *Historiae* IV.36.
284. Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, IV.4.11.
285. Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1621, p. 185 = 1653. k. 202.
286. *Handelingen* XX.8.
287. Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1653, k. 1096.
288. Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1653, k. 1096.
289. Licetus, *De lucernis antiquorum reconditis*, 1653, k. 1098.
290. *Rechters* VIII.21 en 26.
291. Isidorus, *Etymologiae* XIX.31.11.
292. Hieronymus, *Commentarii in Isaiam prophetam* II, ad III.18-21.
293. *Jesaja* III.18; Tertullianus, *De cultu feminarum* II.10.
294. Cyprianus, *De habitu virginum* 13.
295. Basilius, *Enarratio in prophetam Isaiam* III.126.
296. Plutarchus, *Aetia Romana et Graeca* 282A.
297. Plinius, *Naturalis historia* XII.§.
298. Plautus, *Aulularia* 95-96.
299. Portius, *De sestertio*, 1520, p. 58.
300. Smetius, *Inscriptionum antiquarum liber*, 1588, f. XCV, nr. 12, Gruterus, *Inscriptionum Latinarum corpus absolutissimum*, 1616, p. DCXXIV, nr. 2.
301. Vitruvius, *De architectura* III.1.8, Columella, *De re rustica* V.1.4, Frontinus, *De aquis urbis Romae* XIV.2, Isidorus, *Etymologiae* XV.15.2.
302. Priscianus, *De figuris numerorum liber* III.408.24 (Keil).
303. Philander, *In decem libros M. Vitruvii Pollionis de architectura annotationes*, 1552, p. 117. De woorden *of (zoals Fannius Palaemon) tien ons* staan niet in de uitgave van 1550 die daarentegen wel een afbeelding van de maatstok geeft, p. 143.
304. Snellius, *Eratosthenes Batavus*, 1617, p. 124.
305. Agricola, *De mensuris et ponderibus*, 1550, p. 217; Marius, *Commentarii in universam S. Scripturam*, 1621, p. 468.
306. Goes, *Antiquitates agrariae*, 1674, p. 60.

307. Aulus Gellius, *Noctes Atticae* I.1.
308. Plutarchus, *De defectu oraculorum* 410C. Plutarchus verwijst hier naar Alcaeus (fragment 438 Voigt).
309. Salmasius, *De usuris*, 1638, p. 315.
310. Persius, *Saturae* V.100-101.
311. Arnobius, *Adversus nationes* VI.14.
312. Arnobius, *Adversus nationes* VI.18.
313. Ammianus Marcellinus, *Res gestae* XXII.13.3.
314. Apuleius, *Apologia* 63.
315. Apuleius, *Apologia* 63.
316. Trebellius Pollio, *Tyranni triginta* 14.
317. Cuperus' *Harpocrates, seu explicatio imagunculae argenteae antiquissimae*, 1676. Smetius leunt, zoals hij zelf al zegt, zwaar op dit boek.
318. Lucianus, *De dea Syria* 35.
319. Martianus Capella, *De nuptiis Mercurii et Philologiae* I.76.
320. Macrobius, *Saturnalia* I.18.
321. Dioscorides, *De materia medica* IV.113.
322. Theophrastus, *Historia plantarum* IV.8.9; Proclus, *De sacrificio et magia* p.149.12; Plinius, *Naturalis historia* XIII.§108-109.
323. Plinius, *Naturalis historia* XIII.§108-109.
324. Iamblichus, *De mysteriis Aegyptiorum*, VII.2.
325. Varro, *De lingua Latina* V.57. Varro heeft *Etsi/Hoewel* in plaats van Smetius' *At St./Maar stil.*
326. Augustinus, *De civitate dei* XVIII.5.
327. Damascius, *Vita Isidori* fragment 107.
328. Macrobius, *Saturnalia* I.19.
329. *Suda*, Πριαπος.
330. Maximus Tyrius, *Dialexeis* XIV.
331. Fulgentius, *Mythologiae*, I.17.
332. Aelius Aristides, *Oratio* XLVI.5-6.
333. Apuleius, *Metamorphoses* XI.20.
334. Vitruvius, *De architectura* VIII.praefatio.4.
335. Plutarchus, *De Iside et Osiride* 365B.
336. Diogenes Laërtius, *Vita philosophorum* I.27.
337. Horapollo, *Hieroglyphica* I.21.
338. Petronius, *Satyricon* 137; Livius, *Ab urbe condita* V.47.4; Plutarchus, *Vita Camilli* 27.
339. Aelius Aristides, *Oratio*, XLIX.45.
340. Spanheim, *Dissertationes de praestantia et usu numismatum antiquorum*, 1671, p. 266.
341. Aelianus, *De natura animalium* V.29.
342. Macrobius, *Saturnalia* I.10.
343. Dio Chrysostomus, *Orationes* XXXI.11.
344. Eusebius, *Praeparatio evangelica*, 1500, p. 120.
345. Horatius, *Odes* IV.8.33; Tibullus, *Elegiae* III.6.2; Silius Italicus, *Punica* VII.195.
346. Vergilius, *Bucolica* VII.61.
347. Ammianus Marcellinus, *Res gestae* XX.15.27.
348. Iuvenalis, *Saturae* VI.538.
349. Macrobius, *Saturnalia* I.20.
350. Herodotus, *Historiae* II.65.
351. Plinius, *Naturalis historia* VIII.§219.
352. Herodotus, *Historiae* III.108; Pollux, *Onomasticon* V.73, Xenophon, *Cynegeticus* 5.13; Aelianus, *De natura animalium* II.12.
353. Martianus Capella, *De nuptiis Mercurii et Philologiae* I.50.
354. Xenophon, *Cynegeticus* 5.30.
355. Aelianus, *De natura animalium* II.12 en XIII.13.
356. Plinius, *Naturalis historia* XI.§147.
357. Plinius, *Naturalis historia* VIII.'217.
358. Aelianus, *De natura animalium* XIII.15.
359. Catullus, *Carmina* XXXVII.18.
360. Macrobius, *Saturnalia* I.17.69.

361. Porphyrius, *De abstinentia* III.5.27.
362. Aelianus, *De natura animalium* VII.18.
363. Eusebius, *Praeparatio evangelica*, 1500, p. 116.
364. Aelianus, *De natura animalium* X.14.
365. Aelianus, *De natura animalium* X.14.
366. Horapollo, *Hieroglyphica* I.6.
367. Homerus, *Odyssee* XV.526.
368. Prudentius, *Dittochaeum* XLV.
369. Plautus, *Mostellaria* 359-360.
370. Aringhus, *Roma subterranea novissima*, 1651, p. 407 = 1659, d. 2, p. 195. Het betreft boek 4 in plaats van 14.
371. Erythraeus, *Epistolae ad diversos*, 1645, p. 344 en 345. Het betreft boek 7 in plaats van 6, maar de koptekst heeft op de betreffende pagina's abusievelijk VI in plaats van VII.
372. Plinius, *Naturalis historia* XVI.§213.
373. Tibullus, *Elegiae* I.10.17-20.
374. Ovidius, *Metamorphoses* X.693-694.
375. Caesar, *Bellum Gallicum* VI.17.
376. Tacitus, *Annales* XIII.57.
377. Statius, *Thebais* IV.303.
378. Apuleius, *Apologia* 63.
379. Ovidius, *Metamorphoses* XIV.313 en Ovidius, *Ars amatoria* III.223.
380. Ovidius, *Amores* III.2.45.
381. Apuleius, *Metamorphoses* II.4.
382. Prudentius, *Contra Symmachum* II.35-38.
383. Hyginus, *Astronomica* II.7.2.
384. Arnobius, *Adversus nationes* IV.22.
385. Tertullianus, *De pallio* 4.
386. Horatius, *Epistulae* I.3.25.
387. Augustinus, *Sermones* XXIV.6. De uitgave waarop Smetius doelt is Sirmondus, *Sermones novi numero XL*, 1631, p. 79.
388. *Priapea* XXXVI.2. Smetius gebruik hier de aanduiding carmen ithyphallicum.
389. Tacitus, *Germania* 9.
390. Callimachus, *Hymni* II.36.
391. Tertullianus, *Ad nationes* I.10.
392. *Priapea* XXXVI.9.
393. *Anthologia Graeca* XVI.239.
394. Prudentius, *Contra Symmachum* I.102 en 115.
395. *Priapea* I.5-6.
396. Lactantius, *Divinae institutiones* I.21.
397. Ovidius, *Metamorphoses* VI.79.
398. Cicero, *In Verrem* III.130 en IV.147.
399. Clemens, *Protrepticus* §39.5.
400. Iuvenalis, *Saturae* XV.7-8.
401. Lucanus, *Bellum civile* VIII.831-832.
402. Vergilius, *Aeneis* IX.565-566.
403. Horatius, *Odes* I.17.8-9.
404. Ovidius, *Metamorphoses* III.669.
405. Philostratus, *Vita Apollonii* II.2.
406. Oppianus, *De venatione* IV.230-232.
407. Oppianus, *De venatione* III.78-83 en IV.220-319.
408. Vossius, *De theologia gentili*, 1668, d. II, p. 275.
409. Martialis, *Epigrammata* XIV.223.2.
410. Propertius, *Elegiae* IV.1.5.
411. Seneca, *Epistulae morales* XXXI.11.
412. Iuvenalis, *Saturae* VIII.53.
413. Cicero, *Epistulae ad Atticum* I.8.
414. Persius, *Saturae* II.70.
415. Cicero, *Philippicae* IX.14.

416. Plinius, *Naturalis historia* XIII.§69.
417. Suetonius, *Vita Caesarum* IV.45.
418. Ausonius, *Idyllia* IV.6-7.
419. Isidorus, *Etymologiae* VI.9.
420. Vossius, *De arte grammatica libri septem*, 1635, p. 124.
421. Suetonius, *Vita Caesarum* I.82.
422. Suetonius, *Vita Caesarum* IV.28.
423. Plutarchus, *Gracchi* 34.4.
424. Prudentius, *Peristephanon* IX.51-56.
425. Seneca, *De clementia* I.15.1.
426. Lipsius, *Senecae opera omnia*, 1652, p. 199.
427. Quinctius Atta, *Satura* 12-13.
428. Diogenes Laërtius, *Vita philosophorum* VII.174.
429. Charisius, *Ars grammatica* 55.
430. Titinius, ex incertis fabulis IV.
431. Symphosius, *Aenigmata* I.
432. Pignorius, *De servis*, 1674, p. 224.
433. Hugo, *De prima scribendi origine*, 1617, p. 85.
434. Cicero, *In Verrem* II.101.
435. Horatius, *Saturae* I.10.72-73.
436. Symmachus, *Epistulae* I.3.
437. Hieronymus, *De viris illustribus* XL.
438. Martialis, *Epigrammata* XIV.17.1.
439. Iuvenalis, *Saturae* VI.441-442.
440. Lucianus, *De mercede conductis* 24.
441. Magius, *De tintinnabulis*, 1608, p. 37.
442. Phaedrus, *Fabulae* II.7.4.
443. Apuleius, *Metamorphoses* X.18.
444. Sidonius Apollinaris, *Epistulae* II.2.39.
445. Cicero, *De legibus* II.2. Smetius citeert hier Cicero wel erg vrij: Cicero heeft *Nilos et Euripos/de Nijl en de Euripische Zeeëngte* in plaats van *tubos et euripos/buizen en kanaaltjes*.
446. Suetonius, *Vita Caesarum* I.81.
447. Tibullus, *Elegiae* I.1.39-40.
448. Iuvenalis, *Saturae* X.25-26.
449. *Numeri* V.17; *Leviticus* VI.21, XI.33 en XIV.5.
450. Seneca, *Epistulae morales* XCV.72.
451. Seneca, *De beneficiis* I.6.3.
452. Cicero, *Paradoxa stoicorum* I.11.
453. Plinius, *Naturalis historia* XXXV.§158.
454. Iuvenalis, *Saturae* V.342-345.
455. Plautus, *Captivi* 291.
456. Ausonius, *Epigrammata* VIII.1-2.
457. Martialis, *Epigrammata* XIV.98.
458. Martialis, *Epigrammata* XIV.102.
459. Martialis, *Epigrammata* XIV.108.
460. Pierius, *Hieroglyphica* I.13, 1626, p. 7.
461. Martialis, *Epigrammata* XI.31.18-19.
462. Vergilius, *Aeneis* III.466.
463. Ausonius, *Epistulae* XXIX.23-25.
464. Ovidius, *Metamorphoses* IV.393.
465. *Psalmen* LVI.9.
466. Xiphilinus, *Dionis Nicaei rerum Romanorum epitome* 324 = Cassius Dio, *Historia Romana* LXXVI.15.4.
467. Ovidius, *Tristia* III.3.65-66.
468. Propertius, *Elegiae* II.13.31-32.
469. Plinius, *Naturalis historia* XIX.§59.
470. Statius, *Silvae* IV.6.23-24.
471. Statius, *Silvae* IV.6.29.

472. Petronius, *Satyricon* 31.
473. Martialis, *Epigrammata* IX.44.1-6.
474. Martialis, *Epigrammata* I.41.4-5.
475. Iuvenalis, *Saturae* V.47-48.
476. Statius, *Silvae* I.6.73-74.
477. Martialis, *Epigrammata* IX.27.4-7.
478. Persius, *Saturae* V.105-106.
479. Plinius, *Naturalis historia* XXXIII.'132.
480. Tacitus, *Germania* 5.
481. Prudentius, *Peristephanon* XII.49; Cicero, *Tusculanae disputationes* IV.32.
482. Plutarchus, *De Pythiae oraculis* 395B-C.
483. Gassendus, *Viri illustris Nicolai Claudii Fabricii de Peresc vita*, 1651, p. 132.
484. *Digesta Iustiniani* XLVIII.10.9.
485. Plautus, *Mostellaria* 892.
486. Tacitus, *Germania* 5.
487. Alexander ab Alexandro, *Genialium dierum libri sex*, 1594, p. 531; Pierius, *Hieroglyphica*, 1626, p. 455; Althamerus, *Scholia in Taciti Germaniam*, 1529, p. 11^{v}; Ursinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1577, p. 151.
488. *Digesta Iustiniani* VII.1.28.
489. Ursinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1577, p. 44.
490. Ursinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1577, p. 273; Patinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1663, p. 288.
491. Spanheim, *Dissertationes de praestantia et usu numismatum antiquorum*, 1671, p. 217.
492. Ursinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1577, p. 49.
493. Ursinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1577, p. 56. Ursinus heeft l. cassi.
494. Ursinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1577, p. 59; Patinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1663, p. 72. Ursinus heeft lxxiiii.
495. Ursinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1577, p. 172; Patinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1663, p. 186.
496. Ursinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1577, p. 224; Patinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1663, p. 240.
497. Patinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1663, p. 270.
498. Ursinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1577, p. 157; Patinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1663, p. 171.
499. Ursinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1577, p. 18; Patinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1663, p. 20. Ursinus heeft imp iiivir p p c antonius.
500. Ursinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1577, p. 122; Patinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1663, p. 136. Patinus heeft wel een drietand.
501. Ursinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1577, p. 262; Patinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1663, p. 278.
502. Ursinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1577, p. 232; Patinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1663, p. 248. Ursinus heeft xxxxvii.
503. Ursinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1577, p. 71; Patinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1663, p. 90. Ursinus heeft een bebaard hoofd en een M.
504. Antonius Augustinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1663, p. 350.
505. Sidonius Apollinaris, *Carmina* VII.80.
506. Sirmondus, *Notae ad Apollinarem Sidonium*, 1652, p. 128.
507. Livius, *Ab urbe condita* XXXIX.44.
508. Spanheim, *Dissertationes de praestantia et usu numismatum antiquorum*, 1671, p. 526.
509. Patinus, *Thesaurus numismatum*, 1672, p. 2.
510. Cassius Dio, *Historia Romana* XLIV.4.4.
511. Apuleius, *De Platone et eius dogmate* I.13.
512. Prudentius, *Peristephanon* II.95-96.
513. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 15.
514. Suetonius, *Vita Caesarum* I.45.
515. Ursinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1577, p. 11.
516. Asconius, *Pro Scauro* 25.9.
517. Vergilius, *Aeneis* IV.597; Ovidius, *Heroides* II.31.

518. Suetonius, *Vita Caesarum* II.79.
519. *Genesis* XLI.26 en 53.
520. Pierius, *Hieroglyphica*, 1626, p. 28 en 29.
521. Cassius Dio, *Historia Romana* LV.13.1.
522. Suetonius, *Vita Caesarum* III.21.
523. Suetonius, *Vita Caesarum* III.68.
524. Suetonius, *Vita Caesarum* III.69.
525. Suetonius, *Vita Caesarum* III.26.
526. Suetonius, *Vita Caesarum* III.69.
527. Tacitus, *Annales* III.56.
528. Suetonius, *Vita Caesarum* III.9 en 16.
529. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 95. Occo heeft TR in plaats van TRIB.
530. Pierius, *Hieroglyphica*, 1626, p. 155.
531. 1 *Petrus* V.14.
532. Plinius, *Naturalis historia* XXIX.§54.
533. Tacitus, *Annales* I.41.
534. Suetonius, *Vita Caesarum* IV.9.
535. Seneca, *Consolatio ad Polybium* 17.
536. Cassius Dio, *Historia Romana* LX.22.3.
537. Suetonius, *Vita Caesarum* IV.50.
538. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 103.
539. Suetonius, *Vita Caesarum* IV.43-45.
540. Plinius, *Naturalis historia* XXXVI.§25.
541. Iustinus, *Epitoma historiarum Philippicarum* XLIII.3.3.
542. Suetonius, *Vita Caesarum* V.10.
543. Suetonius, *Vita Caesarum* V.30.
544. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 109 en 110. Occo heeft ook een munt met weegschaal, met achterop hetzelfde randschrift, afgezien van MAX in plaats van M. Een nagenoeg identieke munt dus.
545. Boëthius, *De consolatione philosophiae*, III.4.15.
546. Tacitus, *Annales* XII.41.
547. Rupertus, *Observationes ad synopsin Besoldianam*, 1698 (1659), p. 256-257. Het betreft Besoldus, *Synopsis minor* XIV.6.
548. Suetonius, *Vita Caesarum* VI.51.
549. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 118.
550. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 112.
551. Iustinus, *Epitoma historiarum Philippicarum* XXIV.6.8 en XXIV.6.9.
552. Plutarchus, *De E apud Delphos* 385B.
553. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 590.
554. Suetonius, *Vita Caesarum* VII.2.
555. Suetonius, *Vita Caesarum* VII.4.
556. Xiphilinus, *Dionis Nicaei rerum Romanorum epitome* 136 = Cassius Dio, *Historia Romana* LVII.19.4.
557. Suetonius, *Vita Caesarum* VII.21.
558. Tacitus, *Annales* XII.47.
559. Vergilius, *Aeneis* IV.597; Ovidius, *Heroides* II.31.
560. Tacitus, *Historiae* II.50; Cassius Dio, *Historia Romana* LXIV.15-11; Plutarchus, *Galba* 17.
561. Ausonius, *De duodecim Caesaribus* VIII.3-4.
562. Patinus, *Thesaurus numismatum*, 1672, p. 64.
563. Seguinus, *Selecta numismata antiqua*, 1666, p. 132. Seguinus heeft een adelaar met de linkerklauw op een tak.
564. Suetonius, *Vita Caesarum* VIII.12.
565. Suetonius, *Vita Caesarum* VIII.7.
566. Tacitus, *Historiae* I.78.
567. Suetonius, *Vita Caesarum* VIII.9.
568. Suetonius, *Vita Caesarum* IX.3.
569. Suetonius, *Vita Caesarum* IX.9.
570. Tacitus, *Historiae* I.62 en III.58.

571. Ursinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1577, p. 288.
572. Prudentius, *Peristephanon* X.272.
573. Rosinus, *Romanarum antiquitatum corpus absolutissimum*, 1663, p. 108. Het betreft hoofdstuk 5 in plaats van 25.
574. Cicero, *De domo sua* 144.
575. Tacitus, *Historiae* III.72 en IV.53.
576. Plutarchus, *Publicola* 13-15.
577. Dionysius van Halicarnassus, *Antiquitates Romanae* IV.61.3-4.
578. Victor, *De regionibus urbis Romae*, 1518, p. 206v. De passage bij Victor luidt: *Templum Iouis Opt. Max.*
579. *Priapea* IX.3. Een enkele maal wordt Vergilius beschouwd als de maker van deze gedichten.
580. Strabo, *Geographica* VIII.3.30.
581. Plautus, *Mostellaria* 1103.
582. Suetonius, *Vita Caesarum* X.5.
583. Suetonius, *Vita Caesarum* X.7.
584. Tacitus, *Historiae* I.50 en II.5.
585. Suetonius, *Vita Caesarum* X.23.
586. Suetonius, *Vita Caesarum* X.24.
587. Martialis, *Epigrammata* II.87 en III.89. Martialis heeft in II.87 de naam Sextus in plaats van Phoebus.
588. Suetonius, *Vita Caesarum* XI.1.
589. Suetonius, *Vita Caesarum* XI.8.
590. Suetonius, *Vita Caesarum* XI.9-11.
591. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 91.
592. Suetonius, *Vita Caesarum* III.48.
593. Velleius Paterculus, *Historiae Romanae* II.126.4.
594. Suetonius, *Vita Caesarum* XII.3. Suetonius heeft *aequabili mixtura/gelijke mix, evenwicht* in plaats van *inaequabili mixtura/ongelijke mix.*
595. Suetonius, *Vita Caesarum* XII.13.
596. Statius, *Silvae* I.1.50-51.
597. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 466-473.
598. Trebellius Pollio, *Gallieni duo* 16.4.
599. *Panegyrici Latini* II.39.1.
600. Antonius Augustinus, *Dialogi XI antiquitatum*, 1617, p. 20.
601. Antonius Augustinus, *Dialogi XI antiquitatum*, 1617, p. 20.
602. Cicero, *Tusculanae disputationes* II.43.
603. Festus, *De verborum significatu* VII, Gradivus Mars.
604. Servius, *In Aeneidem* I.292.
605. Aurelius Victor, *De Caesaribus* 33.
606. Ovidius, *Ibis* 73; Ovidius, *Fasti* I.385.
607. Martianus Capella, *De nuptiis Mercurii et Philologiae* I.13.
608. Vergilius, *Aeneis* XII.162-164.
609. Prudentius, *Contra Symmachum* I.344-346.
610. Vergilius, *Aeneis* XI.5-10.
611. Iuvenalis, *Saturae* X.133-137.
612. Antonius Augustinus, *Dialogi XI antiquitatum*, 1617, p. 17.
613. Vergilius, *Aeneis* VII.152-155 en XI.100-101.
614. *Genesis* VIII.11.
615. Antonius Augustinus, *Dialogi XI antiquitatum*, 1617, p. 17.
616. *Jesaja* II.4; *Psalmen* XLVI.10.
617. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 467.
618. Caesar, *Bellum Gallicum* I.1.
619. Eutropius, *Breviarium ab urbe condita* IX.8.
620. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 467.
621. Ovidius, *Tristia* IV.2.43-44.
622. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 467.
623. Libanius, *Progymnasmata* 12.15.
624. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 466.

625. Albricus, *De deorum imaginibus liber*, 1570, p. 165.
626. Vergilius, *Aeneis* XII.393-394.
627. Trebellius Pollio, *Gallieni duo* 11.6.
628. Trebellius Pollio, *Gallieni duo* 5.5.
629. Pausanias, *Descriptio Graeciae* II.9.7, II.13.3, VII.26.4, IX.20.1, IX.24.4, X.13.3 en X.37.1.
630. Claudianus, *De raptu Proserpinae* II.30-34.
631. Ovidius, *Amores* III.2.31-32.
632. Ouzelius, *Minucii Felicis Octavius*, 1652, p. 114 = 1672, p. 189.
633. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 470.
634. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 457, 469 en 471.
635. Antonius Augustinus, *Dialogi XI antiquitatum*, 1617, p. 16.
636. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 467. Op deze munt staat de letter N wel. Een andere munt, op p. 472, mist de N, maar heeft een andere voorzijde.
637. Scaliger, *De causis linguae Latinae*, 1540, p. 157. Scaliger heeft niet de naam Ennius.
638. Perottus, *Cornucopiae sive linguae Latinae commentarii*, 1499, p. 314, r. 49-51.
639. Minucius Felix, *Octavius* 23.6.
640. Seneca, *De beneficiis* IV.7.
641. Ovidius, *Fasti* III.53-54.
642. Vergilius, *Aeneis* VIII.630-634.
643. Livius, *Ab urbe condita* I.4.
644. Fulgentius, *Mythologiarum libri III*, 1570, p. 123.
645. Hyginus, *Astronomica* II.17.1.
646. Smetius, *Oppidum Batavorum*, 1644, p. 161. Hier wordt ditzelfde vers opgevoerd bij het wapen van Nijmegen.
647. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 468.
648. Persius, *Saturae* V.88.
649. Vergilius, *Aeneis* VIII.116.
650. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 471.
651. Trebellius Pollio, *Gallieni duo* 7.4.
652. Cassius Dio, *Historia Romana* LIII.16.
653. Festus, *De verborum significatu* XIV, praetoria cohors.
654. Herodianus, *Historiarum libri VIII ... Zozimi historiarum Herodianicas subsequentium libri duo*, 1611, p. 18, 19, 22 en 330. Het Griekse woord voor praetoriaan is δορυφόρος.
655. Festus, *De verborum significatu* XIV, praetoria cohors.
656. *Codex Theodosianus* VI.2.26, 8.1, 10.3, 23.4 en 35.14.
657. Trebellius Pollio, *Tyranni triginta* 3.
658. Strada, *Epitome thesauri antiquitatum*, 1557, p. 136-138. Du Choul, *Discours de la religion des anciens romains*, 1672, p. 153 en 174.
659. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 481.
660. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 482.
661. Ovidius, *Tristia* II.105-106.
662. Phurnutus, *De natura deorum*, 1570, p. 162.
663. Patinus, *Familiae Romanae in antiquis numismatibus*, 1663, p. 158.
664. Tertullianus, *Apologeticus adversus gentes pro christianis* 16. (Ook Tertullianus, *Ad nationes* I.12).
665. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 482.
666. Hieronymus, *Chronicon* an. Dom. 377.
667. Patinus, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1671, p. 421.
668. Iustinus, *Epitoma historiarum Philippicarum* XLIII.3.3.
669. Albricus, *De deorum imaginibus liber*, 1570, p. 164.
670. Apuleius, *Metamorphoses* X.30.
671. Albricus, *De deorum imaginibus liber*, 1570, p. 165.
672. Dempsterus, *Antiquitatum Romanarum auctarium*, 1613, p. 100.
673. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 483.
674. Patinus, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1671, p. 420.
675. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 482; Ursinus, *Fragmenta historicorum*, 1595, p. 510.
676. Trebellius Pollio, *Tyranni triginta* 3.
677. Orosius, *Historiae adversus paganos* VII.22.

678. Patinus, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1671, p. 420.
679. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 483.
680. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 482.
681. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 483.
682. *Exodus* IV.4.
683. Macrobius, *Saturnalia* I.20.1.
684. Antonius Augustinus, *Dialogi XI antiquitatum*, 1617, p. 18.
685. Antonius Augustinus, *Dialogi XI antiquitatum*, 1617, p. 18.
686. Pierius, *Hieroglyphica*, 1626, p. 585; Rubenius, *Regum et imperatorum Romanorum numismata*, 1700 (1654), p. 32; Spanheim, *Dissertationes de praestantia et usu numismatum antiquorum*, 1671, p. 118.
687. Artemidorus, *Onirocriticon* I.77.
688. Vergilius, *Aeneis* VI.883. Het eerste deel van het citaat *onze enige hoop/unica spes nostri* komt in moderne edities niet voor.
689. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 483.
690. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 482.
691. Albricus, *De deorum imaginibus liber*, 1570, p. 168.
692. Occo, *Imperatorum Romanorum numismata*, 1601, p. 482.
693. Trebellius Pollio, *Tyranni triginta* 4.
694. Servius, *In Aeneidem* VIII.77.
695. Strabo, *Geographica* X.2.19.
696. Spanheim, *Dissertationes de praestantia et usu numismatum antiquorum*, 1671, p. 360. Spanheim noemt Laurentius Pignorius in plaats van Salmasius.
697. Claudianus, *Bellum Gothicum* 336-336 en *De consulatu Stilichonis* I.199 en 222.
698. Vergilius, *Aeneis* VIII.727; Servius, *In Aeneidem* VIII.727.
699. Tacitus, *Annales* II.6.

Inhoudsopgave

Antiquitates Neomagenses / Nijmeegse Oudheden
Wijdingsbrief aan de Raad van Nijmegen 7
Voorwoord aan de lezer 9
Drempeldichten op de collectie van Smetius pater door 14
Constantijn Huygens 14
Nicolaas Heinsius 16
Johannes Pontanus 17
Rochus Hoffer 18
Johannes Weidner 19
Vondstencatalogus 21
Muntencatalogus 105
Belang van munten 107
Lijst met Romeinse familienamen 109
Gewicht van consul-denarii 111
Lijst met Romeinse keizers 113
Munten van Caesar tot en met Domitianus 118
Munten van Gallienus 129
Munten van Postumus 140
Munt van Postumus junior en moderne munten 149
Toegift 152
Gedichten door Smetius pater als dankbetuiging aan 152
Karel Lodewijk, Keurvorst, en Robert, Paltsgraaf 152
Gaspard Coignet 152
Barthold van Gent 153
Joost van Vijgh 153
Philip Doublet 154
Lambert Goris 154
Gedichten op de dood van Smetius pater en van Goris door 156
Lambert Goris 156
Guilielmus Verheiden 157
L. Morgan 158
Register op namen en zaken 161
Corrigenda 174

Afbeeldingen 177
Herkomst van de afbeeldingen 192

Nawoord van de vertaler 195

Register op bronnen 201
Eindnoten 207

300 jaar na de dood van Johannes Smetius is nu de vertaling van zijn beroemde catalogus verschenen. *Antiquitates Neomagenses / Nijmeegse Oudheden* beschrijft de uitgebreide collectie Romeinse vondsten en munten van vader en zoon Smetius.

Deze integrale vertaling maakt dit werk toegankelijk voor archeologen, historici en numismaten, voor liefhebbers van de zeventiende eeuw en voor belangstellenden voor de kunst van het verzamelen, maar zeker ook voor geïnteresseerde Nijmegenaren en anderen.

Leo Nellissen (1961) is docent Klassieke Talen en een van de vertalers van Smetius' *Oppidum Batavorum / Nijmegen, stad der Bataven*.

ISBN 90-808719-1-5
www.stilus.nl